

Серія
«Бібліотека спогадів про Голокост»

МАЙКЛ ДІМЕНТ

САМОТНІЙ ВИГНАНЕЦЬ

Щоденник про Свинюхи
та гетто в Локачах

За редакцією Шмуеля Ягалом (Дімент)

Київ
2016

MICHAEL DIMENT

THE LONE SURVIVOR

A DIARY OF THE LUKACZE
GHETTO AND SVYNIUKHY,
UKRAINE

Translated by Shmuel (Diment) Yahalom

HOLOCAUST LIBRARY
NEW YORK

*Присвячено жертвам із Локачинщини.
Хай пам'ять про них буде навіки з нами.
Нашим дружинам – Леї та Хані*

УДК 94(477 82)“1941–1944”

ББК 63.3 (4Укр-Євр)

Д-46

Ця книга – свідчення Мехеля Дімента, єврея, уродженця волинського містечка Свиноухи (нині с. Привітне Локачинського району), про пережите ним під час Другої світової війни у рідному містечку та в гетто в Локачах, до якого невдовзі після початку німецької окупації переселили його громаду, про його втечу з гетто напередодні ліквідації та поневіряння протягом майже двох років теренами Волині у пошуках притулку, переховування у колишніх сусідів та друзів. Від першої особи читач дізнається про етапи нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на Волині, сприйняття та вчинки щодо цього різних верств місцевого неєврейського населення, про стратегії виживання жертв та пошуки способів порятунку переслідуваними. Це проникливі та сповнені болу спогади людини, яку, як і кількасот тисяч інших волинських євреїв, було перетворено на об'єкт знущання, пограбування, експлуатації та, зрештою, вбивства на тлі кривавої боротьби за встановлення расового панування або створення етнічно однорідного простору, що розгорталася у Волинському регіоні у 1941–1944 роках.

*Переклад та видання книги здійснено за підтримки фундації
«Українсько-єврейська зустріч» (UJE – «Ukrainian Jewish Encounter»)*

Серія «Бібліотека спогадів про Голокост»

© Holocaust Library, New York, 1992

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2016

© М. Дімент, автор, 1992

© Ш. Ягалом (Дімент), переклад та передмова, 1992

© В. Бобров, переклад, 2016

ISBN 978-617-7021-50-5

ЗМІСТ

Передмова українського видавця.....	6
Передмова редактора	15
Вступ.....	18
Розділ перший. Перехід влади від російського режиму до німецького	20
Розділ другий. Життя у Свинохах та в гетто в Локачах.....	46
Розділ третій. Убивство мешканців гетто в Локачах.....	98
Розділ четвертий. Життя у лісах і визволення.....	130
Додатки	
Додаток I. Як було написано цей щоденник.....	184
Додаток II. Пояснення затримки публікації книги	187
Додаток III. Фотографії	188
Додаток IV. Мапа Волинської області.....	192
Примітки	193

ПЕРЕДМОВА УКРАЇНСЬКОГО ВИДАВЦЯ

З-поміж багатьох сотень великих і маленьких «бабиних ярів», якими рясніють терени України і які подеколи навіть не мають ознак жертвам, які знайшли там одвічний спокій, значну кількість можна знайти на землях регіону, який мав чи не найскладнішу історію в часи Другої світової війни, – Волині. Багато проблем – а краще сказати, болючих сторінок цієї майже «війни всіх проти всіх» – ще не отримали належного та неупередженого вивчення істориками та донині викликають бурхливі громадські дискусії та навіть політичні ускладнення й конфлікти. Незважаючи на те, що з тих часів минуло понад сімдесят років, особисті та колективні урази учасників тих подій та їхніх нащадків залишаються незагоєними – іноді здається, що з плином часу вони навіть загострюються; пошуки згоди та примирення колись ворогуючих сторін ускладнюються небажанням або неготовністю до відкритого обговорення, відчуттям переваги власного болю та страждань над нещастями тих, кого досі сприймають як кривдників. Зрештою, це перетворює потенційний діалог на монологи кожної зі сторін, що межують із самовиправданням та конструюванням образу ворога. Втім, прикметно, що під час багатьох таких громадських дискусій їхні учасники радше послуговуються власними уявленнями про події минувшини та не надто завдають собі клопоту помічати і використовувати весь широкий

спектр історичних джерел, в яких зафіксовано «голос» безпосередніх очевидців тих трагічних подій.

Книга, яку читач тримає в руках, містить опис подій Другої світової війни та німецької окупації саме в одному з таких місць. Її автор, на той час – молодий єврей на ім'я Мехель Дімент, як і багато поколінь його предків, народився та виріс у цій частині Волині, у невеликому містечку Свинюхи (з 1964 р. – село Привітне), що його рідною мовою їдиш називалося Свинех. Але на сьогодні нам мало відомо про історію цього штетла – так євреї називали ці невеликі населені пункти, значну частину населення яких вони становили. За часів Російської імперії Свинюхи було містечком Володимиро-Волинського повіту Волинської губернії. Згідно з ревізією 1847 р., «свинюхська єврейська громада» складалася з 444 осіб. За переписом 1897 р., у містечку було 1780 мешканців, з-поміж них 629 євреїв. На 1936 рік, коли містечко перебувало у складі Горохівського повіту Волинського воєводства Польщі, єврейське населення Свинюх становило близько 500 осіб. Навколо було багато таких самих населених пунктів, великих і не дуже, де євреї упродовж кількох століть жили поряд із українцями та поляками.

Одним з більших населених пунктів були Локачі, розташовані у 15 кілометрах на північ. На межі ХІХ–ХХ століть єврейська частка локачівців становила аж 75% від загальної кількості мешканців. Вони мали п'ять синагог з рабинами, які належали переважно до людмирського напряму хасидизму. У першій третині ХХ століття у Локачах, як і по всій Волині, було відкрито школу «Тарбут»; працювала єврейська бібліотека, яку, як і багато інших, утримувало місцеве відділення партії «Бунд». 1927 року був створений єврейський комітет допомоги сиротам, згодом відкритий молодіжний клуб, існували осередки інших єврейських політичних партій та течій: «Га-Шомер га-Цаїр», «Ге-Халуц», «Бейтар», «Мізрахі». Локачівські євреї займалися переважно ремісництвом, виноробством та броварством, виробництвом промислових товарів, торгівлею лісом. Багато зі

свинохівців мали там ділових партнерів, знайомих, друзів або навіть рідних, часто відвідували Локачі, які із січня 1940 р. стали районним центром. За цей короткий час першого радянського панування (вересень 1939 – червень 1941 рр.) політична та соціальна структура суспільства зазнала значних змін – зокрема, усі приватні підприємства були націоналізовані, релігійні громади – розпущені, а політичні партії, крім комуністичної, – заборонені.

Але ніхто зі свинохівських євреїв тоді не знав, що для більшості з них, як, власне, і для їхніх локачівських родичів та євреїв з інших навколишніх місцин, Локачі призначені стати місцем останнього спокою. Адже расова доктрина нацистської ідеології передбачала позбавлення окупованих теренів від тих, кого націонал-соціалісти вважали головним колективним ворогом «арійської» раси та її світогляду. Через це вже в перші тижні після початку нацистської навали на терени Радянського Союзу, зокрема України, мобільні загони СС та поліції в тилу німецької армії (Вермахту) почали вбивати тих євреїв, яких вони вважали носіями «більшовицької ідеології», або брали їх як заручників та страчували під час численних відплатних акцій за спротив, не гребуючи при цьому обкладати єврейські громади великими контрибуціями, прямо грабувати їх та знущатися над мирним населенням. Утім, найгірше було попереду.

Відповідно до потреб окупаційної влади, у містечку німцями з представників місцевого населення були створені органи самоврядування – сільська управа на чолі зі старою, яка підпорядковувалася районній управі у Локачах. А ось влада вище районного рівня вже належала винятково німцям – кілька районних управ, у тому числі локачівська, увійшли до так званого гебіту (з нім. – району) з центром у Горохові. Звідти управління підвладними йому теренами здійснював німецький гебітскомісар – голова одного з багатьох гебітскомісаріатів, які усі разом складали генеральну округу «Волинь-Поділля», що була однією із шести округ Райхскомісаріату «Україна», з вересня 1941 року – органу цивільного управління підкореними територіями. Але ця

система управління була забезпечена і карально-силовими органами, на яких покладалися питання «безпеки» та унеможливлення опору. Ці функції виконували підрозділи німецької поліції безпеки та СД (Зіпо-СД), а також поліції охорони порядку (Орпо) та інших формувань, які повинні були здійснювати взаємодію з органами цивільної адміністрації, тобто у гебіті Горохів – з гебітскомісаріатом. А в райцентрі Локачі цю структуру представляв підрозділ німецької жандармерії під командуванням вахмайстера.

Проте кілька німецьких поліцейських були не в змозі контролювати великий район, тому тут, як і будь-де у Райхскомісаріаті «Україна», влітку – восени 1941 р. окупанти почали створювати формування допоміжної поліції з місцевого населення, які мали допомагати виконувати завдання із забезпечення так званої «безпеки». Такий підрозділ було створено і в Локачах, а його невелике відділення існувало в Свинюхах. Показово, що особовий склад поліції був частогусто з мешканців саме цього села, тобто вчорашніх сусідів, що накладало особливий відбиток на долю євреїв. А враховуючи те, що співвідношення німців та місцевих українців у поліцейських структурах сягало один до п'яти, то не дивно, що, за висловом історика Т. Снайдера, «обличчям німецької влади у волинському селі був українець».

Утім, було б дуже просто, якби поле взаємодії у цьому регіоні вичерпувалося лише цими колективними діями. З огляду на міжетнічне розмаїття та історичну полікультурність його населення, для розуміння складності ситуації слід пам'ятати про інші виміри взаємовідносин та конфлікту на Волині, які можна зрозуміти лише з урахуванням багатьох релігійних чинників (католицька, греко-католицька та православна конфесійні складові, а до того ж баптисти), етнічної строкатості (етнічні німці, поляки, українці, євреї, чехи, росіяни, білоруси, роми), національно-ідеологічних течій (нацистський расовий колоніалізм, українські національні прагнення, польські національні почуття, радянський рух опору) та соціальних (селяни, робітники, службовці, торговці тощо) й інших ідентичностей. До того ж

деякі з них були вельми умовними та зі зміною обставин трансформувалися з однієї в іншу. Наприклад, значна кількість прихильників ОУН та створеної нею міліції восени 1941 р., з початком німецьких репресій, інфільтрувалися до структур допоміжної поліції; у зворотному напрямку це відбулося навесні 1943 р., коли багато місцевих поліцейських залишили місця служби та приєдналися в лісах до нещодавно створеної УПА.

Такою була загальна ситуація, яка захопила зненацька мирне населення Волині, а зокрема – волинських євреїв. Для останніх майже три наступних роки виявилися історією безперервних страждань та жахливої загибелі, що було описано у таких відомих працях, як-от книга історика Ш. Спектора «Голокост волинських євреїв» (на жаль, донині недоступна його рідною мовою масовому українському читачу)¹. Останніми роками доля євреїв Волині та її окремих місцин часів Другої світової війни привертає дедалі більшу увагу дослідників – тут можна навести праці як українських істориків (приміром, В. Наконечного², Р. Михальчука³ та ін.), так і закордонних вчених (Т. Снайдера⁴, І. Качановського⁵, Дж. Бурдса⁶ та ін.). Щодо подій Голокос-

¹ *Spector Sh. The Holocaust of the Volhynian Jews.* – Jerusalem: Yad Vashem; The Federation of the Volhynian Jews, 1990. – 383 p. Англомовна електронна версія книги доступна тут: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/naukova-literatura>.

² *Наконечный В. Холокост на Волини: жертвы и память.* – Луцк: [б.и.], 2003. – 68 с. Електронна версія доступна тут: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/naukova-literatura>.

³ *Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.).* Дис. на здобуття наук. ст. канд. істор. наук. – Рівне, 2014.

⁴ *Снайдер Т. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр. // ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / За редакцією Р. Брандона та В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової – К.: Дух і літера, 2015. – С. 113–162.* Електронна версія доступна тут: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/naukova-literatura>.

⁵ *Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 року на історичній Волині // Україна модерна. – 2013. – № 20. – С. 215–244.*

⁶ *Burds J. Holocaust in Rovno: A Massacre in Ukraine, November 1941.* – New York: Palgrave Macmillan, 2013.

ту саме в Локачах, то вражаюче повний та синтетичний, хоча й конспективний (через обсяг видання) опис був представлений у виданні «Енциклопедія Голокосту», що його було підготовлено Меморіальним музеєм Голокосту США⁷. Науковці презентують розвиток подій Голокосту у цьому місці як ланцюг подій, які почалися одразу зі вступом німецької армії та включали пограбування і маркування єврейської громади. Згодом, після передачі влади під цивільне управління, у листопаді 1941 р. в Локачах було створено гетто, куди змусили переселитися не лише місцевих євреїв, а й євреїв з навколишніх місць – і зі Свинюх теж, внаслідок чого населення гетто загалом становило близько 2200 осіб. Незабаром окремого статусу набули приблизно 200 ремісників, яких використовували для виробництва потрібних місцевій владі речей; але решта працездатного населення гетто теж мусила виконувати різні роботи за щоденну пайку в 140 грамів хліба. Звісно, після нескінченних конфіскацій та реквізицій з боку влади, зрештою, це спричинило голод та хвороби, які ускладнювалися браком пального, ліків та одягу. Примусова праця, пограбування та знущання, періодичні відправки частини в'язнів з гетто до об'єктів праці в інших місцях – а разом з тим і вибіркові вбивства окремих мешканців гетто за порушення встановлених правил, спроби контрабанди або самовільного виходу з гетто – тривали до 9 вересня 1942 р., коли німецька жандармерія та місцева поліція оточили гетто, вивели його мешканців – близько 1500 осіб – у поле та розстріляли біля задалегідь приготованої ями.

Це було кінцем єврейської громади Локачів, Свинюх та ще деяких навколишніх населених пунктів. Зазвичай на цьому завершуються описи історії Голокосту, та історія загибелі локачівської громади не дуже відрізняється від того,

⁷ Lokacze (by M. Dean and S. Fishman) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945. - Vol. 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B / G.P. Megargee, General Editor; M. Dean, Volume Editor, introduction by Ch. R. Browning. - Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2012. - P. 1406-1408.

що відбувалося будь-де на теренах України. Але на цьому не завершилася особиста історія тих кількох сотень євреїв, які наважилися втекти з гетто в різні часи та напередодні його ліквідації. Для них це був крок у суцільну прірву невідомого, адже на що вони мали розраховувати? На що мали сподіватися?

Це саме той момент, коли особистісний вимір історії Голокосту набуває, можливо, чи не найважливішого значення. Від опису настроїв та вчинків груп та колективних авторів читач мусить услід за людиною, яка наодинці ховається в лісах та шукає притулку у колишніх сусідів, переміститися на зовсім інший рівень сприйняття та розуміння подій. У таку ситуацію, коли життя переслідуваного залежить не від далекої влади з її адміністративними і каральними наказами та загонами виконавців, а від нещодавнього односільчанина, який начебто з іншого світу – світу законного існування – дивиться в очі тому, хто оголошений поза законом і стосовно кого будь-який вчинок не підлягатиме ані карному переслідуванню, ані суспільному осуду. Це ситуація чистого вибору, справжнього «моменту істини», адже вони віч-на-віч, і обох – і жертву, і того, в кого вона шукає порятунку – не розділяють потреба виконання громадських ролей або дотримання соціального обличчя. Яким поглядом, крізь призму якої ідентичності подивиться на самотнього вигнанця той, до кого звертаються по допомогу або принаймні співчуття: расово-ідеологічну? націоналістичну? релігійну? – чи, можливо, все ж таки через загальнолюдську? Як сприйматиме: як ворога Христового? як колишнього експлуататора? як вчорашнього успішного конкурента? як неповноцінну істоту? як шкідника національній справі? чи все ж таки – як людське творіння, яке тут і зараз потребує допомоги?

На деякого з читачів окремі пасажі цього свідчення можуть справити враження образливих для українців, адже у тексті зустрічаються чимало описів полювань «українців» на «євреїв» та розправ перших з останніми, які суперечать одномірному героїчному іміджу борців за національну

справу, що конструюється в сучасному офіційному просторі пам'яті. І тут, як і завжди, простих пояснень бути не може. Навряд чи є підстави припускати, що першочерговим завданням автора була навмисна дискредитація українства як такого або українського визвольного руху зокрема. До того ж, сучасному читачеві випала можливість ознайомитися зі щоденником Мехеля Дімента саме через те, що його автору пощастило знайти на своєму шляху до порятунку не лише відмови та переслідування, а й підтримку та співчуття. Принагідно слід додати, як багато це свідчення додає до усталених простих схем про катів та рятівників, про феномен Праведників народів світу – виявляється, що мотивації вчинків останніх були набагато більш складними, аніж ми звикли уявляти. Але повертаючись до репрезентацій різних груп, що їх містить свідчення Мехеля Дімента, зазначимо: неодноразово можна пересвідчитися, що не прагнення очорнити або обілити якусь групу керували його олівцем. Приміром, вельми чутливе та навіть болюче для єврейської колективної самосвідомості явище юденрату та сформованої німцями «єврейської служби охорони порядку» в гетто з їхнім фаворитизмом та грубою силою Мехель Дімент вималював зовсім не апологетичними фарбами. За їхніми посадами та вчинками чітко проглядаються обличчя живих людей з відбитими на них страхами, надіями, жагою до життя та бажанням збереження власного добробуту. Як усюди, реальність була багатогранною та різноманітною, а прагнення вижити не завжди збігалося із почуттями групової солідарності. Але замовчування – хибний шлях; проговорювати травми та намагатися осягти уроки тієї жахливої історії – єдиний спосіб запобігти її повторенню сьогодні будь з ким.

Додамо кілька «технічних» зауважень. Підготовка цього свідчення до друку українською виявилася справою непростою, адже спочатку щоденник був написаний мовою їдиш, а у повоєнні десятиліття відредагований автором (із доданням деяких невеликих фрагментів) та його сином Ш. Ягаломом, згодом він був перекладений англійською та

у такому вигляді вперше побачив світ 1992 року в Нью-Йорку. Багато імен або географічних назв довелося реконструювати у зворотному напрямку через бар'єри двох мов, тому у встановленні локальної інформації безцінно виявилася допомога, яку надала колега, заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель історії Павловичівської ЗОШ Наталія Деревінка. Утім, якщо деякі імена або назви достеменно не вдалося встановити, у примітках наведено ті їхні версії, що містяться в оригінальному англomовному виданні. Усі географічні назви зі щоденника, які автор вживав у варіантах польською або їдиш, подано відповідно до сучасних українських версій.

Останніми роками в Україні почала формуватися традиція видання спогадів тих, хто пережив Голокост, особливо на теренах сучасної України. Український центр вивчення історії Голокосту запровадив книжкову серію «Бібліотека спогадів про Голокост» та вважає за потрібне множити кількість таких публікацій, що не могли побачити світ українською раніше. У своїй повноті ці свідчення спроможні надати всебічне уявлення про тих, хто колись жив поруч і кого сьогодні більше немає, а також про ставлення до них з боку тих, від кого ми сьогодні ведемо свій родовід. Вони розповідають про те, яким може бути поведінка як тих, кому було призначено бути жертвами, так і тих, хто опиняється поруч з ними як спостерігач, або діє як злочинний виконавець. Врешті-решт, ці історії покликані допомогти нам краще зрозуміти і самих себе.

*Михайло Тяглий,
Український центр вивчення історії Голокосту*

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА

Переклад щоденника мого батька з їдиш англійською був завданням надзвичайно болісним та емоційно спустошливим. Я багато років знав про цей щоденник, але мені було заборонено його читати. Батьки хотіли вберегти мене від свого безпрецедентного досвіду. Коли я ріс в Ізраїлі, історія гетто та нацизму завжди була на другому плані. Тож деталі батькових поневірянь відкрилися мені лише тоді, коли я закінчив цей переклад.

Щоденник описує події від дня захоплення німцями Локачів і Свинюх 23 червня 1941 року і до визволення 16 квітня 1944 року. Він є унікальним, оскільки містить детальні описи гетто та селянського життя у регіоні, про що відомо дуже мало. До війни в Україні було більш як п'ять тисяч малих єврейських громад, деякі з яких налічували лише кількасот мешканців. Нацисти стерли їх із лиця землі, тож їхню історію ніколи не буде почуто. Дехто навіть заперечує, що ці громади колись існували. Гетто в Локачах налічувало 1800 мешканців, значну частину яких німці зібрали в навколишніх селах. Близько 700 особам пощастило втекти до початку убивств, але лише шість із них дожили до кінця війни. Багато людей загинули через хвороби та важкі умови, багатьох убили німці та українці у лісах.

Щоденник докладно описує жорстокі діяння проти людей і повний спектр реакцій на ці дії. Нелюдяні дії

спричиняли страждання (емоційні травми, виснаження людської свідомості, омана розуму, ілюзії, страх, дія та бездіяльність тощо), масові маніпуляції населенням (наприклад, подавання та позбавлення надії), економічні розпорядження (приміром, розподіл осіб на економічно цінних та економічно непотрібних, конфіскація усіх інструментів у гетто для запобігання можливості опору). Наведено історичні дані про всі події в гетто та околицях до та після убивства євреїв, політичні рухи та настрої (зокрема, про прибічників української незалежності, банди, донощиків та боягузів) і багато іншого. Щоденник дає можливість історикам, економістам, соціологам, психологам, політологам та широкому загалу краще зрозуміти та проаналізувати важливі дані про людську поведінку в екстремальних умовах.

Ця історія мене шокувала.

Шокував, зокрема, той факт, що під час війни нічого не робили, щоб зупинити обурливий акт винищення стародавньої культури, яка багато зробила для людства. Ще більше вразив мене факт, що після війни жертв несправедливо стигматизували як таких, «що самі йшли, як вівці, на бійню». Ставлення до тих, хто вижив, дуже довгий час було неналежним. Світ відмовлявся почути їхню історію. Існувала немовби якась змова, щоб захистити совість тих, хто нічого не робив, поки дітей, малят, жінок та старих убивали.

Більшість уцілілих мали палке бажання розповісти про пережиті події; вони вважали, що світ захоче їх почути, однак жорстоко помилилися. Мовчання навколо тих, хто вижив, тривало, допоки їхні діти не стали твердо на ноги і не почали публікувати історії батьків.

Факт, що злочинний акт убивства народу вчинили інші народи, до сих пір збиває з пантелику. Факт, що люди, які знали про ці події, марно зверталися по допомогу, був і лишається незрозумілим. До сьогодні важко усвідомити, чому про це не писали в західній пресі. Дотепер важко повірити, що світові лідери – Рузвельт, Черчилль і Сталін – нічого не зробили, хоча й знали про те, що відбувалося.

Ми усі повинні запам'ятати послання жертв - «Ніколи не забути».

Успіхом цього проекту я завдячую своїй дружині, яка також була редактором та спонсором; своїм дітям, значним обсягом часу спілкування з якими я мусив пожертвувати заради цього проекту; моїм батькам за фінансову підтримку видання та допомогу в усьому. Особлива подяка - пану та пані Мортон Мейзліш за їхню фінансову підтримку та заохочення. Також дякую за грошову підтримку пану і пані Елі Фрідмен, пані Джейн Лі, панові Джуліусу Ліхтеру, панові Гаррі Земелю, панові Мілтону Соколару, пані Естер Цвейг, пані Ліліан Шімберг та фундації Чарльза і Ельз Бендхаїм, фундації «Джессельсон» та земляцтву «Свинюхи».

Шмуель Ягалом (Дімент)

ВСТУП

Я присвячую цей щоденник пам'яті моєї родини, що була серед убитих святих дітей Ізраїлевих.

У вступі я беру на себе відповідальність дати загальний огляд щоденника, написаного за незвичних і важких обставин, а іноді у надзвичайних умовах.

Щоденник охоплює кілька періодів:

1. Перехід влади від російського режиму до німецького.
2. Життя в гетто у Локачах.
3. Убивство.
4. Життя у лісах.
5. Визволення.

Минув час, але ми не забули про загиблих. Жертви, за якими ми ще промовляємо *кадіш*¹, не забуті. Напевно, «посланець забуття» є дуже талановитим, наполегливим та сильним. За допомогою гумору він змусить забути, а потім відпустити цей зміїний злочин.

Від закінчення війни минуло два роки. Ми майже забули Амалека², котрий виконав бажання Хмельницького³. Два роки потому я запитую себе, чи почули різні держави світу відлуння наших страждань. Цей біль – не короткотривалий і не випадковий; він сильніший за час. Джерело болю виникло дуже давно і зрештою втілюється у жовту пов'язку.

Цей щоденник має слугувати пам'ятником у час покаяння, коли люди страждали від холоду й голоду, коли їх палили й убивали. Це спосіб освятити пам'ять про єврей-

ський народ. Пишучи цей щоденник, я прийняв відповідальність за увічнення наших мучеників із гетто Локачів та усіх євреїв – жертв трагедії. Ця книга є документом, який мусять вивчити теперішнє та наступні покоління, щоб пам'ятати нацистського змія з його відомим прагненням «стерти наш народ з лиця землі».

Ця книга має також пояснити поведінку тих слабкодушних, які, бажаючи врятуватися від смерті, у найнебезпечніші моменти ставали хабарниками, донощиками та вчиняли інші нищі дії. Пам'ять про наших любих друзів та рідних нагадуватиме нам про нашу людяність і про народ, до якого ми належимо.

Розділ перший
ПЕРЕХІД ВЛАДИ ВІД РАДЯНСЬКОГО
РЕЖИМУ ДО НІМЕЦЬКОГО

Одного погожого літнього ранку, 22 червня 1941 року, люди зібралися на вулиці, прислухаючись до віддаленого шуму. Я чув, як гірко казали: «Знову війна». Німці напали знову. Німецький напад на Росію¹ застав усіх зненацька.

Робітники з кордону між Росією та Німеччиною поверталися до містечка. Люди зібралися, щоб почути кожне слово їхньої розповіді про жахливе й несподіване нічне вторгнення. Ми почули про потужні бомбардування тієї робочої зони, про безпомічність сонних охоронців та офіцерів. Військовий службовець високого рангу наказав усім цивільним та робітникам старше 18 років повертатися до рідних містечок.

Ми швидко залишили прикордонний район та направилися до міста Людмира². Коли ми прибули, місто палало після німецьких бомбардувань. Ми продовжили наш шлях додому. Було дуже важко рухатися дорогою, оскільки на ній було дуже багато людей! Ми випередили багатьох, більшість із них були молоді й налякані. Страх було не описати й не передати. Раптом ми побачили службовця сільради у Свинохах Вальку Никитчука³; усі очі повернулися до нього, коли він сумно промовив: «Так, товариші, почалася війна». Він запросив нас прийти до клубу о сьомій вечора на зібрання. Наголосив, що мають прийти усі.

Село Свинюхи наповнювалося людьми з усіх околиць. Переважно жінками. Серед них було багато дружин та дітей призваних на фронт солдатів. Усі новоприбулі розказували схожі історії про бомби та уламки, які падали повсюди. Палало вщент зруйноване містечко Порицьк⁴. Коли прибули перші поранені, якась жінка закричала: «Вороги заплачуть сповна. Росія ніколи не здається, Наполеон зазнав жакливної поразки у російській грязюці, те саме трапиться і з гітлерівською армією».

Молодий хлопець з якимось знаком у руках спитав у нас, чи може він також прийти на збори. Ми пішли разом. Ми помітили, що там зібралися люди з усіх околиць. Великий натовп складався в основному з українців. Біля входу ми почули окрик: «Тихо!». Усі дивилися на сцену, на Вальку Никитчука та двох інших чоловіків. Валька порушив тишу: «Товариші, робітники, інтелігенція та члени колгоспу, до нас прийшли темні часи. Небо чорніє, і ворог готується знищити нас. Ми завжди прагнули миру. Ми робили все, щоби підтримувати мир та відвернути катастрофу. Поки світ сходить кров'ю, ми стояли поруч, але війна не пройшла повз нас. Ми мали вступити в неї, щоб знищити фашизм. Коли на нас напали, ми не опиралися. Тепер комуністична партія і товариш Сталін вирішили задіяти міць Червоної армії у війні. Відтепер усім забороняється покидати дім, якщо тільки вони не виконують певне завдання». Збори завершилися, членів комуністичної партії попросили лишитися.

Звичну вечірню тишу розбивав звук літаків, що пролітали над нами. Усі непокоїлися. Люди не могли спати: в страху вони чекали, що ж принесе завтрашній день. Потім прийшов Шурко Трофимюк і приніс мобілізаційні розпорядження для мене, Авраама Шварца та інших друзів. О шостій ранку ми мали бути у клубі.

Вранці почали збиратися новомобілізовані. Верхи або вozами прибували селяни у супроводі своїх жінок, батьків та дітей; повітря сповнилося плачем, голосінням та стогонами. У передчутті хтось пив, хтось співав, хтось танцював.

Рівно о пів на восьму делегація – голова⁵ та кілька інших осіб – тихо, з похмурими обличчями пройшла крізь натовп і зникла, не сказавши ані слова.

Натовп розбився на маленькі групи, люди обмінювалися думками та ідеями щодо останніх подій. Раптом Лейб Бригер, весь змоклий від бігу, прокричав: «Все скінчилося. Німці захопили Локачі. Місто вже закрите. Росіяни у Козлові⁶ тікають у пшеничні поля. Шайнеровий млин у вогні. Німці будуть тут з хвилини на хвилину».

Валька Никитчук прийшов і сказав усім нам, мобілізованим, розходитися по домівках. Якщо ми їм знадобимся, нас покличуть. Натовп потроху розсмоктався, люди розійшлися. Лишилися лише місцеві євреї та українці. У деяких віддалених частинах села кілька місцевих українських селян лишилися, щось обговорюючи на своєму діалекті; вони постійно повторювали, що чули, наче «німці не такі вже й погані».

Через деякий час Авраам Ліхтер розповів, що німці вже у селі і що Фройка Мейзліш бачила їх та навіть говорила з ними. Вони були біля сільського магазину, де взяли шоколад та тканину. Тканину вони використали, що постелити собі постіль у школі. Вони лишилися в містечку на ніч.

Наближався вечір, більшість мешканців сиділи по домах. Кілька родин зібралися на ніч разом, обмінюючись думками. Насправді, ніхто не знав, чого очікувати.

Вранці містечко здригалось від вибухів. Німці змушували людей носити воду, чистити їм чоботи та коритися їхнім наказам.

За кілька годин німецькі солдати покинули село. Одразу після цього деякі з нас зібралися у будинку Белли Мейзліш, щоб обмінятися враженнями від короткої зустрічі з німцями. Коли ми сиділи там, то почули шум. Німецькі солдати повернулися. Четверо з них зайшли до хати і попросили води. Поки Белла їх обслуговувала, слово по слову, і вони сказали, що скоро покінчать із цими тупими росіянами, а тоді з англійцями та американцями. Так вони швидко закінчать війну та здійснять свою мрію – завоюють увесь світ.

Поля здавалися геть чорними від уніформ німецьких солдатів, коли вони йшли від нас. Шум було чути до полудня, а тоді стало тихо. Дехто з нас пішов до будинку Єшкеля Гріншпана, щоб обговорити ці нові події. Після короткого перепочинку шум від проходження німців знову поновився. Солдати заходили до кожного будинку, просячи яйця та масло, яких і так не вистачало. Часто солдати просто забирали все, що хотіли. Ми звідусіль чули постріли, але не знали, хто саме ці злочинці.

Знову настав вечір. Ми закрили та забили двері у наш будинок і пішли ночувати до Гріншпанів, де зібралися ще кілька сімей. Тишу ночі порушували постійні постріли сигнальних ракет, що освітлювали небо, та розриви мін. Ми сиділи на підлозі, тулячись один до одного у темряві. Тихий плач та схлипування жінок лунали до пізньої ночі. З першими променями сонця ми виглянули надвір, подивитися, що відбувається. При зустрічі із сусідами звичними запитаннями були «Як ви?» і «Чи вас пограбували?». У багатьох будинках нацисти вкрали все, що змогли знайти.

Німецькі військові готувалися до маршу в повному спорядженні. Вони рухалися без упину. Кожна вільна місчинка у селі була заповнена німецькими військовими.

Коли ми з татом повернулися до нашого дому, усі двері були виламані. Німці виносили речі. Двоє солдатів підскочили до нас і в'їдливо прокричали: «Євреї? Євреї? Їх усіх треба вбити». Зверталися до батька, бо його борода видавала в ньому юдея. Я дав їм яйця та масло, і вони пішли. Ми вирішили полишити все, як є, та пішли до Єшкеля. Пограбування у селі траплялися повсюди, і багатьох євреїв сильно побили. Паніка поширювалася, як дика пожежа; євреї бігли по захист до селян.

У селі на тому боці, де жили Єшкель та його брат Мейр, лишилися тільки десять єврейських родин. Увійшли незнайомий єврей та молода дівчина, обидва у брудному та розірваному одязі. Єшкель прийняв їх приязно, зі словами «шолем алейхем»⁷, та спитав: «Як ви дісталися сюди в такий не-

безпечний час?». Незнайомець подивився, чи немає поруч солдатів. З острахом він розказав, що у перший день війни росіяни збили німецький літак⁸. Наступного дня, коли прибули німці, українці пустили чутку, що то євреї винуваті. Німці катували євреїв, а потім убили їх. Наступного дня прийшов інший німецький підрозділ, оточив містечко Озютичі біля Порицька, зігнали усіх євреїв, обрали 80 чоловіків, розстріляли їх і спалили містечко. Коли вони зустрічали ще когось у містечку, то їх також убивали.

У тій місцині вижили тільки діти та жінки. Через близькість до Озютичів нам стало страшно, тому ми втекли у пшеничні поля та до навколишніх ферм. Ми вирішили йти далі, попри небезпеку та складнощі, адже на дорогах стояли солдати. Ми зустрічали багато переляканих жінок і дітей. Жінки плакали, почувши розповідь Берела про події в Озютичах. Єшкель намагався заспокоїти їх, щоб нацисти не почули шум.

Німецькі вояки маневрували вже менш активно. До села повернувся Велвел Брігер. Він розповів про значні руйнування; усе було побито або спалюжено, передусім помешкання.

Євреї, котрі переховувалися, почали вертатися до села. Ми намагалися вивідати у них усю інформацію про події останніх днів.

27 червня о четвертій ранку селом проїхали німецькі вантажівки. Гуркіт артилерії було чути дуже близько: бій точився десь поблизу. Дехто бачив німецькі вантажівки із солдатами, котрі лежали штабелями і страшно кричали. З однієї машини крапала кров. Вантажівки перевозили поранених і мертвих.

Бій не вщух і вночі, крізь вікна було постійно видно відблиски від ракет. Уранці селяни з навколишніх містечок розказали нам, що Червона армія веде бій із німцями біля Коритенського лісу. Німці зайняли кілька будинків у селі, перевірили населення та поїхали. Було тихо, на вулицях знову з'явилися селяни. В такій атмосфері у п'ятницю ввечері ми запалили шабатні свічки.

Об одинадцятій годині у суботу ми почули стрілянину поблизу. Тоді з'явився солдат Червоної армії. «Чи є тут німецькі солдати?» – запитав він. З'явилося багато інших російських військових підрозділів. Вони радісно заявили, що перемогли брудних нацистів. Босі та обідрані російські солдати просили води. Але хоч би скільки вони пили, не могли втамувати спрагу. Від хліба вони відмовилися.

Згодом німецький літак на малій висоті атакував підрозділи Червоної армії. Солдати відповіли шквальним вогнем та підбили літак. Він загорівся та впав у полі неподалік. Тоді росіяни покинули Свинюхи та рушили в бік села Коритниці. Палаючий літак став першою темою для розмов. Невдовзі приїхали кілька німців. Вони поховали пілота та позначили його могилу шоломом.

Рух збройних сил припинився. Знову стало тихо. Невеликі групи людей зустрічалися, щоб обговорити переміщення. (Ще не було жодної влади, ані російської, ані німецької). Ми чули, що протягом останніх днів було вбито кількох людей, серед них Лейба Брігера та невідомого зі Свинюх. Ми також чули, що останні німецькі підрозділи, які проходили в околицях, поводитися пристойно.

З довколишніх містечок дійшли чутки, що Україна стала незалежною державою та взяла на себе відповідальність за закон і порядок. З Локачів ми дізналися, що українці їхали до Свинюх, щоби організувати місцеву владу.

7 липня українські діти закликали всіх на збори у школі. Зібрався великий натовп, приїхали навіть селяни із навколишніх сіл. Посеред сцени майоріли німецький та український прапори. На сцені було троє не відомих мені осіб. Один із них сказав: «Сьогодні ми починаємо похід за визволення українського народу. Ми завдячуємо цьому нашим вождям – Гітлеру та Бандері. Нарешті ми проголошуємо власну незалежність, як і багато інших націй. Ми заплатили за нашу свободу кров'ю. Ми втратили багатьох наших синів через жидів. Ми перемогли жидобільшовиків. Наші бійці йдуть уперед. Київ уже взято⁹. Великий фюрер взяв на себе завдання винищити жидівську комуну

протягом шести тижнів. Тоді єврейське ярмо буде розбите раз і назавжди. Після того, як завершимо з цими виродками, ми зосередимо зусилля на знищенні єврейських керівників Англії та Америки. Озирніться, – він вказав на місце, де 27-го було поховано 12 німців, котрі загинули біля Коритниці, – наші кращі й найхоробріші сини гинуть за волю нашої нації.

Тепер ми оголосимо вибори до комітету¹⁰ та поліції. Тільки наші брати можуть бути обраними, не чужинці. Досить, що дотепер усі керівні позиції займали євреї. Відтепер їх позбавлено прав. Вони не можуть бути робітниками, і їм не нададуть жодних посад. Відтепер їм заборонено навчатися у школах – інакше їх буде покарано. Кров наших дітей ще свіжа, вимагайте помсти, а не сліз».

Головою місцевої сільської управи було обрано Андрія Бахмета, а начальником поліції призначили Олександра Завадського. На цьому зібрання завершилося.

Українці в малих групах радісно обговорювали останні події. Євреїв видно не було – вони всі перебували вдома, у родинях також обговорювали те, що сталося. Загалом здавалося, що все зависло у повітрі, не було жодної роботи, жодного способу заробити на прожиття.

Коли Червона армія пішла, багато українців вдягнули форму НКВС. Наших єврейських синів, які боролися за нашу свободу і яких було ув'язнено, зараз убивали в тюрмах оці енкаведісти. Лише у Луцьку було вбито 18 чоловіків¹¹, а таке відбувалося по всій Україні. Євреї звідусіль почали виїжджати, тримаючись подалі від головних доріг.

Через наш район проходили євреї-біженці. Їх запрошували до єврейських будинків, господарі яких допомагали чим могли. Ми мусили щось вигадувати, щоб не голодувати. Найбільше постраждали люди з Озютичів. Мешканці Порицька мали кращу вдачу – принаймні, вони були живі. Жителі Людмира та Луцька також страждали. Голод розпочався, коли євреям заборонили купувати їжу у селян. Було небезпечно навіть заходити до ферми. (Селяни були джерелом майже усіх сільськогосподарських продуктів. Дехто з

них, які працювали на євреїв, інколи вночі приносили трохи продуктів.)

О десятій ранку 9 липня усім євреям наказали зібратися в синагозі, щоб вислухати звернення Завадського. Невдовзі він прибув у супроводі свого заступника Віті Бодя¹² та оголосив: «Я покликав вас, щоб пояснити: сказане мною – не моя забаганка. Я отримав накази. Від сьогодні вам заборонено брати участь у виборах. Ви маєте провести власні вибори керівників та поліції. Ті, кого ви оберете, будуть зв'язковими між вами та нами. Можете обирати, кого схочете»¹³.

Ми обрали Єшкеля Гріншпана¹⁴ та Іцхака Печорніка¹⁵; Завадський це собі записав. Вітя Бодь зазначив: «Оскільки ми вже всі тут, я хотів би сказати, що від завтра кожний чоловік, жінка або дитина без винятку мусять носити пов'язку із зображенням шестикутної зірки. Без неї вам заборонено з'являтися на вулиці. Крім того, на ваше містечко накладено повинність – і ви зобов'язані виконати її завтра – здати 110 кілограмів цукру, 2 кілограми перцю та 400 кілограмів якісного борошна. Як ви вже знаєте, вам заборонено виходити надвір після сьомої вечора і мати жодних контактів із християнами».

Єшкель та Іцхак Печорнік зібрали все, що вимагалось. Зібрати цукор було найважче, але, обмінюючись між собою, ми це вирішили. Усі носили пов'язки. Прибули євреї, яких депортували з навколишніх містечок. За день до того вийшов наказ, що усі члени єврейських родин, які не були народжені в селі або поселилися там після останньої війни, мають виїхати до десятої ранку 12 липня, тобто наступного дня.

Єшкель оголосив, що ми маємо надіслати певну кількість людей на роботи. Єшкель та Іцхак записали усіх дієздатних жителів віком від 18 до 54 років; усі вони без винятку мали виконувати певні роботи на вимогу. 13 липня відправили перші 30 осіб: чоловіків – лагодити дороги, жінок – прибирати село, молодших – різати ліс для селян. Коли працівники повернулися, то розказали, що праця сама по собі була

не надто жахливою. Найгіршими, однак, були знущання та приниження з боку селян.

Інколи вони приходили з околиць до робочої зони у селі бити євреїв; дехто поводився дуже жорстоко. Коли скривавлені жертви повернулися додому, серед людей почалася паніка.

Новини з околиць приємними не були. Повсюди терор. Окрім праці на примусових роботах, люди не мали що робити. Професіонали та ремісники, в основному євреї, не мали роботи, хоча в їхніх навичках потреба була. Бачачи, що євреї не працюють, селяни казилися.

17 липня 1941 року Єшкелю та Іцхаку Печорніку наказали з'явитися до сільської управи. Їм повідомили, що від наступного дня і надалі усі ремісники та професійні працівники мають повертатися до своїх робіт, за що їм платитимуть готівкою, але лише 50 відсотків від звичайної вартості їхньої праці. Оплату товарами заборонили. Було розвішано плакати з оголошеннями про знижену оплату та заборону натуральної оплати та з попередженням, що порушниками займатиметься поліція. Село ожило як для євреїв, так і для неєвреїв. Неєвреї знову заглядали до єврейських домівок, але вдома ми ще боялися за нашу безпеку, бо відчували неминуче наближення чогось жахливого, не знаючи, коли і чого саме. Люди збиралися вдома у Єшкеля, схвильовано чекаючи на невідоме.

19 липня Єшкеля забрав поліцейський. Коли він повернувся, то покликав усіх на зібрання у синагозі. Під час зібрання Єшкель оголосив, що комісар дистрикту¹⁶, німець із Горохова щойно видав наказ про конфіскацію усього золота та срібла; їх потрібно здати комісарові до 21 липня. Кожного, хто не виконає наказу і в кого знайдуть золото або срібло, одразу розстріляють. Ми почали збирати, а Єшкель записував, хто скільки здавав. Разом зібрали 435 одиниць: більшість дорогоцінностей, які зберігалися у родинах упродовж поколінь.

21 липня Єшкель та Завадський поїхали віддавати дорогоцінності комісарові дистрикту. Усі ми з нетерпінням

чекали на їхнє повернення. Вони повернулися о четвертій після обіду. Єшкель виглядав наляканим. Ми чекали на новини, але він не мав, що повідомити.

Євреї у містечку були в паніці. Ми чули про несподівані візити гестапо¹⁷, котре викрадало євреїв, молодих та розумних, кажучи, що їх забрали на роботи. Інших просто вбивали без пояснень.

Життя трошки полегшилося, бо деякі євреї гарували на сільуправу. Але в цій ситуації була певна дилема. Наказом заборонялося брати ремісників та професіоналів на некваліфіковані роботи, але ж некваліфіковану працю при них хтось все одно мав виконувати.

22 липня до містечка прийшли німці, поліцейський викликав Єшкеля. Об одинадцятій годині дня він повернувся з новим наказом: зібрати 100 кілограмів цукру, 500 кілограмів борошна та інші матеріали. Єшкель та Печорнік зібрали все до четвертої години дня і відвезли машиною.

Рано 23 липня Єшкеля знову викликали. Він повернувся у відчаї з посланням, що усіх коней та вози треба конфіскувати та передати місцевим селянам. Багато джерел доходу євреїв зникли, і ситуація погіршилася. Юденрат, зокрема Єшкель та Печорнік, намагався втрутитися, пояснюючи, що тоді євреї-селяни не зможуть зібрати врожаї. Вони отримали відповідь, що ці врожаї зберуть селяни.

Містечко перевернули догори дригом. Конфіскації проводили поліція та їхні прислужники. Вони відбирали коней та вози, що належали євреям. Під приводом того, що шукають у господарях частини до возів, вони крали інші речі – фактично беручи усе, що завгодно. Селяни билися між собою за розподіл награбованого.

Село виглядало неначе після погрому. Зупинився транспорт та припинилися контакти між містами та малими містечками. Як правило, чоловіки не їздили далеко, бо боялися, що їх викраде гестапо. Тому здебільшого подорожували жінки.

Поліцейські у селах били євреїв за кожної нагоди. Ситуація погіршувалася з кожним днем, тиск зростав. Поліцей-

ські сусідніх сіл також долучалися до терору. Вони викрали Янкеля Ліхтера та Залмана Лівнера, вивезли за містечко та наказали лягти на землю і їсти траву, наче худоба. Коли вони відмовилися – їх жорстоко побили. Поліція також схопила Майте Фіхман та Муню Фінкель. Коли вони не повернулися ввечері, наступного ранку, 24 липня, Єшкель пішов у комісаріат. О восьмій ранку вони повернулися разом, виснажені та зі слідами катувань. Вони розказали, що у тюрмі німці товкли їх 45 хвилин, бо під російським режимом вони начебто дуже багато танцювали.

Раптом Авраама Волеха викликали до міської управи у Локачах. Коли він не повернувся, його дружина Ріва з двома своїми братами, Авраамом та Аароном Ліхтерами, пішла до Локачів, щоби з'ясувати, що трапилося.

Того ж вечора, 25 липня, виснажена і квола Ріва повернулася додому в істеричі. Вона розповіла про бійню, що сталася того дня у Локачах, та про вбивство обох її братів. Вона бачила наляканих мешканців і зачинені крамниці. Гестапо та українська поліція оточили Локачі – вони шукали чоловіків. Люди ховалися повсюди, навіть у димарях. Тих, кого піймали, жорстоко побили та зігнали до лікарні, де потім знайшли лише велику яму та кілька кайл.

Новина поширилася швидко. В нас усіх на думці було лиш одне – де сховатися, якщо з'явиться гестапо. Ми усвідомили, що тут кожен за себе, мусить тримати своє місце у таємниці. Більшість людей почали будувати бункери для себе та своєї родини. Де саме, знали лише рідні; маленьким дітям не казали. Коли німці прибували у містечко, малі діти діяли, як шпигуни, стежачи за їхнім переміщенням, ремісники працювали і придивлялися, жінки лишалися вдома напоготові. Усі дуже нервували.

Життя євреїв увійшло у критичний стан. Українці робили, що хотіли; вбивство єврея не каралося. Умови були такі, що треба було підкуповувати сільську управу та поліцію, щоб отримати хоч якісь гарантії безпеки. Проблема з хабарами полягала в тому, що вони були потрібні постійно і все одно не гарантували порятунку.

У місті Єшкель купував усілякі речі, переважно тканину та шкіряні вироби, котрі потім віддавав начальникові поліції Завадському, старості села та його заступникові Віті Бодю. Завадський оголосив, що євреї Свинох перебувають під його захистом і заборонив поліції Свинох та інших місечок бити євреїв. Усі справи та суперечки за участю місцевих євреїв мали проходити через сільську управу.

31 липня я працював із батьком, коли двоє поліцейських, Сендик Іван та інший, незнайомий мені, звернулися до батька і наказали йому йти з ними до поліції. Батько швидко перевдягнувся та пішов з ними. Я ж одразу побіг до будівлі поліції, щоб побачити тата. Там я запитав у Завадського, де мій батько. Він не відповів. Я запитав у поліцейського: «Де мій батько?» «Внизу у підвалі, у тюрмі. Більше я нічого не знаю», – відповів він. Я намагався пройти до тюрми, але мене зупинили та відштовхнули. Я знову спитав у Завадського дозволу побачити батька. Після моїх благань він дозволив мені десять хвилин побачитися з батьком через підвальне віконце. Я покликав: «Тато, тато». Він упізнав мене і попросив підійти ближче до маленького віконечка, біля якого сидів. «Що вони сказали тобі?» – запитав батько. «Нічого», – відповів я. Він сказав, що йому повідомили, начебто наступного дня рано-вранці його заберуть до Горохова. Це все, що він знав. Батько попросив мене принести теплий одяг на ніч і додав, що я сам маю вирішити, що робити далі. Поліцейський закричав, що мій час вичерпано, вдарив мене прикладом і прогнав геть.

Арешт тата спричинив велике сум'яття у містечку. Ну навіщо арештовувати 62-річного талановитого ремісника? Я приніс усе, що батько просив для ночівлі у тюрмі, і потім пішов до Єшкеля.

Він сказав мені, що вже знає про арешт батька і робить усе можливе для його визволення. Я пішов із Єшкелем до дому Завадського. Коли Єшкель зайшов, я лишився надворі. Після довгих перемовин він вийшов і повідомив мені, що Завадський не відпустить батька. Єшкель обіцяв йому новий костюм та шкіру на чоботи, але це не допо-

могло. Завадський стверджував, що мій батько дуже зогрішив і він має відвезти його до губернатора¹⁸ у Горохові. Ми пішли до Андрія та Віті Бодя, пропонуючи їм подарунки та просячи про допомогу, але безрезультатно. Так пройшла ніч. О восьмій ранку люди бачили з вікон, як віз із двома поліцейськими і татом проїхав повз. Я підбіг до воза та прокричав батькові, що ми робимо усе можливе задля його звільнення.

Ситуація з моїм батьком не покращилася. Кількість пропозицій допомогти за підкуп зростала; кожен хотів бути причетним до справи. Кожен гарантував, що домовиться про звільнення батька, але ми не могли зрозуміти, чи це було серйозно і чи ці люди насправді могли щось вирішити. Я віддав Завадському те, що обіцяв, але він був не єдиним, кому ми давали хабара. Кожен хотів отримати свій шматок пирога.

Один селянин казав, що може здобути волю моему батькові, бо дуже високо цінувалися його вміння коваля.

Моя сестра Батія та тітка Рахель щодня ходили до Горохова. Там дуже важко було зрозуміти, що відбувається. Посуд, в якому передавали їжу для батька, завжди повертали порожнім.

Другого серпня село знову перегорнули догори дригом. Поліція запровадила комендантську годину. Єшкель повідомив, що вони шукають у будинках вогнепальну зброю, отже, немає чого боятися. Але справжня причина обшуків вочевидь була інша: вони відбирали шкіру, матеріали і все, що хотіли. Поліція полишила містечко пополудні наступного дня. Грабунок євреїв у містечку викликав обурення у авторитетних місцевих українських жителів.

Обіцянка звільнити батька виявилася підлюю брехнею. Одним із тих, хто міг реально допомогти, був священник Ріц Степанченко¹⁹, бо він мав певний вплив. Я пішов зустрітися з ним. «Що трапилося, Діменте?» – спитав він. Я відповів: «Я думаю, Ви знаєте, чому я тут. Ви знаєте, що мого батька арештували, але ми не знаємо, чому. Я був би дуже вдячний Вам за допомогу у цій справі. Ви віруюча

людина, чоловік із серцем та совістю. Я не хотів турбувати Вас, але зараз не маю іншого вибору. До всіх інших я вже звертався. Ви моя остання надія. Ваше втручання може все змінити. Я розумію, що Вам буде важко втрутитися у цій справі». Священик подивився на мене та тихо відповів: «Твого батька арештували, бо він сказав одному українцеві, чие ім'я неважливе, що вертаються часи Петлюри²⁰. Казати таке сьогодні – це непростимий гріх. Ти знаєш, ким був Петлюра для українців та хто вбив його. Будь сильним. Ми зробимо все можливе, щоб добитися звільнення твого батька. Вчора я говорив з усіма нашими головами. Я знаю, що ти вже багато віддав їм. Та вони лиш сміються з тебе. Йди додому та відпочинь. Ми сподіваємося, що все вийде на краще».

Моя сестра Батія повернулася з Горохова та розказала, що у місті живе дівчина, Сяндеде, котру усі знають. Вона була у близьких стосунках із німецьким шефом поліції; щодня відвідувала його. Може, вона зможе допомогти. Багато хто ставився до неї з підозрою, адже вона обіцяла багатьом євреям, чії родичі були у тюрмі, посприяти, але жодного разу не виконала обіцянки.

5 серпня ми поїхали в Горохів. О дев'ятій ранку вже доїхали. Місто було зловісно тихим, наче великий цвинтар. Ми зайшли до Бели Цукер, і після недовгих перемовин вона пішла за Сяндеде. Скоро вони повернулися. Не встиг я і рота розкрити, як Сяндеде сказала: «Ви діти Гершеля Діментта?» Ми відповіли, що так. «Ваш батько в тюрмі вже так довго, а ви не прийшли до мене? Я єдина, хто настільки добре знайомий із шефом поліції! Я з ним кожную ніч і можу отримати від нього все, що захочу, – вона дедалі розпаллялася, а її слова здавалися нам неймовірними. – Вже сьогодні я вирішу проблему вашого батька, але це коштуватиме вам багато шкіри та тканин. То що ж ви готові віддати? Чого припишкли?» Я сказав: «Завтра, коли мій батько буде вільний, ми зможемо дістати будь-що». «Отже, ввечері я цим займуся. Вдень я нічого не можу зробити», – такою була відповідь Сяндеде.

Надворі було хмарно. Батія пішла зі мною. Ми боялися, що мене впіймають. Я думав лише про те, як звільнити батька, коли раптом почув, що хтось мене гукає: «Мехелю, Мехелю!». Я, наче спросоння, почав роззиратися навколо і побачив священика. Він потиснув мені руку і спитав, що чути нового. Я відповів, що нічого. Він сказав, що приїхав велосипедом і не знає, як йому вертатися, бо ж збирається на дощ. Я звернувся до нього: «Шановний отче, Ви надто переймаєтеся через дощ. Давайте поговоримо про важливіші речі, Ви знаєте, які». Він міцно потиснув мені руку: «Я говоритиму з комісаром. Сподіватимемося на краще».

Почався дощ, і ми повернулися до Бели. Я заснув прямо за столом. Коли дощ скінчився, Батія розбудила мене, і ми вийшли надвір, сподіваючись побачити священика та дізнатися щось нове. Ми пройшли лиш кілька кроків, як почули низький голос: «Батія, Батія!». Ми озирнулися і знову почули: «Батія!». Вона озирнулася і закричала: «Тато, батько». Ми підбігли до нього. Він тулився до стіни і заледве прошепотів до нас: «Тримайте мене. Я дуже слабкий. Я не можу йти». Ми взяли його під руки і повільно відвели до будинку Бели, де поклали на ліжку. Його сильно побили: обличчя, руки й ноги були у синцях. Скривавлений одяг прилип до тіла. Бела одразу покликала доктора. Він обстежив батька, бурмочучи собі під ніс: «Як можна таке чинити?». Доктор сказав, що здоров'ю тата нічого не загрожує. Він дуже побитий, але то лише зовнішні пошкодження.

Новини про звільнення батька швидко розійшлися міс- том. Жінки та діти, чії батьки також були у в'язниці, приходили до кімнати, де лежав батько. Вони дивилися на нього і плакали. На тата важко було дивитися. Дехто казав: «Так от що вони роблять з нашими любимими дітьми та батьками! Краще вже смерть».

Потроху батько почав розповідати про ув'язнення. «Першого дня у тюрмі мене привели до кімнати, де усі вікна та двері було зачинено. Мене спитали, яке моє ім'я. Потім

сказали: “Тобі не подобається Петлюра? Він мав би убити вас усіх. Зараз ми тобі покажемо”. Мене вдарили рушницею по голові, і я втратив свідомість. Коли очуняв, то вже лежав побитий на підлозі. Біля мене стояло відро з водою. Наступного дня мені було дуже зле. Усе моє тіло боліло. Мені дали їсти. Я зрозумів, що це їжа з дому, але не міг їсти. Весь день поліцейські змушували мене стрибати. Якщо я не стрибав, мене били. На третій день повторилися події першого дня. Наприкінці дня я вже не міг стояти. Об одинадцятій ранку мене викликали до якоїсь кімнати. Я сидів там один і чув, як вони говорили про мене у сусідній кімнаті. Я не впізнав голосу, але він видався знайомим. Командир зайшов і спитав, чи мені подобається Петлюра. З мене зняли черевики, поклали на стіл і завдали 25 ударів гумовим шлангом. Я втратив свідомість. Коли отямився, двоє поліцейських, що лишилися в кімнаті, сказали мені, що я можу бути вільним. Я не міг стояти. Вони допомогли мені встати, підвели до дверей і сказали тікати».

Двері з гуркотом відчинилися. Увійшла Сяндеде. Усі подивилися на неї. Вона заторохтіла: «Я і тільки я можу все». Я глянув у її обличчя – воно здавалося диким і агресивним. «Коротше, що ти хочеш?» – запитав я в неї. «Що значить, що я хочу? Ти обіцяв, що винагородиш мене, що зможеш дістати будь-що! Що, мені вже нічого не винні?» Бела відвела її до іншої кімнати, і вони про щось там домовилися. Однак ми зрозуміли, що саме священник, а не Сяндеде, допоміг звільнити батька.

О четвертій годині дня ми повернулися додому, голодні та втомлені. Коли ми прибули в село, усі вже знали про звільнення батька. Я дізнався від Єшкеля, що священник розказав, що бачив тата живим після звільнення, але той рухався повільно, тримаючись за стіну, не знаючи, де він або куди йому йти.

Катування, що їх переніс батько, посилили паніку й страх у селі. Нас залякували кожного дня. Ми шукали способів уникнути викрадення або зникнення після того, як потрапимо до рук поліції або гестапо.

Населення нашого села щодня збільшувалося: прибували люди з Горохова та інших сіл, багатьом потрібна була допомога. Єшкель склав список новоприбулих віком від 18 до 55 років і розподілив їх на фахівців і некваліфікованих робітників. Багато людей записувалися у професійні ремісники, оскільки їх вважали більш потрібними, а отже, шанси на виживання були вищі. Так робили навіть люди з академічними званнями. Попри складнощі у нашому селі, ми намагалися забезпечити роботою якомога більше людей.

7 серпня Єшкеля та Печорніка викликали до поліції. Люди зібралися в Єшкеля вдома, очікуючи новин. Вони повернулися за кілька годин і запросили усіх, хто мав час, зібратися в домі. Швидко стало затісно. Єшкель та Печорнік детально розповіли про довгу зустріч із Завадським та Вітею Бодем. Сільські службовці розповіли те, що нам і так давно було відомо: в усіх містечках на Волині гестапо викрадало людей; також гестапо розпитувало і про наше містечко. Службовці сільської управи офіційно запевнили їх, що – хоч у це і важко повірити – в селі перебуває лише 360 євреїв і всі чоловіки – професійні ремісники, від яких залежить повсякденна економічна діяльність. Службовці пообіцяли наглядати за нами. Вони також сказали, що незнайомі євреї-біженці з околиць, що живуть наразі у селі та бояться повертатися до себе додому, можуть виявитися комуністами або злочинцями. Відповідно, усі ці люди мають невідкладно покинути наше село. Кожного, хто переховує біженців, буде суворо покарано.

Нові накази спричинили багато горя. Серед тих, кому наказали піти, виявилось чимало родичів. Та й як можна отак раптом сказати малим дітям і жінкам, які щойно втратили батьків та чоловіків, що вони мусять піти? Вони були голодні й мали лише те, у що були вдягнуті. Коли новина поширилася, біженці швидко зібрали дітей і пішли. Лунав гучний плач. Деякі, попри все, лишилися, бо їх не наважилися виганяти. Тим, хто пішов із села, ми дали із собою стільки їжі та інших корисних речей, скільки вони могли нести.

Робочі умови погіршувались. Кожен поліцейський намагався через власні зв'язки отримати якомога більше євреїв для виконання брудних або важких робіт удома чи на городі. Але, навіть попри це, загальне враження склалося таке, що краще бути в полі серед селян; за потреби так легше втекти від гестапівської облави. Євреї, котрі мали землю, боялися настільки, що ночували в полі.

Потреба в робітниках зростала, але робочих рук не вистачало. Фахівцям не дозволяли виконувати некваліфіковані роботи, отже, некваліфіковані робітники мусили дуже тяжко працювати, інколи по 24 години на добу.

9 серпня чоловіки вирішили тікати, бо в селі з'явилося багато незнайомих поліцейських. Ми не знали, чому і навіщо. Усі піддалися паніці. Перед тим як тікати, я сказав сестрі Хайці, що ми з друзями ховатимемося в яру на схилі біля Андрія. Я попросив її повідомляти нас про те, що відбувається.

За кілька годин перелякана Хайка сказала, що можна вертатися додому: «Поліція вже пішла. Вони заарештували та забрали у Горохів Шломо Горенштайна й Авраама Шварца». Місто виглядало, наче після великої катастрофи. Жінки голосили: «Ми їх більше ніколи не побачимо, такі молоді хлопці!».

Дім Єшкеля був заповнений людьми. Дві жінки, чийх чоловіків арештували, просили Єшкеля зробити усе можливе задля їх звільнення. Поліцейські також схопили Сандера Шойхета та Янкеля Ліхтера, але за них вступився священник, тож Сандера та Янкеля відпустили. Двом іншим так не пощастило. За радянської влади Шломо Горенштайн був директором банку²¹, а Авраам Шварц – представником партійного комітету²². Арешт Шломо дуже засмутив громаду, адже євреї його дуже поважали.

Єшкель відчував свою безпорадність. Він не довіряв убивцям. Він відкрито сказав: «Кожного разу я мушу бігти й втручатися. Ви знаєте, скільки всього ми їм уже віддали? Кого ж іще винуватити в арештах, як не українців? Якби вони не отримували задоволення від арештів, їх би й не

було. Їхні дії – наше щоденне прокляття. Коли я йду до українців після чергового арешту, мене зустрічають із цинічним сміхом. Вони вдають, нібито не мають жодного стосунку до арештів. Українці, мовляв, можуть контролювати власні дії, але не німців».

Після арешту місцеві поліцейські нещадно били Шломо та Авраама. Навіть коли Шломо вже лежав на землі, стікаючи кров'ю, вони не зупинялися. Лише підлю казали: «Звичайно ж, ми маємо рятувати їх!».

Євреї села разом із горохівськими та священиком намагалися добитися визволення арештантів. Священик боявся за своє життя. Ми відправляли йому все, що він хотів, лишень би він щось міг зробити для ув'язнених. Усе дуже ускладнилося. Нас щодня намагалися залякати. Життя стало нестерпним.

11 серпня мене викликали до сільської управи. Там Вітя Бодь звернувся до мене: «Коли твій батько був у тюрмі, ми нічого тобі не казали. Але селяни скаржаться, що їхня робота не виконана. Маєш розпочинати завтра вранці. Інакше застосуємо інший тип умовляння, про який тобі добре відомо». Я відповів, що не маю вугілля та документів, отже, не зможу працювати. «Заради вугілля дамо тобі папери для районного комісара²³ у Горохові; коли він підпише – отримаєш своє вугілля. Завтра мусиш це вирішити і ставати до роботи». Вони дали мені папери, і я пішов.

12 серпня вранці до мене прийшов один селянин; він мав супроводжувати мене. Я заліз на воза разом зі своєю тіткою Рахель. Вона приєдналася до нас, щоб упевнитися, що зі мною нічого не трапиться. По дорозі ми зустріли Фрайдель Шойхет, дружину Шломо Горенштайна, та Ріву Шварц; із ними говорили про арешти їхніх чоловіків.

Коли ми дісталися Скобелки, передмістя Горохова, то перестріли німців, котрі їхали у Горохів двома машинами та вантажівкою. Коли приїхали, то я одразу пішов підписувати папери. Комісар усе підписав, а також додав до паперів кілька рядків німецькою. Перш ніж віддати мені документ, він потримав його у руці, наче хотів щось сказати. Він

постійно нервово позирав у вікно, немовби міркуючи, чи варто щось говорити, але промовчав. Я отримав документ і дозвіл йти.

Назовні було дуже шумно. Коли я вийшов, то побачив, що євреїв із кайлами збирають на вулиці. Окільними стежками я підійшов ближче, коли раптом поліцейський закричав до мене: «Йди-но сюди, жиде». Я показав йому документ, але він відмовився відпускати мене.

Нас штовхали німці та поліцейські. Якийсь німець покликав мене, тож я показав документ ще йому; він довго роздивлявся, а потім вдарив мене гумовою дубинкою. Я отримав документ і мусив вертатися до шеренги. Євреїв збирали у менші групи, потім об'єднували їх у більші. Діти бігали навколо батьків, хапали за їхній одяг, поки німці били тат і мам. Багато дітей намагалися передати батькам маленькі пакуночки, але їм не давали цього зробити. Це все відбувалося, поки нас гнали з центру міста до якогось великого закритого двору. Там уже зібрали близько 70 людей. Їх охороняли п'ять гестапівців, котрі ходили навколо; ще один сидів біля друкарської машинки. Трьох чоловіків із заступами підвели до реєстраційного столу. Коли їх оформили, вони сформувавши шеренгу, і німець прокричав: «38 людей ідуть з нами». Він звернувся до групи людей: «Якщо хтось намагатиметься втекти, розстріляємо на місці». Двоє молодих охоронців з автоматами супроводжували групу: один попереду і один позаду. Група рушила. Селекція тривала; ми стояли в шерензі, але нам дозволили рухатися. Піти в туалет дозволяли лише під наглядом охоронця. Шум наростав. Приводили нових людей, серед них були дуже побиті й закривавлені.

Черга повільно рухалася. Я вже чув звук друкарської машинки. Привели ще людей. Поліцейські вихвалялися перед німцями: «Ми повитягували євреїв із підвалів, з-під ліжок та інших схованок. Ми знаємо, як дати їм раду!». І ось уже була моя черга біля реєстраційного столу. Німець прокричав: «Твоє ім'я?» – «Дімент, Мехель». – «Дата народження?» Коли я відповів на усі запитання, то спитав у нього

німецькою дозволу показати свої «документи». Він подивився, вигукнув щось, наказав мені стати ліворуч та продовжив роботу. Німець покликав якогось Германа. Підійшов товстий гестапівець і взяв мої папери. Він передивився їх і пішов до воріт, де стояли троє гестапівців. Вони дивилися на мене і на документи. Один із них покликав мене. Я підійшов. «Звідки ти?» – «Зі Свинюх». – «Як потрапив сюди?» – «Приїхав взяти вугілля для роботи». – «Ти ремісник?» Допит тривав. «Так, коваль та слюсар». – «Як довго займаєшся цим ремеслом?» – «П'ятнадцять років». – «Професіонал?» – «Першокласний». – «Маєш докази, що ти не комуніст?» – «У мене тільки свідоцтво про народження». Допит скінчився. Вони щось між собою обговорили. Старший гестапівець віддав мені документи і сказав, що євреї на них дуже старанно працюють. Він наказав мені забирати документи й повертатися до роботи. Я пішов.

У містечку я побачив, що ситуація просто жахлива. Крики долинали з великої відстані. Поліція водила великі групи євреїв, усі вони були сильно побиті.

Німці відпустили мене, але що робити зараз? Куди йти? Я постукав у двері, однак жінка відмовилася мене впустити. Я спробував інші двері, там жінка з розбитим носом також хотіла мені відмовити. Але я почув, як в іншій кімнаті чоловік каже: «Впусти його». Коли я зайшов до хати, до мене підійшли жінки в сльозах: «Дорогий єврею, чи ти знаєш, куди їх ведуть? Що німці роблять там надворі?». Я розповів, що знав, але вони мені не повірили. Ми сиділи у спальні, коли чоловік прошепотів, що скоро німці певно прийдуть і за ними. Він хотів сховатися під ліжком. Але ми розуміли, що немає сенсу, тож лишилися сидіти.

Час тягнувся. Було о пів на четверту після обіду. Жінка заглянула в кімнату зі словами: «Ловлять уже набагато менше». Ми чули, що поліція грабує кожен будинок.

Ми відкрили вікна та двері на задній двір, щоби втекти за появи поліції. Коли жінка крикнула: «Вони тут!» – ми швидко вистрибнули у вікно, але там на нас уже чекали двоє поліцейських. Нас схопили, понишпорили по карманах

і побили. Звідусіль лунали жіночі голосіння: «Господи, та коли ж усе це закінчиться?».

Нас привели до огороженої зони. Було тихо. Кількасот людей сиділи на підлозі, обхопивши руками коліна та схиливши голови. Навколо стояли німці з автоматами та українська поліція. «Ось ми ще жидів знайшли», – сказав поліцейський. Коли я дав німцеві свої папери, він подивився і почав кричати: «Ти як потрапив сюди, єврею?». Якраз тоді повз нас проходив товстий Герман. Він передав комусь документи й наказав іти з ними. Німець тримав мої папери, але не спускав з мене очей. Раптом від зацідив мені по голові, і я впав. Я повільно піднявся. Він віддав мені документи з криком: «Тікай, ти, лінивий єврею». Я пішов звідти, але трошки далі сів, думаючи, куди ж піти? Поліцейський прогнав мене. Тож я пішов назад до міста. Жінки в сльозах ставили мені ті самі запитання вдруге.

Коли я зайшов до хати, зайшли також моя невістка Рахель і дружини арештованих зі Свинюх. Вони плакали, бо ув'язнених чоловіків десь забрали ще рано-вранці. Фрайдель не відставала від мене: «Чи ти бачив Шломо? Чи він щось тобі казав?». Я відповів, що нікого з їхніх чоловіків не бачив. Але також сказав, що там важко було когось впізнати, адже було кількасот чоловіків. Мені не повірили. Я намагався пояснити, що усі мусили сидіти, охопивши руками коліна та схиливши голови. Зайшли ще люди, запитували про те саме. Я знову і знову повторював, що бачив. Рахель сказала, що священник намагався визволити мене після того, як мене вже відпустили.

Священик сказав Рахель, що селянин, з яким я вранці приїхав, приїде до будинку, і я маю керувати возом. Він також передав через неї, що я мушу зняти з рукава стрічку, що позначала мене як єврея. Селянин приїхав. Я сів на воза, і ми рушили.

Коли ми доїхали до поста біля млина у Скобелщі, передмісті Горохова, мене одразу впізнали як єврея. Селянин пояснив, що він не може керувати возом, бо почувається зле, тож попросив мене. Крім того, він сказав, що бачив, як нім-

ці дозволили мені поїхати з міста, отже, був певен, що все в порядку. Поліцейський заявив, що не може випустити єврея з міста. Він сів на воза і відвіз нас до поліції Скобелки. Шеф, голосно сміючись, перепитав: «То ви намагаєтесь втекти?». Я показав йому німецький документ. Він одразу посерйознішав, уважно роздивився папір і наказав пояснити, що до чого, бо сам не розумів німецької. Я взяв документ і дуже точно його переклав: «Я прошу вас відпустити 100 кілограмів вугілля для Свинюх. Підписано: Вітя Бодь». Я пояснив, що Вітя Бодь є службовцем у Свинюхах. Він подивився мені просто в очі й наказав їхати одразу додому.

По дорозі до Свинюх ми проїздили повз селян, які питали в мого супровідника: «То що, вони вже прибрали усіх жидів? Нарешті їх час прийшов!». На в'їзді до Свинюх єврейські жінки вдивлялися у кожного подорожнього; вони зраділи, впізнавши мене. Запитували, що відбувається, але я не міг відповісти. Я думав про одне: «Яким буде кінець? Де нам сховатися?».

Єшкель сказав мені, що вже бачився зі священником і той розповів йому про події у Горохові. Священик намагався допомогти Шломо та Аврааму, але їх уже перевели до іншого місця. Він також хотів допомогти мені, але мене вже і так відпустили. Священик був єдиною людиною, кому ми могли довіряти.

Моше Горенштайн²⁴, старий та хворий чоловік, побачив мене в хаті Єшкеля й запитав: «Мій любий сину, чи ти була не бачив мого сина Шломо?». Я запевнив його, що Шломо повернеться і не варто хвилюватися.

Трагедія у Горохові посилила вплив шефа поліції та сільського старости. Вони нагадали Єшкелю та Печорніку, що в Свинюхах не трапилося того, що в інших селах, бо вони нас захищають. Мовляв, два дні тому в них запитували, чи всі євреї потрібні їм для місцевої економіки, – але ми зрозуміли, куди вони хилять. Ми знову зібрали дуже корисні речі та презентували кожному з них окремо.

25 серпня німці відвідали село. Єшкеля викликали до поліції. Коли він повернувся, то повідомив, що було

накладено податок у 20 рублів на кожну особу, здати його потрібно за два дні. Згідно з німецькими наказами, того, хто не підкориться, передаватимуть німцям. Звісно, ми мали все зробити, щоб цього не трапилося. Ми мусили зібрати 7200 рублів. В кого були гроші – одразу віддали Єшкелю, вийшла сума у 5400 рублів. Решту зібрати було надзвичайно важко, проте ми впоралися.

27 серпня Єшкель повіз гроші до гебітскомісара Горохова. Коли повернувся, розповів, що поголовний податок у навколишніх районах ще вищий, аніж у нас. Ми дійшли спільної думки, що «допоки наша безпека залежить від грошей, будь-яку проблему можна спростити наполовину».

28 серпня українці з дозволу німців вирішили поміняти нарукавну стрічку з шестикутною зіркою на два жовті кола, близько восьми сантиметрів у діаметрі, одне з яких мало бути зліва на грудях, а друге – на спині²⁵. Наскільки низько вони ще впадуть?

Від часу, коли район окупували німці, українці наче ожили. Німців обожнювали. Кожного дня виходили нові розпорядження.

Наближалися святі дні²⁶, але ми не знали, чи нам можна молитися. Німці заборонили збори, пояснюючи це боротьбою із саботажниками. Зборами вважали зустріч двох і більше осіб.

Ми вирішили звернутися з цим питанням до українських службовців. Представник юденрату зустрівся з шефом поліції і попросив дозволити людям збиратися в домах на молитву. Він погодився дозволити нам молитися в кількох хатах та обіцяв попередити у разі наближення німців. Велике свято наближалось, і ми організували міньяни²⁷ у кількох будинках. Один міньян на одному боці мосту мав зібратися у домі Йозефа Скляра. Другий, на іншому березі, збирався у домі Шломо Вальтера²⁸ та Залмана Лінвера²⁹, біля синагоги. Ми почали службу о четвертій ранку, щоб до восьмої години встигнути. Кілька осіб стояли на варті. Усі відчували неймовірну потребу в молитві. Важко описати плач жінок, дітей, старих та інших членів громади.

Кожен думав і питав: «Чи доживемо ми до наступного року?». Наприкінці молитви ми благословляли один одного та бажали прожити принаймні наступний рік.

У містечку відбулися серйозні зміни. Шефа Олександра Завадського і його поліцію замінили на новий особовий склад – Андрія Блехера й кількох селян із навколишніх сіл. Андрій викликав юденрат і заявив: «Відсьогодні я керую селом. Я знаю, як ви страждали від Завадського і як він користувався вашим становищем, не допомагаючи вам. Він віддав Шломо Горенштайна, Авраама Шварца³⁰ та Гершеля Дімента³¹ горохівській поліції на страшне покарання. Але все скінчилося. Сьогодні ви маєте знати, що мої поліцейські босі й голі, тож ви маєте забезпечити нас якомога швидше, і тоді, сподіваємося, все буде гаразд».

Зміни у поліції нам дуже зашкодили. Ми знали, що Завадський був командиром у Петлюри, але Андрій мав гіршу за нього репутацію. І знову ми почали збирати цінності та гроші і заносити їх у поліцію. Незважаючи на хабарі, терор тривав. Нова поліція швидко навчилася тероризувати. Вони так залякали Рахель Ліхтер і Девору Гройс, що ті не могли ходити.

Кожного вечора молоді українці збиралися у сільському клубі і розважалися, насміхаючись над євреями. Ми жили дуже ізольовано, новини з іноземних газет українською було не знайти, та й ніхто не хотів їх читати. Там мовилося лише про німецькі перемоги та висміювали євреїв. Цікавість до культури впала. Скидалося на те, що те, що відображають газети, – це і є культурним прогресом у ХХ столітті.

Реєстрація ремісників і некваліфікованих працівників стала обридлим повсякденним процесом. Українці завжди намагалися послабити та принизити робітників.

Робочі умови погіршувалися. Вимагали дедалі більше людей, особливо слуг. Через безперервні проливні дощі багато людей застудилися. Медичної допомоги не було. Керівників це не цікавило. Вони переймалися лише тим, як залучити до роботи більше людей. Юденрат дуже старався

позбавити людей непотрібних, зайвих сліз. Вони дуже старалися.

Усі дуже переживали через наближення зими. Було цілком очевидно, що нам не вистачає харчів. Головним завданням стало дістати картоплю, дрова і хліб, однак зробити це виявилось дуже непросто. Селяни боялися торгувати з євреями, бо їм це заборонили. Але водночас вони мушили якось збувати свої товари. Натомість селянам потрібні були деякі речі і послуги, що їх могли надати лише євреї. Тож торгівля відбувалася, але таємно.

Ішли дощі. Ми сподівалися, що так буде довший час. Що сильніший дощ, то нам краще. У таку погоду менше шансів, що людину поб'ють або пограбують. Ми знали, що поліцейські з навколишніх сіл не займатимуться мародерством у дощ.

18 жовтня 1941 року по селу розвішали оголошення, що всю худобу (кіз та корів) треба передати німецькій владі; невиконання наказу каратиметься смертю. Цей новий наказ мав жахливі наслідки, адже малих дітей годували в основному саме молоком. Сільська управа повідомила Єшкелю, що всю худобу треба перегнати до Конюхів. Євреї мали 42 голови худоби. Жінки та діти привели їх до зони відправки. Інші євреї з навколишніх містечок мали зробити те саме.

Стало холодно. Терор трошки спав. Їжі було мало. Ми мали лише хліб і трохи картоплі. Справи швидко погіршувалися.

Вечорами сусіди зустрічалися, щоб обговорити ситуацію. Завжди ставили одне запитання: «Чи німці й надалі так швидко наступатимуть?». Ми згадували про перемоги Наполеона та його поразку через сувору російську зиму, бруд і голод. Ми були певні, що німецька поразка неминує, і це додавало нам сил. Але чи доживемо ми, щоб стати цьому свідками?

Розділ другий

ЖИТТЯ У СВИНЮХАХ ТА В ГЕТТО В ЛОКАЧАХ

Похмурим днем 3 листопада 1941 року ми сиділи вдома у Єшкеля. Надворі зупинилася підвода. Кілька людей кинулися тікати через задні двері. До хати зайшов тепло одягнений чоловік. Він зняв шубу і сказав, що на вулиці дуже холодно. Єшкель запропонував йому сісти. Чоловік попросив чаю. «Гадаю, ми знайомі», – сказав Єшкель. «Так». – «Ти з Горохова?» – «Так». – «Будь ласка, розкажи нам, що там відбувається».

Чоловік роззирнувся і спитав, хто я такий. Єшкель сказав, що я його брат. Незнайомець щось пробуркотів і почав розказувати: «Все погано: у Горохові створюють гетто. Усім євреям наказано з'явитися у визначеному місці до дванадцятої години дня завтра. Це дуже важко. Зваж, возів немає, тож люди несуть усе самі, по багнюці. Плач та стогін чути здаля». Коли прийшов Мотл Волех, християнин замовк, одягнувся і пішов.

Новини про гетто у Горохові швидко поширилися селом. Інші неєвреї розказували те саме. Серед людей почалася паніка. Ми хвилювалися, чи не створять гетто й у нашій місцині.

Ми пішли спати, не знаючи, які новини принесе завтрашній день. Із самого ранку люди збиралися в будинку Єшкеля. Янкель Фіхман стояв на дверях і дивився, чи немає

поліції. Ми помітили кількох поліцейських на конях і возах. За ними їхали два вози з німцями. Натовп розсіявся; кожен пішов зі своїми важкими думками. Ми вже стали параноїками від усіх цих заходів проти нас.

Поліцейський викликав Єшкеля до себе. Кожного разу, коли його викликали, ми чекали на нові вимоги. Цього разу наша цікавість була значно більшою, ніж зазвичай.

Коли Єшкель не повернувся за годину, ми послали дітей подивитися, що відбувається. Коли він усе-таки повернувся, його одразу оточили люди, попри заборону зборів. У відчаї Єшкель оголосив новий наказ німців. До наступного ранку село має звільнитися від євреїв. Нас переводять до щойно створеного німцями гетто у Локачах. Нам дадуть шість возів – для перевезення дітей. Єшкель благав їх, що на шести возах неможливо буде перевезти усіх дітей, старих і хворих. Він описав, як благав німців і пропонував їм хабарі, щоб дозволили тим, хто може заплатити за воза, винайняти його. Зрештою, вони звернулися до гебітскомісара, і той задовільнив прохання, але з умовою, що люди братимуть лише постіль і ковдри. З їжі нам дозволили взяти тільки картоплю, жодного кухонного приладдя. Після перевірки на кожного, хто не послухався, очікувало суворе покарання.

Ці накази зламали наш дух. Проживши кілька поколінь у цьому селі, ми тепер мусили все лишити й переселитися до гетто. Люди плакали, стогнали, кричали. Багато хто був просто спантеличений. Інші пішли шукати вози, щоб перевезти власні речі. Село оточила поліція. Вони мали стежити, щоб кожен єврей, який виходив за межі, нічого не брав із собою. Так вони хотіли завадити євреям передати щось дружнім селянам. Коли обшукували мою тітку Рахель Земель, поліція знайшла щось дріб'язкове в її речах, – її жорстоко побили. Пішов поголос, що ремісникам дозволять лишитися.

Поки це тривало, день тягнувся дуже повільно. Повернулися люди, котрі шукали вози; казали, що селяни бояться віддавати їх в найом. А ті, хто був готовий ризикнути, просили неймовірні гроші.

Вночі кількість поліції збільшилася. Вони були повсюди, перевіряли кожного, хто виходив і заходив. Вони ходили від дому до дому, нагадуючи усім, що до десятої ранку усі мусять піти. Через заборону брати будь-що, ми намагалися закопати якнайбільше у підвалах, бункерах чи будь-яких інших схованках. Ми вірили, що одного дня повернемося і зможемо забрати свою власність.

До десятої ранку на вулицях села з'явилися завантажені вози. Поліція та службовці сільської управи ретельно усе перевіряли. На вулицях був страшний шум і гамір, адже з околиць зійшлися багато зівак – депортовані й селяни. За найменшої нагоди селяни крали усе, що могли. Ситуація нагадувала спроби врятувати речі з будинку, охопленого пожежею. Повсюди було чути крики. Оскільки операція проходила надто повільно, поліцейські ходили від дверей до дверей і перепитували, чи мешканці зрозуміли наказ. Нам сказали: «За п'ять хвилин ви маєте віддати ключі від помешкання, усі речі підлягають конфіскації». За п'ять хвилин у нас забрали ключі. Будинки передавали селянам із настановою кожному: «Відсьогодні ви власник цього будинку і несете відповідальність за усе в ньому», – так, наче ці хати колись повернуть. Вже одинадцята година. З багатьох будинків людей просто повикидали і побили.

Мій батько та Авраам Волех¹ отримали дозвіл піти у Горохів і дізнатися, чи дозволено ремісникам лишитися. Іцхак Волех² і я лишилися у селі чекати на батьків.

Євреї покинули село. Селяни грабували будинки, беручи все, що бачили. Лишилася одна єврейська пара – Лейб Капінський із жінкою, бо вона раптово захворіла, і їхній виїзд відклали на два тижні.

Мій тато й Авраам Волех повернулися з Горохова; ми покинули Свинюхи. Коли ми йшли, селяни бігли за нами з криками: «Ми покінчили з євреями!». Тато з Авраамом подумки сміялися з них, бо ж селяни лишилися без ремісників. Вони згадували, що у Горохові сталося таке саме лихо.

За кілька кілометрів ми побачили багато возів. Вони застрягли у багнюці через дощі. Більшість людей йшли пішки.

Поблизу дому Микити Оманця³ ми побачили застряглий завантажений віз. На ковдрі на землі поблизу возу сиділи троє дітей, один одного менший. Мати плакала. Це були Шмуель Вейцман⁴ та його дружина Хая (Шмулькас). Вона попросила нас: «Допоможіть посадити дітей у віз». Хая сказала, що діти повипадали, коли селянин їхав під гору. Ми зібрали брудну білизну й закинули дітей назад на воза. Раптом почули плач: ми випадково придавили інших малих – вони сиділи у возі, але ми їх не побачили.

Вози з євреями з навколишніх сіл заповнили весь шлях. Ми йшли край дороги й обговорювали те, що сталося. Поки дійшли до Козлова, села поблизу Локачів, уже посутеніло. Раптом почули голосний крик Авраама Волеха – він закрив лице руками і плакав: «О, Боже, куди ти завів нас? За що так караш нас?». Його плач виражав глибокий емоційний біль. Жінки плакали ще гіркіше.

Ми дісталися Локачів уже вночі. Ще здаля почули крики селян, котрі підганяли коней і вигукували образи на адресу людей. Біля будинку Шайнера ми спитали, куди нам іти. Усі кудись поспішали, тож отримати відповідь було неможливо. Нарешті якийсь незнайомец сказав: «Ідіть до *Тарбут шуле*» (школи «Тарбут»)⁵.

Було дуже важко пробиратися у багні вузькою вулицю. Колеса загрузали аж до осей. Ми застрягли і не могли йти далі. Вози позастрягали у болоті, і теж стояли. Молодші хлопці намагалися з'ясувати, куди треба йти. Коли ми протиснулись уперед, то виявилось, що вуличка забита людьми. У багатьох місцях просто неможливо було пройти. З наближенням до *Тарбут шуле* крики і плач стали голоснішими. Було жахливо. Всередині *Тарбут шуле* ми наступали на одяг, дрова, навіть на людей, бо вони зайняли усю підлогу. Найстрашнішим був постійний дитячий плач: «Мамо, мамо, мені холодно».

Ми зайшли до будівлі школи, освітленої і дуже переповненої. Якийсь підліток ходив довкола, повторюючи польською: «Grunt sie nia przejmowac» («Головне – не брати це близько до серця»). Побачене нас вразило; розгледівши

увесь безлад навколо, ми вирішили повернутися до возів. По дорозі Іцхак Волех перечепився об щось, що виявилось дитиною – вона закричала і розплакалася.

Скоро настала наша черга влаштуватися у школі. Ми не могли знайти місця, де покласти речі. Потім помітили маленьке віконечко у підвал, заповнений речами. Ми також вкинули свої речі до підвалу, забивши його аж до стелі. Влаштувавшись у цьому місці, ми заснули. Нас розбудило проміння, що пробивалося крізь маленьке віконечко. Ми усвідомили, що в цьому гнітючому місці, лежачи так тісно поруч, сім'ї дуже зблизилися. Ми заледве мали чим дихати у такій тіснязі. Люди спітніли. Іцхак Волех сказав мені: «Давай-но вийдемо на двір». Вийти було дуже складно. У вранішньому холоді ми нарешті змогли перевести подих. Як же добре вийти на вулицю.

Там сиділи молоді й старі. Тепло укріті діти міцно спали. Речі лежали поблизу у замерзлій грязюці.

Люди прокидалися після першої ночі й думали, що робити далі. Єшкель, Фройка Колінер і Шломо Вальтер⁶ пішли до місцевого юденрату, щоб домовитися про наше розміщення. Повернулися вони досить швидко. Локачинський юденрат, а саме Моше Печорнік і Шайнер, пояснили їм, що в Локачах – 1400 євреїв, половину їхніх будинків конфісковано. Інші будинки, зайняті селянами, будуть звільнені якнайшвидше. Вони також пояснили, що не можуть розквартирувати наше село, бо спочатку мають подбати про своїх. «Після прибуття людей зі Свинюх та околиць населення в Локачах збільшилося на 800 осіб. Наразі ми безпорадні. Щоб розв'язати ситуацію, потрібно кілька днів. Ви не єдині у такій ситуації. Кожен, хто може вирішити власні проблеми за допомогою родичів або друзів, має з того скористатися». Нам також повідомили, що згідно з наказом комісара мусимо скласти список наших людей за професіями: окремо ремісники, окремо усі інші. Весь день ми шукали прихисток серед вузьких, шумних і брудних вуличок. Кожен шукав якийсь кут, будь-який варіант, навіть найгірший, байдуже. Ми чули про хати, де господарі вивільняли трохи

місця. Люди заселялися у кімнати без вікон і дверей, навіть у конюшні. Стайні переробляли на кімнати; тепер це називали домом. У гетто неможливо було знайти кімнату. Кожен щосили намагався.

У гетто ми почали робити меблі. Усюди люди майстрували столи, ліжка, лави, стільці – усе, що вміли й чого потребували. Діти та жінки працювали з деревиною, кожен вчився чогось нового.

6 листопада прийшов наказ від сільської управи подати до 8 листопада списки усіх мешканців гетто та перепис ремісників. Кожного потрібно було зареєструвати. Кожна незареєстрована особа ризикувала життям. Усі мешканці віком від 18 до 55 років мали бути у списках працездатних. Містечко розподілили між ремісниками та некваліфікованими працівниками. Ремісникам було заборонено мешкати разом із некваліфікованими робітниками.

Дедалі важче було дістати хліб; його нестача була очевидною. Борошно мали лише одиниці, а пекарень не існувало взагалі. 7 листопада ми отримали розпорядження про централізовану видачу хліба через сільські установи. З десятої години ранку люди стояли у черзі. Кожен отримав 140 грамів хліба на день і додаткові порції за три минулих дні. Від завтра кожна родина отримувала талони на хліб. Хліб мали роздавати у великій будівлі неподалік від будинку Моше Печорніка. Офіційна ціна на хліб становила 1 рубль за кілограм.

Новоприбулі намагалися потрапити на прийом у юденраті, щоб ті допомогли влаштувати зустріч із гебітскомісаром. Вони хотіли просити в нього дозволу повернутися до своїх будинків, аби забрати меблі, картоплю і дрова, які ще могли лишитися в хатах. Юденрат зробив начальникові поліції подарунок, аби бути певними, що це прохання дійде до штабу в Горохові. Юденрат просив зустрічі з гебітскомісаром у Горохові.

11 листопада, з дозволу начальника поліції Локачів, представники юденрату вирушили до Горохова. Ми з нетерпінням чекали на їхнє повернення. Цього вечора, коли

всі зібралися вдома у Печорніка, ми дізналися, що гебітско-місар задовольнив наше прохання. Згідно з наказом, від одинадцятої ранку наступного дня до вечора післязавтра одна людина з кожної родини у гетто може повернутися до свого будинку і взяти лише картоплю, дрова та деякі меблі, але тільки за умови, що ці речі досі в будинку. Кожен, хто посміє взяти ще щось, – заплатить дорогу ціну.

Мешканці гетто сприйняли це як добрі новини. Люди готувалися. Думка про похід додому створювала відчуття якогось переродження. О восьмій ранку люди були вже готові вирушати. О десятій годині ранку Шайнер і Печорнік (з юденрату) повернулися із зустрічі з начальником поліції, скликали всіх і запевнили, що об одинадцятій можна вирушати. Українська поліція дозволила йти 300 особам. У різних селах поліцію повідомили телефоном, що люди вертатимуться того дня та до опівдні наступного дня. Їм наказали пустити нас у наші будинки, щоб ми могли забрати дозволені у наказі речі.

Невдовзі прибули п'ятеро українських поліцейських. Ми дали їм їсти та вишити, тож скоро вони напилися. Вони зібрали усіх докупи й оголосили: «Ми ведемо вас додому. Юденрат проінформував вас, що вам дозволено. Рушаємо». Ми пішли з гетто, і через декілька кілометрів малі групки почали відколдоватися, рушаючи до своїх сіл. Нас, свинюхівців, ескортували троє поліцейських. Це був важкий шлях. Молоді люди, які рухалися швидше, мусили часто зупинятися, чекаючи на інших. Селяни виходили на дорогу, щоб подивитися на нас; їхні діти бігли за нами. О пів на четверту дня ми дійшли до Свинюх. Нам дозволили виконати завдання і попередили селян, щоб ті не заважали, разом з тим вони матимуть право перевіряти наші речі на виході з міста.

Начальник поліції Свинюх сказав: «Нові власники пустять вас у ваші будинки. Тих, хто відмовиться співпрацювати, буде суворо покарано». Наш ескорт попередив, що якщо усі не повернуться до точки збору до дванадцятої години наступного дня, вони не чекатимуть, а поліція Свинюх матиме право розстріляти усіх, хто лишився, на місці.

Ми розійшлися по своїх колишніх будинках. Я зайшов у свій. Все стояло так, як ми лишили. Стреп (поляк, який забрав мої ключі), дивлячись на нас, розказував: «Ви не уявляєте, яких проблем я зазнавав. Кілька разів у мене хотіли взяти ключі, щоб усе звідси винести. Я ж казав, що все було мені передано гебітскомісаром і усе належить млину. Таким чином я позбавлявся надокучливих хуліганів». Тато ходив з кімнати у кімнату і раптом заплакав. Стреп продовжив: «Наступного дня після того, як ви пішли, прибули німці з автоматами і забрали усі меблі та усе цінне».

Назовні біля будинків плакали і голосили «старі» мешканці: «Навіщо ми тільки повернулися? Вбивці усе вже позабирали!». Кілька осіб запитали, чи можна взяти трохи дров та картоплі з нашого підвалу. Ми дозволили брати, скільки схочуть. В інших хатах усе, що не вкрали, розбили або понищили. Розірвані книжки, поли віддерті, адже шукали євреїв у схованках, вибиті вікна та двері. Звичне видовище. Ми зайшли до синагоги і побачили: усе, що ми не забрали одразу, розірвали або побили на друзки. *Езрат нашім*⁷ знищили. На це боляче було дивитися.

Кілька євреїв пішли до сільської управи вимагати те, що залишилося після німецького грабунку. Але там їм сказали, що після вигнання євреїв їм уже нічого не належить, отже, кожен селянин міг купити собі будинок, якщо хотів. Про речі, які лишилися, чоловік в управі сказав: «Ми склали все на колгоспному складі – можете піти і забрати речі, які вам належали»⁸.

Ми просили селян допомогти нам взяти те, що лишилося. Містом пішов поголос, що поліція битиме будь-кого, хто підвезе єврея. Якщо ж селянин волів ризикнути, то просив надто високу ціну. Селяни перепитували в сільській управі, чи можна їм підробляти перевізниками. Вночі ми лишилися разом з іще кількома людьми. Вранці зібралися усі підводи (хто зголосився) і євреї. Кілька людей знайшли свої речі на колгоспному складі. Однак більшість тих речей були розбиті. Не бажаючи їхати з порожніми руками, ми забрали картоплю та дрова. Зібралися в центрі місте-

чка, де комендант та поліція висміяли нас під час швидкої перевірки кількох возів. Ми рушили і до вечора дісталися Локачів.

На околицях гетто жінки й діти уважно придивлялися до кожного воза, намагаючись когось упізнати. Найперше у нас запитували: «Що ти привіз?». Люди також розпитували про містечко та стан їхніх старих будинків.

Життя у гетто повільно ставало нормою, якщо можна вважати життя у гетто нормальним. У гетто юденрат продовжував реєстрацію ремісників та некваліфікованих працівників. Зареєстрували лише 200 ремісників. Юденрат також відібрав усіх віком 18–55 років на роботи. Реєстраційні списки передали німецькому шефу поліції. Міська влада щодня вимагала 150 чоловіків на різні примусові роботи. В основному вони мали працювати у господах можновладців та їхніх родин. Люди були готові йти на ці роботи, адже це відволікало їх від постійного страху за своє життя у депресивному гетто.

14 листопада німецький шеф поліції (*Wachmeister*) наказав усім ремісникам зібратися у першому ряді будинків у центрі містечка. Німці планували зробити там майстерні. Ця вимога поглибила проблеми з житлом, бо ремісники потребували більше місця, ніж їм спочатку виділили, а отже, менше місця лишалося решті людей. Вахмайстер і його заступник часто відвідували гетто, щоб контролювати хід робіт у центрі. Юденрат звернув їхню увагу на проблему перенаселення. Люди мусили постійно переїжджати зі своїм крамом. Юденрат добився дозволу для ремісників пропустити роботу, щоб вони також перенесли свої речі.

Роботи йшли за планом. Робітників розподілили на дві категорії: у місті та поза містом. Ті, що працювали у місті, мали виконувати брудні роботи – замітати, ремонтувати дороги, рубати дрова. Робітники, котрі мали дозвіл працювати поза містом, вантажили зерно (у стокілограмових мішках) і дрова та виконували інші завдання, пов'язані з перевезеннями. Такі роботи надзвичайно виснажували, потребували значної фізичної сили та витривалості.

Оскільки роботи поза містом були значно тяжчими, аніж місцеві, це викликало збурення серед тих, хто мав постійно важко працювати.

На зібранні юденрату обговорювали питання розподілу навантажень. Картина була зрозумілою. Мешканці Локачів знали місто і його теперішніх керівників. Кожен намагався влаштуватися працювати до свого знайомого. Працювати було необхідно. Робота за приписом могла бути небезпечною, адже гестапо час від часу забиравало людей. Тому краще було працювати на християнина, де можна інколи дістати трохи їжі, а в погані часи домовитися про схованку. Юденрат не міг змінювати приписи до праці, котрі мешканці організували самостійно, бо це робилося через знайомих у владних колах.

Ремісники, здавалося б, мали у гетто привілеї. Міська влада дозволила їм ходити на роботи, селянам дозволили давати їм роботу і платити, але лише грошима. Крім того, якщо селянинові був потрібен столяр, кравець або чоботар, він міг просто прийти і забрати його.

Ремісники, які працювали у гетто, могли виконувати замовлення селян, а селянам дозволяли заїздити до гетто водами, щоб прийняти або повернути роботу. Крім того, ремісники могли залишати територію гетто для роботи.

Такий новий порядок дуже допоміг. Гетто повністю змінилося. Селяни почали таємно провозити до гетто муку, картоплю та інші продукти. Якщо поліція когось і ловила, то завжди знаходилися люди з правильними зв'язками, які могли допомогти. Отримавши хабара, впливові люди вирішували усі питання. Або ж контрабандисти давали хабара поліцейським.

18 листопада Янкеля Мейзліша викликали до міської управи і наказали відправити шістьох чоловіків до Свинюх на різні роботи. Цими чоловіками стали Янкель Мейзліш, Еліезер Мейзліш⁹, Ціше Шустер, Єшкель Гріншпан, мій батько і я. Наказ надійшов від німецького гебітскомісара у Горохові. Ми пішли до Свинюх, де поліція поселила нас у будинку нашої сім'ї.

Хоча контрабанда товарів у гетто тривала, нестачі це не покривало. Дуже не вистачало дров на зиму. Юденрат попросив начальника поліції дозволити людям щодня приїжджати до власних домівок або до родичів, щоб заpastися деревиною та взяти інші речі, необхідні для виживання. Поліція дозвіл надала.

Юденрат підготував списки, щоб розподілити перепустки серед людей. Перепустки діяли 24 години.

Ті, кому дозволили піти, одразу рушили до своїх колишніх будинків. Але, на жаль, більшість людей уже нічого там не знайшли. Тож вони мусили випрошувати у друзів-селян потрібні речі. Кілька осіб скидалися грошима, щоб винайняти воза й завезти речі до гетто.

В юденраті почався скандал через кумівство у розподілі перепусток. Їхня роздача негативно впливала на робочі завдання та графіки, що, своєю чергою, призводило до сварок і навіть бійок. Люди просто йшли, нікого не попереджаючи.

Нам шістьом було дуже погано у Свинюхах. Кожного вечора, після закінчення роботи, ми заледве витримували пустку нашого старого єврейського села. Сльози наверталися на очі. Ми чули лише свист вітру у зруйнованих хатах, стукіт вибитих вікон і зламаних дверей. Надзвичайно гірке почуття.

Роботи селяни давали нам багато. За кожної зустрічі звичною справою були образи та насміхання.

Ми з Еліезером Мейзлішем бували у Локачах три-чотири рази на тиждень. Прибували до гетто з теплими, піднесеними почуттями. Наші односельчани розпитували про все. Вони не могли зрозуміти, чому неевреї після стількох років мирного співжиття раптом перетворилися на злісних антисемітів.

15 грудня по всьому гетто з'явилися плакати з наказом до ремісників реєструватися, бо влада створювала ремісничі майстерні. Новини нікого не стурбували. Більшість цих ремісників вже давно зареєструвалися. Процес ішов повільно, зокрема, через нашу відносну особисту свободу. Особи,

які зареєструвалися, зробили це лише через необхідність працювати та з економічних причин. Всього записали 90 чоловіків.

Влада створила в межах майстерень менші цехи: столярний, ковальський, чоботарський, бляхарський, в'язальний, мотузяний і колісний. Інструменти ремісники дістали або зробили самостійно; робота розпочалася у різних місцях. Ми працювали десять годин на добу. В майстернях працювали також інспектор гетто Лейб Кайзер і нееврей із міста на прізвище Присяжнюк. Рейтинг працівників склали за професійністю. Найвища категорія отримувала 4 рублі на годину, друга – 3,40, третя – 1,80 на годину. П'ятдесят відсотків погодинної оплати вираховували на податки владі, ще десять – на витрати ремісничих майстерень. Час, потрібний на виконання роботи, визначав старший ремісник.

Усі зареєстровані отримували зелену нашивку з написом німецькою *Staatsarbeiter* (державний працівник) – мали носити її на лівому передпліччі. Виходити без цієї відмітки заборонялося.

З дня заснування майстерень щоденні паї хліба для ремісників збільшилися від 140 до 250 грамів. У гетто дуже не вистачало продуктів харчування, це впливало на всіх. Кількість дозволів виходити з гетто до навколишніх сіл зменшувалася щодня. Крім того, селяни вже менше допомагали.

У гетто ми започаткували дрібну торгівлю. Зі складів ми нічого не отримували.

Християнській громаді бракувало, в основному, одягу та черевиків (тканин і шкіри). Тож вони прибували до гетто, щоб купити одяг. Досить швидко вони знайшли євреїв, які могли здобути майже все. Торгували всім. Євреї мали проблему, як дістати їжу та провезти її в гетто. Проблема контрабанди стояла однаково гостро і для євреїв, і для неевреїв. Тих, кого спіймали на контрабанді, – жорстоко карали. Ми вигадували щоразу нові таємні методи. Ми не зчулися, як до справи долучилася третя сторона – християни, які жили поблизу гетто. Вони брали товари у селян, чекали слушної миті, а потім нишком провозили товари у гетто.

У цьому забороненому ремеслі швидко утворилася група торговців, які купували та продавали усілякі речі. Товари переходили з рук до рук дуже швидко. Багато поліцейських отримували хабарі від своїх прислужників за те, що відверталися під час свого чергування (вдень або вночі), коли контрабандисти провозили незаконні вантажі. Нелегальні операції проводили групи з 6-7 осіб, котрі стояли поруч та швидко передавали товари один одному. Все тривало лічені секунди.

Дрібна торгівля дещо поліпшила ситуацію у гетто, але ж були люди, які не мали що продавати! Багаті у гетто шукали тих, хто міг би за певну плату виконувати їхню роботу за приписом. Ціни були такі: півхліба (один кілограм) – за роботу в місті, ціла хлібина – за роботу поза містом. Це давало можливість бідним хоч трохи втамувати голод. Такий заробіток траплявся три-чотири рази на тиждень.

Найбільше бракувало дров, бо таємно завезти їх у гетто було надзвичайно складно. Цю нестачу відчували більшість господарств; попри велику скупченість, було дуже холодно. Дорослі ходили у теплому одязі. В дітей опухали руки, батьки загортали їх у подушки, ковдри та простирадла, щоб зігріти; діти були дуже налякані й похмурі.

Зважаючи на денні норми роботи у ремісничих майстернях, було очевидно, що попри довгі години праці не буде жодних прибутків. 16 рублів, які міг заробити за день ремісник вищого розряду, у гетто не вартували нічого. Хлібина коштувала від 25 до 30 рублів. Ремісники просили у селян підробітку «на стороні», і багато хто погоджувався. У майстернях це називали «подарунком». Коли інспектор Присяжнюк викрив цю практику (невдовзі після її запровадження), ми змогли відкупитися від нього кількома костюмами.

Отримання «подарунків» стало традицією, яка дещо полегшувала життя. Здаючи роботу, кожен селянин спочатку перепитував про розмір «подарунка». «Подарунки», як правило, – це хліб, картопля та кілька інших речей. Така практика скорочувала офіційні «робочі години». Коли се-

лянин замовляв роботу, то хотів отримати результат одразу і швидше, ніж реально тривали роботи. Вартість роботи залежала від кількості годин на її виконання, однак у християн майже не було готівки.

Торгівля поза межами гетто зупинилася. Товари, котрі селяни хотіли продати, не мали попиту. Влада купувала у селян товари за безцінь. Селяни в основному обмінювали в гетто їжу на речі.

Люди виходили за межі гетто навіть без дозволу, дуже ризикуючи: потрібно було щось робити у цій безнадійній ситуації. Поліція часто перестривала порушників й одразу передавала їх шефу поліції. Юденрат щосили добивався звільнення таких в'язнів. 15 грудня поліція Свинюх передала вахмайстеру двох євреїв, Іцхака Бергера та Іцхака Кляйна, затриманих за втечу. Ми хвилювалися за їхню долю, бо такі випадки почастишали. Ми боялися, що їх розстріляють. Юденрат швидко зібрав 4 тисячі рублів для шефа поліції, тож ми з нетерпінням чекали інформації про їхню долю. Поліцейський гетто¹⁰ Мейр Муллер радісно повідомив нам, що обох звільнять після покарання – 20 ударів батоном. Дуже скоро обоє повернулися до гетто, не вірячи у своє щастя.

У Свинюхах нас було шестеро, і ми вже неймовірно втомилися від цього місця. Кожної ночі до нас приходили люди з гетто. Ми їх пускали. Важко сказати, як про це дізналася поліція, але вони почали проводити постійні перевірки. Тому ми викопали схованку під ліжком; коли чули стукіт у двері, хтось один ішов відчиняти, а решта маскували сховок під ліжком. Поліцейські усе перевіряли, але так нічого і не знайшли.

Ми знали, що люди потребують допомоги, і намагалися їх підтримати. Якщо комусь і вдавалося щось обмінати, пронести це до гетто було дуже важко. Контрабанда вдавалася лише вночі у погану погоду, коли був сильний вітер. Селяни, які брали участь в операції, не хотіли перевантажувати сани: брали не більше ніж 200 кілограмів. Ми починали опівночі. Одягнені в усе біле, ми повільно йшли в ніч поруч із саньми. Один із нас вдивлявся уперед, інший –

прикривав ззаду. Найважче було проїхати повз села Кремеш та Козлів. Поліція там була завжди наготові, навіть уночі. Коли ми наближалися до села, селянин-корманич ішов трохи попереду, а ми ступали позаду. У нас був особливий сигнал. Якщо корманич когось побачить, він мав крикнути коням тричі «вйо, вйо, вйо». Тоді ми відходили ближче до будинків або дерев, а якщо чули гучний шум, то завмирили, слухаючи, що відбувається, звідки і куди йдуть люди. Із собаками було значно важче. У селянина не було причин особливо боятися. Якби сани перевірили, він завжди міг сказати, що везе речі друзям або родині. Коли ми наближалися до Козлова, то після підйому на високу гору мусили різко повернути праворуч до річки. Міст означав, що ми вже близько до гетто, що розташовувалося на березі річки. Іноді поліція чекала там, але таке траплялося рідко. Інколи перетнути річку було зовсім непросто. В багатьох місцях ми мусили йти по небезпечно тонкому льоду під снігом. Ми проходили надзвичайно обережно. Після того вже був вхід до гетто.

Навпроти входу біля будинку Шайнера селянин зупинявся, щоб нагодувати коня. Ми озиралися навколо, чекаючи слушного моменту, а потім чоловік за сигналом швидко заходив у середину. Ми вивантажували все біля першого ж будинку в гетто. Тоді знову озиралися навколо і подавали селянину знак, що можна виїжджати.

Створення майстерень трохи полегшило нам життя. Селяни могли вільно заїжджати та виїжджати з гетто. Вони також користалися із ситуації, обмінюючи продукти.

З 18 грудня вхід до гетто заборонили. Усі майстерні вивезли за територію гетто. Виходити з гетто дозволялося лише особам із зеленою пов'язкою на рукаві, представникам юденрату та єврейської поліції. Поліція та німці ретельно перевіряли усіх та всюди.

Раптово німці ввели у містечках та селах продуктивні картки, за якими було дозволено молоти у млині 16 кілограмів зернових продуктів на особу щомісяця. Інші продукти розподіляли за схожою схемою.

Це розпорядження одразу вдарило по гетто. Було легше купити зерно, ніж його змолоти. Тож ми почали шукати способи вирішення проблеми. Ми вирізали прямі дошки 10 сантиметрів завширшки і 30 сантиметрів завдовжки та заокруглили їх. У листі білого металу пробили дірки, щоб нагадувало решітку, та оббили ним дошки. Для обертання до дошки ми приладнали шматок сталі, що мав слугувати ручкою. Зверху на цю конструкцію поклали ще лист металу з дірочками з двох боків, що замінював сито. Отже, коли дві круглі обертові частини стикалися, зерно між ними перетиралося. Ми все виміряли, щоб упевнитися, що деталі припасовані. Обертати ручки було фізично важко, та й досить складно. Для використання «млині» потребував зусиль трьох чоловіків. Можна було повільно змолоти 10 кілограмів зерна за 12 годин. Та й не молов він зерно, радше розбивав зернятка на дві-три частини. Тоді пошматоване зерно просіювали і надто великі шматки «мололи» повторно. У ситі ми знаходили також шматочки металу, що відбивалися під час «перемелювання» та змішувалися із зерном. Багато зроблених в металі дірок затиралися в процесі. Таких «млинів» у гетто зробили багато. (Мій тато був експертом з їх виготовлення). «Млини» у гетто доводилося ховати. І хоча дехто відмовлявся їсти хліб з такого борошна, більшість мусили їсти.

Іншою проблемою був брак масла або жиру. Олії в гетто не було зовсім. Усі фабрики закрилися, коли українці перебрали владу¹¹. Колишні продавці олії намагалися якось відновити виробництво. У селян можна було придбати сировину. Отже, для виробництва столяри робили міцні ящики, а слюсарі виготовляли величезні гвинти. Знов-таки, лишалася проблема з перетиранням. І ми знову робили «млини», але цього разу дірочки були дуже малі, а перетирання повторювали кілька разів. Таким чином нам вдавалося отримати хоч трохи олії, десь 50 відсотків від того, що можна було б вичавити з тої самої сировини у нормальний час.

20 грудня з'явилися оголошення з наказом євреям здати до юденрату хутро, светри, панчохи та рукавиці. Незгодних

повідомляли, що покаранням за невиконання наказу буде смерть. Це мало страшений вплив. Наказ видали посеред зими, під час холодів, коли ми не мали ані дров, ані вугілля. Юденрат у супроводі великої кількості поліції ходив по домах та збирав згадані речі.

Люди в гетто протестували проти такого свавілля з боку юденрату та єврейської поліції. Можна було почути: «Ви – німецькі прислужники (до юденрату), і ви в усьому винні. Через вас нам не вижити». Але збурення не допомогло. Люди здавали цінності. Дехто, однак, свої речі спалив. Інші сховали їх або таємно відправили за межі гетто до знайомих селян. Хутра, підготовлені до пошиття зимового одягу, порізали на маленькі шматочки. Багато хто вважав, що краще вже спалити матеріал, ніж віддавати німецьким убивцям. Однак ми все одно мали здати бодай якісь речі. Інакше ми наражалися на ризик обшуків, що, звісно, було нам не потрібно. Під час обшуку німці могли знайти зерно або «млини», або просто забрати все, що захочуть. Усвідомлення цього допомагало людям змиритися і віддати перелічені речі. Крики та стогони лунали кілька днів.

Вахмайстер з кількома німцями прибув до гетто – перевірити, що вже зібрали. Він усе проінспектував, перерахував: усього 280 одиниць. Він дуже розізлився і сказав: «Я сам особисто проводитиму обшуки, і будьте певні, що кожного порушника заб'ють до смерті прямо на місці». Поведінку шефа поліції ми добре знали. Під час кожного збору податків він спочатку збирав частку для себе. Він добре знав наші слабкості. Надмірні крики та погрози значно збільшували його прибутки (хабарі). Коли вони пішли, ми назбирали в гетто ще грошей та інших речей і через юденрат передали вахмайстерові. Хутра спакували на два вози, і поліція забрала їх із собою.

Ситуація в гетто стала критичною. Більшість днів ми виживали на 140 грамах хліба. Кілька жінок погодилися ходити по будинках гетто і випрошувати хліб та картоплю у людей для тих, кому пощастило менше. Однак це не розв'язало проблеми.

Після 28 грудня виходити з гетто стало ще важче. По-всякчас траплялися побиття. Нашим найгіршим ворогом був холод, а дрова коштували неймовірних грошей. Більшість будинків не опалювалися, а теплою одягу в нас не було. Тому швидко поширювалися хвороби. Переважно застуди, але з'явилася і нова недуга – короста. Багато будинків смерділи сірчаною маззю. Маленька лікарня, не пристосована до такої кількості хворих, працювала з восьмої ранку до опівночі. В гетто жили троє лікарів: Шапіро, Шампан і Торбіжко. Вони ніколи не відмовляли у допомозі, але в них не було ліків. Оскільки багатьом хворим потрібна була госпіталізація, лікар Шампан попросив начальника поліції про зустріч із гебітскомісаром у Горохові, бо той надавав дозвіл на госпіталізацію тяжко хворих. Але більшість таких звернень ігнорували. Кількість померлих зростала щодня.

Основним завданням стало вступити до ремісничих майстерень. Багато ремісників зверталися до інспектора Присяжнюка, щоб отримати роботу у майстернях, однак він відхиляв більшість прохань. Залагодити справу можна було хабаром – костюмом або ж тканинами. Це був ефективний спосіб. Лейб Кайзер, інспектор, відкрив у гетто власний офіс. Потрапляння до майстерень нагадувало гру, адже не мало значення, чи ти ремісник. Наступного дня після передавання хабара шукач роботи, як правило, з'являвся вже з дозвільною зеленою пов'язкою.

Зростання кількості робітників у майстернях означало жорсткіший графік робіт, адже більша кількість ремісників мали братися за менш кваліфіковані роботи. Більшість нововлаштованих мали низьку кваліфікацію. Ми зустрілися з Лейбом Кайзером, який усе дуже просто пояснив: «Якщо людина каже, що вона ремісник, ми її приймаємо. Але якщо ви скаржитесь, то відтепер самі погоджуватимете нових працівників». Багато родичів і друзів ремісників приходили до майстерень та благали ремісників прийняти їх. У нас не було вибору; ми мусили погодитися з цим. Усі хотіли жити.

5 січня 1942 року міська управа викликала юденрат на зустріч. Там їм повідомили, що нове розпорядження передбачає побудову паркану навколо гетто. Спорудження розпочнеться наступного дня, працюватимуть 50 чоловіків. Юденрат попередили, що ставити запитання або намагатися залагодити справу звичним шляхом – марно.

Новина про огороження гетто спричинила паніку. «Що ще вони хочуть нам заподіяти?» Оскільки забрали 50 чоловіків, порушився графік робіт. Та й робочі умови були важкими. Було холодно, бракувало теплої одежі (її в нас забрали), тому людей постійно лихоманило. Умови роботи в гетто погіршилися через сувору погоду. Робочих поза межами гетто регулярно змінювали через завдання з перевезень та щоденну 14-кілометрову прогулянку пішки. Міська управа склала список із 2 тисяч осіб, і жодна хвороба не звільняла від трудової повинності. Кожен мав працювати. В таких умовах та з великим болем у серці 50 чоловіків відправилися лаштувати огорожу для гетто.

Фізична ізоляція гетто тривала на тлі важких умов. Оскільки земля промерзла, ями копали ломачами та сокирами. Українська поліція підганяла робітників, але насправді швидкість залежала від погоди.

7 січня в гетто змінили персонал. Призначили нового німецького шефа поліції. Його попередник пішов у відпустку на 15 днів. Новий начальник викликав юденрат на бесіду, тож ми очікували на нові розпорядження. Представники юденрату розповіли, що він цікавився життям у гетто, питав, чи достатньо їжі та дров. Після детального звіту новий шеф поліції пообіцяв допомогти під час своєї 15-денної каденції; наприклад, видавати перепустки жінкам, щоб ті могли ходити по навколишніх селах та приносити будь-що, що могло покращити складну ситуацію. Він також обіцяв дозволити тим, хто мав дрова поза межами гетто, привезти їх до гетто.

Ми дуже зраділи цим крокам назустріч. Наступного дня 15 жінок отримали обіцяні перепустки. Вони пішли по селах, щоб зібрати картоплю та дрова. Гетто ожило. Дозволи

ввозити речі було передано у відання юденрату. Під час обшуку одного з возів на в'їзді поліція виявила 50 кілограмів борошна. Вони побили єврея, а потім привели до нового шефа поліції. Той спитав: «Хто тебе побив?». Поліцейський гордо відповів, що то був він і що він знайшов у цього єврея на возі 50 кілограмів борошна. Тоді шеф звернувся до поліцейського: «Ти ж розумієш, що я твій начальник. Тож ти мав спочатку привести його до мене. Вирішувати, що з ним зробити, – моя справа». Він перепитав у єврея: «Навіщо тобі борошно?». Чоловік відповів: щоб їсти. Шеф знову звернувся до поліцейського: «А тобі не треба їсти? Йому теж треба, – і сказав євреєві: – Забирай борошно та їдь додому. Не торгуй ним». Ця історія дуже надихнула мешканців гетто. Поліція послабила контроль. Також зупинилося будівництво огорожі навколо гетто.

12 січня надійшов наказ гебітскомісара з Горохова, за яким усі євреї, що працювали по селах, мали повернутися у гетто. Єврейським робітникам відтепер дозволяли працювати лише в єврейських ремісничих майстернях. Однак шеф поліції дозволяв ремісникам відвідувати дальні села, як-от Свинюхи, Блудів¹² та інші містечка в околиці.

Кожного дня виписували 15 дозволів покинути гетто й іти по селах. Але замість 15 чоловіків виходили 25. Українська поліція закривала на це очі, бо вони знали, що шеф поліції не каратиме порушників.

16 січня гетто охопило сум'яття: приїхав гебітскомісар із Горохова. Усі розуміли, що його візит – ознака нових наказів та обмежень. Юденрат викликали на доповідь до шефа поліції. Люди переживали й хвилювалися з приводу нових наказів. Через деякий час представники юденрату повернулися до дому зібрань. Новини швидко розійшлися по гетто: введено новий податок – 20 рублів на особу. Юденрат відповідав за виплати за усіх мешканців гетто. Податок належало сплатити до 20 числа.

Дістати у гетто гроші було найважче. 60 відсотків мешканців не мали чим платити. Багато хто вважав, що юденрат має особисто збирати гроші. Склали графік, за яким

одна особа від кожної родини мала з'явитися до юденрату у певний час. Вони просили кожного допомагати збирати поголовний податок. Цієї вимоги майже неможливо було уникнути. Кожен мав сплатити свою частку. Люди намагалися пояснити, що вони згодні, але не мають чим заплатити. У них справді не було нічого, крім їжі та дров. Як вони мали виконати цей наказ? Юденрат не зважав на такі обґрунтовані виправдання. Вони наполягали, що необхідно сплатити принаймні половину суми податку і на цьому розмову закінчено. Два дні вони викликали людей і повторювали цю процедуру знову і знову, наполягаючи, що боржники мусять сплатити гроші протягом двох діб.

Юденрат і єврейська поліція разом з 15 м'язистими хлопцями приходили додому до боржників. Було три групи таких збирачів. В кожній – один представник юденрату, три єврейських поліцейських і п'ятеро дужих хлопців. Вони вдиралися у будинки з криками: «Віддавайте гроші!». Люди кричали і плакали, питаючи: «Звідки в нас?». Тоді поліція давала сигнал м'язистим хлопцям, котрі перегортали весь дім. Усі цінні речі, знайдені під час обшуку, конфісковували. Вони також забирали їжу і борошно. Зчинили страшний переполох. Ці крики було чути здалека. Поліція і здоровані жахливо лялися.

Усі були дуже злі через те, як юденрат вирішив проблему. Та попри обурення гроші треба було передавати. Після загального сум'яття юденрат оголосив, що конфісковані за цей час речі повернуть власникам на вимогу. Кільком, однак, повідомили, що їм речі не повернуть.

21 січня вахмайстер повернувся з відпустки, і це всіх надзвичайно засмутило. Кілька днів на відновлення з тимчасовим шефом поліції вплинули на гетто.

22 січня юденрат зустрічався з представниками міської управи, де їм повідомили про відновлення будівництва огорожі навколо гетто. Шайнер та Моше Печорнік просили шефа поліції втрутитися і зупинити зведення паркану хоч на деякий час. Однак шеф пояснив: «Ви у гетто вже давно мали виконати це завдання. Завтра мусите відновити

роботи на повній швидкості. Наказ надійшов згори». Також юденрат просив видати перепустки для виходу з гетто – й отримав категоричну відмову. Шеф поліції заявив, що він повернувся з Німеччини і що ми в гетто їмо більше хліба, ніж німці в своїй країні. Його поведінка «прославила» його як одного з найгірших убивць у гетто. Його ставлення викликало в нас повний розпач.

Було очевидно, що наша доля в гетто зміниться, а наші страждання будуть нестерпними. Знову почалися жорсткі вимоги до трудової повинності, незважаючи на обставини. Тривало будівництво огорожі. Ковалі та слюсарі виготовили цвяхи; також невідомо звідки привезли колючий дріт. Конструкція у два метри заввишки з вісьмома горизонтальними та вісьмома вертикальними рядами колючого дроту нагадувала сітку. Усі вікна і двері, що дивилися назовні гетто, забили довгими цвяхами.

25 січня в гетто в'їхали сани, запряжені двійкою коней. На них сиділи двоє поліцейських та двоє євреїв. Зчинився галас: убили Ханіну Охман. Це трапилося на залізничній станції у Війниці. Німці били євреїв, котрі вантажили зерно. Один ганявся за Ханіною з великою палицею. Вона намагалася втекти, однак коли бігла через колію, її защемило між рамами двох вантажних вагонів. Німці заборонили викликати лікаря, тож вона сплила кров'ю й померла. Потім вони відправили її тіло у гетто з одним українцем.

Робочі умови постійно погіршувалися. Юденрат постійно вимагав зібрати протягом півгодини додатково 20, 30 або більше робітників на примусову працю. Поліції було байдуже кого: старих, молодих, хворих. Українців цікавила лише можливість мати особистих слуг, фізичний стан людини не мав значення.

2 лютого день знову почався з якогось переполоху. Ми не знали, що відбувається, але бачили, що німці та поліція ганяють і б'ють представників юденрату. Усі були дуже злі. Лейб Кайзер бігав від дому до дому, збираючи всіх, кого міг знайти. Він зібрав 40 чоловіків. Швидко й роздратовано сказав: «Начальство затребувало в нас терміново прислати

30 чоловіків до Війниці вантажити зерно. Ще до того, як ми зібрали людей, німці та поліція зайшли в гетто та схопили службовців юденрату». Двоє німців схопили Моше Печорніка та Шайнера, побили їх і забрали до поліційного відділку. Там шеф поліції пригрозив їм: «Завтра я запрошу сюди гестапо з Горохова. Вони пояснять вам, що означає не з'являтися на виклик на роботу». 40 чоловіків забрали до станції у Війниці.

А ми в гетто чекали на повернення членів юденрату. Вже настала північ. Ми з острахом та сум'яттям чекали, що ж принесе завтрашній день. Повернувся Мейр Муляр, перший із них. Він сказав: «Нас усіх вже звільнили. Інші ще в дорозі, йдуть дуже повільно».

Юденрат зібрався обговорити, як краще залагодити цей епізод. Найперше зранку Лейб Кайзер і Шайнер завітали до шефа поліції з гарними подарунками (із найкращим, що ми змогли знайти у гетто). Люди нетерпляче чекали на їхнє повернення. Коли ж Лейб Кайзер повернувся, то повідомив: «Поки що усе залагоджено».

Умови для торгівлі в гетто погіршувалися з кожним днем. Нові проблеми виникли після повернення шефа поліції, а також через колючий дріт, що потроху душив гетто. Купити борошно поза межами гетто було неможливо. Розвинувся невеликий ринок праці. Мешканці багатьох будинків заробляли, надаючи послуги, за які встановлювали сталу ціну: перетирання жита коштувало 3 рублі за кілограм, пшениці – 4 рублі за кілограм, каші – 2 рублі за кілограм, а за виготовлення олії брали 30 відсотків готового продукту. «Млини» також змінилися. Їх покращили й удосконалили. «Млини» можна було встановлювати горизонтально або вертикально. Більшість «млинів» обслуговували жінки та діти 6-7 років. Двоє або троє дітей разом могли обертати «млин». Щоб перетерти 20 кілограмів зерна, вони мали працювати 10 годин. Це було дуже важко. Кілограм борошна коштував 30 рублів, а кілограм висівок – 10. Хліб із таких висівок виходив поганий. Після випікання він розпадався на шматки. Але то пусте, нас

турбувало, де ж узяти хоча б такий? Ми були надто голодні, щоб зважати на крихкість хліба. Вітер дедалі холоднішав. У нас не було засобів для готування або випікання. А якщо хтось і мав необхідне обладнання, то не було продуктів, щоб готувати або пекти.

У гетто виникла нова проблема – щоденні крадіжки. Поліція обшукувала будинки, але так нічого їй не знаходили.

Люди жили в синагогах, а підлогу спалювали замість дров. Столи й стільці спалили вже давно. Старі занедбані будинки щоночі розбирали по частинах.

Заборона виходу з гетто дуже підкосила життя в ньому. Юденрат знову звернувся до шефа поліції. Він дозволив виходити 15 жінкам на день під суворим наглядом української поліції. Ці перепустки спричиняли сварки серед людей, адже всі хотіли піти. Їм дозволяли купувати лише картоплю та олію.

Селяни, яким євреї довіряли зберігати контрабандні товари або «подарунки» до певного моменту, часто забирали ці речі собі або вимінювали на щось. Вони добре знали ситуацію в гетто і хотіли скористатися з неї. Ми мали провозити продукти та «подарунки» до гетто. Майстерні відігравали у цьому важливу роль. Кожен ремісник мав схованку для власних «подарунків». Провезти їх до гетто було дуже важко, але через знайомих у поліції та хабарі щось таки вдавалося пронести. «Подарунки» потім можна було вимінювати у селян.

15 лютого юденрат отримав наказ передати німцям 60 пар черевиків до 18 лютого. Новини поширилися швидко. Юденрат зібрався на нараду, щоб визначити, яким чином зібрати черевики. Це було великою проблемою. Починався сльотавий сезон. Людей щодня гнали на роботи, і черевики їм були потрібні. А багато хто їх уже давно не мав. Ті щасливчики, які їх мали, радше вмерли б з голоду, ніж віддали власні черевики. Багато хто стверджував, що якщо забрати черевики в 60 чоловіків, то все одно постраждають усі мешканці. А отже, громада мала разом допомогти тим, хто залишиться без черевиків. Незважаючи на спроби

розв'язати цю ситуацію справедливо, люди не погоджувалися віддати цінне майно. Запеклі суперечки та крики тривали. Аргументи були логічними, але лише теоретично. Ми мали ходити на роботи, але не могли робити цього босоніж. Попри все, 60 пар черевиків було зібрано. 17 числа шеф поліції завітав до юденрату, перевірів черевики і наказав принести їх наступного дня о восьмій ранку.

21 лютого міська управа оголосила, що робітники у майстернях отримають 3,5 кілограма каші, а надалі ми матимемо лише 80 грамів каші на день, а маргарин чи цигарки – лише за наявності.

Уся торгівля у гетто перейшла до ремісничих майстерень. Все, що потрапляло всередину, проходило через різні місця. Робітники, котрі там працювали, відіграли важливу роль у гетто через свою мобільність та контакти з християнами. Нові люди наполегливо намагалися приєднатися до ремісничих центрів. Це було очевидно для Присяжнюка, а ще більше для Лейба Кайзера. Вони обидва знали, як отримати зиск у цій ситуації. Не можна було брати багатьох людей, бо це спричиняло безробіття. Та інспектори не переживали – якщо домовлялися за ціну, місце вони знаходили.

Тому до ремісничих майстерень відправляли в основному багатіїв, не ремісників. Вони начебто мали виконувати функції комірників, службовців на складах, прибиральників, приймати та розподіляти замовлення. Насправді єдина користь від них була як від торговців або міняйл для громади, адже вони мали дуже багато вільного часу.

Із пришвидшенням будівництва паркану навколо гетто збільшувалися і наші проблеми. Ставало гірше з кожним днем. Юденрат обговорював погіршення становища з багатьма мешканцями, і зрештою вони вирішили зібрати кілька тисяч рублів на чорний день, на випадок надзвичайної ситуації. В наших умовах та ще й з великими податками збирати було особливо нічого, однак юденрат наполягав, щоб ми віддавали по максимуму, вмовляли й переконували допомагати, хто чим може: грошима, зерном,

хлібом або цінними речами. Потім то все мали перевести в готівку.

Окрім загального стану безнадії в гетто, треба згадати про ще один факт. Громада у гетто стала жити чутками. Поширювали багато версій: німці програли війну, і їхні війська вже у Брянську, відступають на тисячу кілометрів; англійські війська висадилися у Франції тощо. Загалом це було добре, бо після щоденної боротьби за виживання чутки підтримували дух людей, додавали їм упевненості та надії. Можна було почути: «*Ді йешайя кумт*» («Спасіння йде»). Слово *йешайя* знали навіть немовлята. Щойно хтось почув якусь історію поза гетто, вона поширювалася дуже швидко. Цим займалися здебільшого жінки, котрі снували по гетто та переказували чутки одна одній. Тоді ми починали мріяти й будувати плани на майбутнє. Нові мрії та надії з'являлися також кожного дня. Справжні політичні новини знайти було дуже важко. Час від часу крихти інформації проскакували в українських газетах, але ніхто не хотів їх навіть торкатися.

Освітлення у гетто майже зникло. Шеф поліції перекрив електропостачання до гетто, а керосин було неможливо придбати, – отже, багато будинків лишалися в темряві.

16 березня ми побачили жінку в сльозах. «Матіса застрелили. Його застрелили за вихід за межі гетто». Смерть Матіса схвилювала гетто. Він був першим, хто наважився піти за межі гетто після будівництва паркану. Він знав усіх службовців поліції. Він належав до тих, хто страждав від першого дня війни. Коли горів його млин, то згорів і будинок. Він врятувався з пожежі, але мав лише те, що встиг вдягнути. Всі селяни навколо Локачів його знали; усім було відомо, що він сліпий на одне око. Де б він не йшов, селяни жаліли його і давали йому хліб та картоплю. Таким чином він годував дружину і трьох малих дітей.

Шайнер та Моше Печорнік попросили у шефа поліції дозволу поховати Матіса на кладовищі. Вони отримали дозвіл, але за умови, що тіло відвезуть одразу на цвинтар і не заїжджатимуть із ним до гетто. Єврейська поліція на возі

одного селянина перевезла тіло на кладовище. Багато людей зібралися біля воріт та вздовж паркану, голосили і плакали, проводжаючи його в останню путь. Однак його дружині не дозволили попрощатися з тілом.

Після вбивства Матіса наш страх виходити з гетто призвів до зростання цін на 50 відсотків.

Українська поліція дуже раділа з убивства Матіса. Особливо, коли шеф поліції нагородив убивцю, поліцейського Павлюка, за вірність. Це нажахало нас, адже тепер кожен поліціант намагатиметься довести свою відданість таким самим чином. Боялися навіть ремісники. Охоронці-поліцейські були у гетто повсюди. Під час спроб провезти щось до гетто контрабандою вони з'являлися, наче з-під землі.

23 березня по гетто поширилася звістка, люди перешіптувалися: «Застрелять вони його чи ні?». Річ у тім, що рановранці спіймали Берела Райзіса, який намагався пронести 50 кілограмів борошна до гетто від будинку селянина, який жив якраз за парканом. Поліція зловила його, коли він перелазив через дротяну огорожу. Берела вдарили рушницею по голові, коли він перекидував мішок з борошном до гетто через паркан, але він відштовхнув поліцейського і рвонув у гетто, лишивши шматки одягу на колючому дроті. Про цей інцидент одразу повідомили шефа поліції, який миттєво викликав юденрат і наказав видати цю особу, інакше він зайде в гетто, забере 10 чоловіків і розстріляє їх. Юденрат вів перемовини з шефом увесь день, сподіваючись врятувати життя Берела. Коли Лейб Кайзер нарешті повернувся, люди ходили за ним і перепитували про результати угоди. Він лише казав: «Усе буде добре». Кайзер сказав Берелу, що гарний золотий годинник та якісна костюмна тканина допоможуть залагодити ситуацію. Берел швидко знайшов ці речі. Лейб Кайзер попросив Берела піти з ним до шефа поліції, котрий призначить покарання у двадцять ударів батоном. Берел відмовився, сперечаючись: «Вони хочуть надурити мене. Щойно я буду в їхніх руках, мене вб'ють. Якщо хочуть знищити мене, хай зроблять це

тут, коли мої дружина і діти поруч». Лейб Кайзер намагався пояснити, що немає причин для хвилювання, що шефу поліції просто треба показати українським поліцейським, що євреї не лишиться непокараним. Моше Печорнік підтвердив це. Тоді Берел змінив свою думку й вирішив ризикнути. Після тривожного прощання з дружиною та дітьми він пішов. Досить скоро Берел і Лейб Кайзер повернулися до гетто. Цей інцидент і загальна ситуація налякали всіх ще більше.

Наближався Песах¹³, а зерна майже не лишилося. Ми організували комітет зі збору коштів для приготування маці¹⁴. Юденрат потурбувався про кілька возів дров. Комітет вирішив облаштувати велику піч у підвалі синагоги. Кожна жінка мала працювати шість годин на випіканні маці. Скоро стало очевидно, що однієї печі замало, аби забезпечити усе гетто бездріжджовим хлібом. Тож потрібно було випікати і в інших місцях. Комітет доклав багато зусиль, аби допомогти біднякам отримати мацу.

Напередодні Песаха постала проблема: де взяти картоплю та олію. Ці два продукти раптово подорожчали. Ціна кілограма картоплі зросла з двох до чотирьох рублів, а літр олії з 200 рублів подорожчав до 400–500 рублів, до того ж купити їх було дуже непросто. Дехто мав підземні схованки з картоплею, тож викопав її і скористався ситуацією. Спекулянти піднімали ціни трохи не щогодини, страшенно обурюючи людей. Були також молодики, які намагалися викопати картоплю зі сховків і розподілити між бідними. Юденрат заборонив це, боячись, що можуть дізнатися німці.

Перші дні Песаха були теплі. Люди виходили надвір. Погода покращувала настрій. Юденрат, однак, не радив лишатися на вулиці через небезпеку облав. Єврейська поліція змушувала чоловіків лишатися в будинках. Але вона мало що могла проти жінок, дітей та старих.

Юденрат зберігав частину хліба на складах. Хоча минуло лише три дні Песаха, у багатьох господах маца вже закінчилася. Жінки ходили від дому до дому, збираючи мацу

й картоплю для голодних. На шостий день свята багато людей вимагали у юденрату розподілити хліб зі складів. Люди дуже ввічливо зверталися до службовців, покликали на їхнє сумління, пояснювали, що ми всі в біді й задля збереження єврейської традиції не мусимо боротися один з одним. На ранок восьмого дня багато мешканців агресивно вимагали негайно роздати хліб. Юденрат пообіцяв роздати хліб якнайшвидше. День добігав середини. Десь з опівдня люди вже стали у чергу. Дехто навіть намагався власноруч відкрити склад, та єврейська поліція цьому запобігла. Склади нарешті відкрили, і кожен отримав свою порцію хліба. Роздачу провели швидко.

Раптово знов піднялися ціни. Вартість хліба, наприклад, зросла від 25 до 50 рублів.

Під час Песаха контрабанда у гетто повністю зупинилась.

Гетто вже повністю оточили колючим дротом. Однак приймальня юденрату лишилася поза межами гетто. Біля будинку Моше Печорніка були одні ворота до гетто, а інші – біля будинку лікаря Шапіро. Усіх працівників із ремісничих майстерень та інших осіб збирали поблизу воріт кожного ранку. О сьомій годині ранку звучала сирена, і всі відправлялися на роботи. Полишати гетто після певної години не дозволялося. Ця заборона стосувалася навіть осіб із зеленою пов'язкою. Юденрат і поліція могли покинути гетто тільки тоді, коли їм давали такий наказ.

Через заборону вільного пересування торгівля у ремісничих майстернях майже зупинилася. Багато продуктів збирали та ховали на території майстерень, однак пронести їх до гетто не вдавалося. Єдиним варіантом був підкуп поліції, але це також не завжди вдавалося, адже вони теж боялися.

Потепління вивело вахмайстера на вулицю. Він гуляв по гетто. Під час снігопадів, дощу або грози поліція дозволяла декому провезти речі до гетто. В контрабанді значну роль відігравали діти. Вони йшли з батьками до майстерень, де отримували маленькі пакуночки. Діти уважно

роздивлялися навколо і стрімголов мчали крізь колочий дріт до гетто.

16 квітня юденрату наказали надати на завтра 30 сильних чоловіків із лопатами. Цей наказ одразу спричинив паніку. Чому раптом з лопатами? Усі розмови поверталися до цієї події та завтрашнього дня, всі гадали, навіщо це потрібно і куди чоловіків можуть відправити.

О п'ятій ранку вахмайстер у гестапівській уніформі і десять поліцейських забрали 30 чоловіків. Вони рушили в напрямку Козлова. Ми перелякано стежили за ними. Вони пішли до пагорбу поблизу цегляного заводу. Там колона зупинилась. Біля заводу відучора чекали вози з циганами. Селяни у майстернях згадували про це. Через деякий час ми почули постріли й дикий крик. Що там відбувалося? Ми були збиті з пантелику. Крики стихли, але було чути постріли. До гетто повернувся Моше Шварц. Він був дуже наляканий і сказав: «Я прийшов за ще 10 чоловіками – допомогти поховати вбитих циган». Опівдні весь загін повернувся: брудні, в сльозах та дуже змучені.

Сильні чоловіки, повернувшись після цієї бійні, розказали про 114 циган. Німці зібрали їх по навколишніх селах і привезли до схилу пагорба. Вони пообіцяли, що забезпечать усі потреби затриманих: дадуть їжу, прихисток і землю. Циганам сказали, що відтепер вони будуть осілими, тож їм не доведеться жебрати по селах, шукаючи їжу. Поліцейські розповіли, що цигани танцювали від щастя, співали та грали на скрипках усю ніч разом із святково одягненими дітьми.

Зранку, коли прибула поліція, цигани ще спали. Їх швидко розбудити й наказали вишикуватися біля пагорба, начебто для підрахунку. Коли вони вже всі стояли, командувач української поліції зробив вигляд, що йде до вахмайстера передавати командування, але тільки-но він відійшов достатньо далеко, вахмайстер та інші заховані поліцейські відкрили вогонь. Цигани не могли втекти – вони стояли фактично під стіною. Малі діти ховалися під мамині спідниці й так гинули. Убивці перестріляли немовлят, йдучи

від коліски до коліски. Одразу після різанини поліцейські оглянули тіла – шукали дорогоцінності. «Ми, – закінчили чоловіки, – викопали глибокі ями, зібрали тіла та поховали їх у масовій могилі. Дехто з них був ще живий».

Жахливі події і страхітлива доля циган викликала у мешканців гетто безумний відчай.

Ми не знали, як подолати нестачу життєво необхідних речей та повсюдний голод. Ми мусили працювати. Команди з містечка ремонтували дороги після суворої зими. Багато людей працювали босоніж. Часто навіть було так, що виходили на роботу у чоботях, а верталися босоніж – чоботи просто розпадалися у болоті. Через бруд і скупченість поширювалися хвороби та епідемії.

22 квітня о восьмій годині ранку шеф поліції викликав до себе юденрат. Їм було наказано організувати до 25 квітня 523 особи для виконання робіт. Ми не знали, що це за роботи та куди нас поведуть. Це налякало нас. Потрібно так багато людей із гетто? Всі перелякалися. Ми раптом згадали про всіх тих чоловіків із містечка та навколишніх сіл, котрих начебто забирали на роботи, а насправді закопували у масовій могилі поблизу лікарні. Шайнер, Печорнік і Лейб Кайзер пішли до комісара поліції. Юденрат перевірив список мешканців гетто. Люди в майстернях теж налякалися. Дехто шукав шляхи для втечі з містечка. На вулицях зустрічалися заплакані жінки та діти. Ми були збентежені, люди хотіли знати, яким буде кінець.

Печорнік повернувся у цілковитому розпачі. Шеф поліції дзвонив районному комісару і намагався пояснити, що зібрати таку велику кількість людей просто неможливо. Ремісничі майстерні могли надати 130 чоловіків. Ще 80 можна було зібрати серед тих, хто працював безпосередньо на шефа поліції і на селян поза межами гетто. Залишалися трохи більше як 2 тисячі мешканців, враховуючи старих і дітей, але з ними було неможливо довиконати план.

Протягом дня ми так і не знайшли прийняттого виходу. Гебітскомісар не відповів на звернення. Юденрат зібрав закриту зустріч, де крім членів були присутні також єврей-

ські поліцейські, всього 12 осіб. Вночі вони не спали, сиділи разом, схиливши голови у роздумах.

Настав новий день. Представники юденрату знову пішли до шефа поліції. Мешканцям гетто віком від 18 до 50 років про всяк випадок наказали готуватися на ранок 25 квітня. Опівдні юденрат приніс новини, що гебітскомісар передав шефу поліції уточнений наказ – у ньому йшлося про 322 особи. Шеф попередив, якщо вони не зможуть зібрати цієї кількості, то він особисто прийде вибирати. Юденрат і поліція знову зібралися на нараду. На вулицях готувалися до найгіршого. Прийшов вирішальний день. Уночі люди почали пекти пласкі коржики – хліба було неможливо дістати. Неспокій зростав. Люди збиралися разом, щоб усе обговорити, і погодилися, що юденрат має відібрати лише по одній особі з кожної родини, а не всіх членів родини, навіть якщо у ній було кілька дорослих. Юденрат намагався завадити зібранням. З наближенням часу виходу зростала й напруга. Було неясно, що до чого, зустрічі проводили таємно, і це змовництво дратувало людей.

О п'ятій ранку поліція швидко пішла по будинках, розповсюджуючи повідомлення – виклик на роботи. Дуже швидко всі дізналися, кого викликали. Зрештою стало очевидно, що обирали не по-чесному, а за особистими привілеями. Серед 322 відібраних осіб виявилися матері, багатодітні батьки, слабкі або хворі матері та дружини, часто по 3-4 дорослих з однієї родини. Осіб, котрі мали знайомих серед службовців юденрату, поліції або інші офіційні зв'язки, не викликали зовсім, навіть якщо в їхній родині було кілька дорослих чоловіків.

Юденрат не наважувався навіть носа поткнути на вулицю. Було чути крики, прокльони та лайку: «Два дні ви боролися з шефом поліції. Ви заплатили йому одним із наших найкращих запасів, котрий мали зберігати на чорний день. За кого ви боролися? Лише щоб врятувати власну душу!». Це було щось на зразок публічних промов. Випустити увесь накопичений гнів було неможливо.

О сьомій ранку на місце збору не прийшла жодна людина. Єврейська та українська поліція з палками в руках пішли шукати людей. Єврейські поліцейські показували українським, кого з якого будинку брати, і ті хапали людину. Хто відмовлявся – того нещадно били. Багато хто ховався, але ж єврейська поліція знала всі ті схованки, розкривала їх і передавала людей українцям. Звідусіль лунали прокльони. В тих випадках, коли не могли знайти потрібну особу, забирали будь-кого з будинку, як-от брата або сестру.

Людей відводили до складів, де ті отримували буханець хліба, а потім на точку збору поблизу.

О десятій годині ранку вахмайстер і його заступник увірвалися в гетто. Вони були дуже роздратовані. «Чому люди ще не зібрані?» – заволав вахмайстер. Юденрат пообіцяв зібрати усіх до одинадцятої години. Багато людей підбігали до вахмайстера і просили звільнити їх, вказуючи на свої босі ноги та зношений одяг. Але той відправляв усіх вирішувати питання з юденратом.

Об одинадцятій ранку вахмайстер наказав групі виходити з гетто. На той момент вдалося зібрати лише 200 осіб. Він сказав, що за день або два повернеться і забере решту. Службовці юденрату вигнали людей за межі гетто. Єврейські та українські поліцейські не дозволили нещасним навіть попрощатися з рідними. Вахмайстер розподілив людей на дві колони по 100 осіб у кожній, а потім у шеренги по троє. Люди мінялися місцями між колонами та всередині колон, щоби бути ближче до братів, сестер, рідних або друзів. Це не зайняло багато часу. Після того вахмайстер пройшов повз вирівняні колони й перевірів одяг і, що важливо, взуття людей. Він наказав вісьмом особам (п'ятьом жінкам і трьом чоловікам) вийти з колони, бо вони були босі й дуже погано вдягнені. Закликавши до тиші, вахмайстер оголосив: «Не хвилюйтеся. Ви йдете на роботи на 14 днів. Скоро дізнаєтеся, куди саме. Тоді ви повернетесь додому. Вас супроводжуватиме українська поліція та двоє єврейських поліцейських з гетто, Мейр Муллер і Кессельман. Вони

потурбуються про вас. За спробу втечі будете розстріляні». Вахмайстер наказав українцям перелічити усіх, а потім прокричав «Рушай!» німецькою. Мешканці гетто стояли під колючим дротом і дивилися. Дехто перегукувався зі своїми дітьми, чоловіками, жінками та друзями.

Робітників повели у напрямку Війниці. Родини цих 200 осіб страшенно горювали у гетто. Вдома люди не готували й не їли. Вони лише думали. Селяни сказали нам, що бачили, як колону людей ведуть у напрямку Озютичів.

Ранком 28 квітня юденрату наказали прислати меблі для 10 кімнат, постільну білизну та необхідне приладдя. Прислати треба було до гебітскомісара до 10 травня. Тож юденрат почав черговий збір речей. Декому сказали принести свою частку вже 5 травня.

Вночі 28 квітня до гетто приїхав віз з українськими та двома єврейськими поліціантами, котрі супроводжували 200 робітників. Вони розбудили членів юденрату й наказали до ранку зібрати 100 заступів і сокир для тих робітників. Багатьом мешканцям гетто відлягло від серця. Вони отримали звісточки від живих. Поліція швидко збрала реманент. Мешканці підготували також маленькі пакуночки для робітників. Поліціантам запропонували гарну випивку, щоб ті згодилися взяти передачі.

Та звістки від робітників не були надто радісними. Їх розмістили у кількох сараях. Ночами їх мучив холод, а з їжі мали лише те, що взяли з гетто.

Моше Печорнік повернувся від шефа поліції та розказав нам, що скоро від Озютичівського лісу йтиме група євреїв. Він не знав, звідки ці люди. Ми зібралися біля колючого дроту, щоб подивитися. Шайнер питав у шефа поліції дозволу пригостити їх гарячим супом, але отримав відмову.

О другій годині ми побачили звіддала маленьку групу людей, котрі йшли з боку Свинюх. Вони поступово наближались. Кількість глядачів біля колючого дроту зроста. Коли вони достатньо наблизилися, ми почули, як вони вигукують імена братів і сестер, котрі мали би бути у гетто Локачів. Попри галас, ми змогли зрозуміти, що ці люди з

Берестечка, їх 200 осіб і ще 100 залишилися в Горохові. Вони просили нас повідомити до Берестечка, що живі і їх ведуть до Озютичівського лісу. За їхніми словами, позаду мала бути ще одна група у 140 євреїв з Дружкополя¹⁵. Через деякий час справді пройшла ще одна група людей. Все повторилося. Ми найняли неєврея, щоби той об'їхав згадані села й передав повідомлення, про які нас просили.

Селяни, яким дозволили зайти до ремісничих майстерень, принесли новини від 200 робітників. Вони страждали від голоду, адже 250 грамів хліба було замало, аби підтримувати їхні сили на роботі. Їх змушували виконувати різні роботи: хтось саджав дерева, хтось рубав, хтось корчував пні. Українська поліція підганяла робітників, постійно змушуючи їх працювати швидше.

У гетто Янкель Бліндер організував допомогу для тих, хто не міг працювати. Йому допомагали ще кілька добровольців. Першою метою було зібрати 80 грамів із вівсяної каші, яку отримували робітники ремісничих майстерень. Пішли чутки, що з 5 травня кожен отримуватиме вівсяну кашу. Якщо так, то її не дозволять розподіляти через склади. Хто отримуватиме цю допомогу, визначимо за допомогою дискусії, в першу чергу допомагаючи найбіднішим. Решта мала би піти на потреби робочого табору поза межами гетто. Ці табори були бідною не лише для Локачів, довкола яких працювали близько 600 осіб. Гірша проблема була у кількох тисяч євреїв із далеких районів, як-от Луцька або Людмира, адже вони жили в таких самих умовах у робочих таборах і так само потребували допомоги. В усіх листах вони підкреслювали, що дуже потребують підтримки.

Поліцейські привозили хліб із гетто для 200 робітників везами двічі на тиждень. Шеф поліції дозволив також перевозити цими везами невеликі передачі для робітників. Попри нестачі у гетто, кожного тижня ми надсилали 200 робітникам у трудовий табір кількасот кілограмів хліба, картоплі та деякі інші необхідні речі.

5 травня вдень прийшов наказ відправити ще 35 робітників. Юденрат розіслав повідомлення до тих, хто ще

лишився після минулого разу. Знову пройшли заворушення та суперечки, але за підтримки української поліції наказ виконали. Шеф поліції наказав юденрату привести тих, хто відмовлявся йти, до нього. Йому передали трьох людей: Моше Апельбойма, Берела Шайнбойма та Мейра Дімента (мого брата)¹⁶. Шеф власноруч виконав покарання – 15 ударів батоном кожному. Тоді наказав привести решту 35. Шалом Гранич обіцяв зібрати усіх протягом півгодини і зібрав. Тоді двоє поліцейських повели цих 35 осіб на роботи до Війниці.

7 травня шеф поліції повідомив Шайнера, що до наступного вечора усіх працівників із ремісничих майстерень переведуть до іншого спеціального місця, а самі майстерні зачинять. Усе треба було переносити. Перебиратися з місця на місце було дуже нелегко, бо чоловіків не вистачало, тож жінки й діти мусили переносити все вручну. Зміна місця проживання не обійшлася і без сварок, але зрештою усе вдалося владнати. Німці спостерігали за процесом, аби дізнатися, в кого що залишилося та які між людьми стосунки. Розподіл на ремісників і некваліфікованих працівників породжував багато суперечок.

Згідно з оголошенням, люди мали здати юденрату білизну та меблі до 10 числа місяця. Та виникали гіркі сварки, і збір проходив дуже повільно. Сорок відсотків мешканців все одно не мали жодних меблів. Були й такі, хто не мав навіть подушки – майже всю постільну білизну розпродали раніше. Юденрат мусив ходити по хатах, щоб зібрати потрібні речі. Це далось їм не легко. Кожен відправляв юденрат до когось іншого. На засіданні вони вирішили, що мусять закінчити збір до наступного ранку.

Поліція та 15 єврейських бандитів відібрали в одного селянина воза. Вони розділилися на дві групи, одну з яких очолював Моше Печорнік, а іншу – Шайнер. З поліції в одну групу взяли Моше Коклера, а в іншу – Пенямеїра Мейра. А тоді вони почали безчинства у гетто. З кожного будинку забирали, що хотіли, без запитань. Серед награбованого були шафи, постільна білизна та посуд. Багатьох,

хто заступав їм шлях, нещадно били. Моше Коклер і Пеня-мейр були професіоналами такого грабунку – вони вже навіть отримали прізвисько «гестапівець». На вулицях було чути прокльони та лайку. Усі конфісковані речі завантажили на воза та відправили у двір юденрату. Там чоловіки-теслі й дівчата відмивали, вичищали та ремонтували увесь цей крам. Юденрат повідомив шефа поліції, що наказ виконано.

Перерозподіл ремісників усіх дуже схвилював. Ходили чутки, що німці відгородять парканами кожен окрему групу майстрів, а також що їм нададуть додаткові привілеї. Намагалися якомога більше людей приєднати до цих груп ремісників. Але був і страх. А раптом виявлять неремісника поблизу дома ремісника? Ми почули, що деякі неодружені ремісники казали, що перебувають у шлюбі. Ця практика швидко поширилася. Такі фальшиві пари формували в основному з родичів. Часто молодята не знали нічого один про одного. В деяких випадках за це брали гроші.

Юденрату дозволили перерозподілити вільний простір у гетто таким чином, щоб посадити маленькі городи. Це трохи додало нам духу. Насіння ми дістали за допомогою ремісників: вони купували або вимінювали насіння в неєвреїв, які приходили до них із замовленнями. Після усіх вимірів, юденрат вирішив виділити кожній особі по 20 квадратних метрів. Поліція провела розподіл. Нестачу заступів та іншого реманенту подолали додатковими зусиллями ковалів і слюсарів, котрі все виготовили. Багато хто обробляв свій шматочок землі. В цій справі брали участь усі: і молоді, і старі. Люди повторювали: «Попри все, може, настануть колись і кращі часи».

Однак ситуація погіршувалася. Українські селяни також страждали морально. Німці повідомили їм, що з Локачів та околиць 11 тисяч українців мусять виїхати на роботи в Німеччину. Те саме відбувалося і в інших місцинах. Через ці події майже зупинилася торгівля, бо найбільше й найактивніше з гетто торгувала українська молодь. Тепер їх не стало. Разом з тим поменшало роботи і в ремісників.

Юденрату повідомили, що 15 травня Горохів та Локачі відвідає райхскомісар України генерал Еріх Кох. Шеф поліції сказав юденрату, що найголовніше – підтримувати чистоту в гетто в ці дні. Багато будинків мали наново побілити зовні, а територію гетто ретельно прибрати. Він наказав нам виділити більше робітників для ремонту, прибирання та інших подібних справ. Під час візиту райхскомісара всі мали сидіти вдома, старі або малі – усі без винятку. В робочих центрах усі мали старанно працювати.

Юденрат залучив усі сили та делегував відповідальність за виконання цього наказу кожному мешканцеві будинку або квартири. Поза межами гетто усім опікувалася міська управа.

Ми чекали на 15 число, боячись нових вимог. Ввечері 14 травня шеф поліції у супроводі двох німців зайшов до гетто. Вони усе перевіряли. Потім зайшли до голови юденрату та повторили йому усі попередні інструкції.

15 числа видалася гарна днина. О пів на сьому ранку ремісники та зовнішні працівники зібралися перед воротами, готуючись до виходу. Усі виглядали похмурими й серйозними. Прозвучала сирена. Поліція відкрила ворота, групи пішли, кожна своєю дорогою. У відділенні для ремісників, попри наказ не висовуватися, хтось кожні півгодини виходив, начебто щось полагодити. Насправді ми намагалися дізнатися, що відбувається назовні.

Опівдні ми повернулися додому. Люди питали, чи є хоч якісь новини. Залякані й стривожені, ми, однак, пережили цей день. Того вечора шеф поліції передав юденрату, що райхскомісар, напевне, не приїде до Локачів. Він відвідав тільки Горохів і околиці.

Ситуація в гетто постійно погіршувалася багато в чому. Росла потреба у робітниках, крім того, стало набагато важче щось провезти у гетто контрабандою. Лишилося невідірваним питання, чи може якось допомогти збільшення робочої зони ремісників. Ми намагалися знайти шляхи для такого збільшення. Ми дізналися, що райхскомісар погодився збільшити кількість робочих центрів і залучати до

праці в них більше євреїв. На думку райхскомісара, кожен єврей мав приносити користь, інакше він не мав права на життя.

Треба було негайно дістатися до Цимермана у Горохові. Він був ключовою фігурою у горохівському гетто. Гебітскомісар частіше прислухався до нього, ніж до українських керівників. Можливо, він зможе допомогти?

18 травня прийшла Фейга Вайнштайн і спантеличено промовила: «Тут недалеко когось застрелили». Люди швидко розійшлися з вулиць. А ми вийшли. Коли йшли до дому Печорніка, почули голосіння: «Вбили таку молоду людину! Убивці!». Ми пройшли уперед. Біля української поліції жінка била себе кулаками по голові. Там ще стояли кілька жінок, вони розказали нам, що загиблий «дав сусідуселянинові пару штанів та дві сорочки за 50 кілограмів зерна. Ми бачили усе з вікна. Він уже доніс зерно до колючого дроту, коли попався поліцейському. Він торгувався з ним і запропонував 1500 рублів і свій останній костюм. Та поліцейський вдав, що не чує його, – він просто хотів його застрелити. Поліцейський вдарив його прикладом, а потім убив». Ніч була ясною, і ми чітко бачили нерухоме тіло Берела Солтиса, розпростерте на землі.

Щойно зійшло сонце, юденрат попросив дозволу (й отримав його) поховати Берела на кладовищі. Загибель Берела зробила мешканців гетто більш рішучими. «Ми не помремо від голоду. Боротьба за виживання мусить тривати. Один впаде, а п'ятдесят виживуть».

Ми тримали зв'язок із нашими працівниками у таборі поза гетто. Отримували від них вісточки двічі на тиждень. Умови життя в них були погані, найбільше бракувало їжі. Робота у лісі посилювала голод. Вони мали 250 грамів хліба й додаткові 100 грамів хліба, кашу й інші речі з гетто, однак усе одно голодували.

19 числа нам повідомили про звалтування двох жінок. Юденрат вислав слідчого.

20 травня шеф поліції передав до юденрату, що лікар Торбіжко мусить переселитися до гетто. Усім без винятку

євреям було заборонено жити поза його межами. Лише лікареві Шапіро, головному хірургу, дозволили жити в лікарні, де він працював. Він був їм дуже потрібен.

У юденраті сталися серйозні зміни. Шалома Гранича змінив на посаді поліціант Моше Коклер. Офіційне керівництво юденрату складалося з двох осіб: Шайнера і Моше Печорніка. Інші були позаштатними співробітниками, серед них Шалом Гранич, Лейб Кайзер та Кессельман. Шалом Гранича ще з давніх часів дуже поважали, він був одним із найвідданіших людей і завжди міг вирішити навіть найважчу проблему. Дуже надійна людина. Люди вірили його слову, як істині. Ніхто точно не знав, чому Гранич пішов з юденрату. Поза лаштунками казали, що він не міг уже терпіти Шайнера та їхні постійні суперечки. Шалом був проти такого бруталного ставлення до людей. Останньою краплею стало розпорядження про збір великої кількості людей на роботи. Шалом був проти кумівства та привілеїв. А Шайнер просто сказав йому: «Я хочу, аби було саме так. Не згоден – то йди собі». І він пішов.

Шеф поліції часто заходив до гетто, зазвичай уранці. Він стежив за всім, усе перевіряв. А ще намагався ловити старих бороданів. Він обирав двох або трьох, конвоював їх до циркульника і змушував того їх поголити. Старші люди боялися через це виходити з дому.

Юденрат звільнив біля складів кілька кімнат для приймальні. Шайнер переїхав до окремого будинку в робочому кварталі. Переїзд юденрату спричинив проблеми через загальну нестачу житла.

Люди, які верталися з робочих таборів до гетто, могли лишатися в гетто від суботи до другої години дня неділі.

Інформація про звалтування підтвердилася. Юденрат вирішив звернутися по допомогу до поліції робочого табору і не турбувати шефа поліції, побоюючись зробити гірше. Робота на різних місцях трошки полегшилася. Поліція отримувала свої хабарі. Відновилися навіть дрібні обладки із селянами. Після роботи у таборі багато хто йшов до

селян міняти носки, сорочки та інші речі на їжу. Це трохи полегшило наші страждання від голоду.

25 травня до гетто прибув Цимерман із Горохова. Юденрат тепло його прийняв, і вони одразу розпочали обговорення. Цимерман розповідав про події у гетто в Горохові, де мешкали 2 тисячі євреїв. «Ми були добре організовані із самого початку. П'ятдесят відсотків людей зареєструвалися у робочих центрах. Ми відкрили багато виробничих цехів, у яких люди спочатку поняття не мали, що таке реміснича праця і виробництво; але сьогодні маємо щедрі результати. Ми виробляємо тканину, шарфи, дерев'яні речі, черевики, плетені корзини та багато інших речей. Крім того, у нас є також і повноцінне ремісниче відділення». Районний комісар визнав, що райхскомісар був вражений маленьким гетто та дуже задоволений їхніми досягненнями.

Наступного дня Цимерман і Лейб Кайзер відвідали ремісничі центри. Вони розпитували про умови праці й намагалися продумати можливості розширення. Вирішили, що збільшать кількість людей в усіх ремісничих центрах, а також відкриють цехи з виробництва дерев'яних черевиків та мила. Цимерман обіцяв допомогти із сировиною.

Шефу поліції було відомо про приїзд Цимермана, який ходив повсюди з нашивкою із гетто на грудях. Щойно він показував документи поліцейським, які надумали його зупинити, ті швидко розгорталися і йшли геть. Ніхто не наважився його зачіпати. У Горохові він жив поза межами гетто. Районний комісар був його частим гостем. Саме Цимерман визначав темп життя в гетто в Горохові. Євреї з гетто його поважали за справедливість і за те, що не роздавав привілеїв своїм улюбленицям.

Після від'їзду Цимермана Лейб Кайзер і його заступник Атлас почали втілювати план зі збільшення ремісничого кварталу. Шеф поліції виділив по половині будинку для взуттєвої та мильної мануфактур. Люди реєструвалися для працевлаштування у нових центрах. Але їх приймали на роботу старими методами: через хабарі та знайомства.

Більшість новоприйнятих виявилися дітьми службовців юденрату та єврейської поліції.

Через брак інструментів організація проходила дуже повільно. Районні комісари і шеф поліції цим не переймалися. Усе мусили зробити самі ремісники у своїх центрах. З виробництвом мила виникла проблема. Потрібен був спеціаліст, але ніхто не хотів брати на себе відповідальність і жертвувати життям у разі можливого провалу. Кількість робітників у ремісничих майстернях збільшилася приблизно на 130–140 осіб.

Робітники з таборів верталися додому на суботу, як правило, великою групою десь у 50 осіб. І хоча вдома було легше, страх все одно постійно відчувався, та й спілкування із селянами значно обмежилось. Немісцевий поліцейський якось застав єврея, який їв хліб вдома у селянина. Він запитав єврея, хто дозволив йому їсти той хліб. Не отримавши відповіді, він вивів його надвір і застрелив. Цей єврей, Зельпс, прибув із Горохова.

У гетто виникла нова ідея – облаштувати загальну кухню для трудових таборів, щоб робітники не готували собі самі. Сподіваємося, що, можливо, вахмайстер тоді дозволить нам купувати картоплю у селян. Ми подали цю пропозицію до шефа поліції, районний комісар її схвалив і дозволив створити нову одиницю для обслуговування 600 осіб. Він також дозволив двом людям вирушати до сіл і купувати картоплю. Ми обрали двох на посаду покупців: Єшкеля Гріншпана з Локачів і Мейра Грінберга з Берестечка. Поліція дозволила їм використовувати гроші лише задля означеної мети. Спеціально для робочих таборів ми виготовили у гетто казанки.

5 червня юденрат отримав наказ звільнити великий будинок при головній дорозі. Його мали перетворити на державну установу. Евакуація пройшла дуже неприємно. В тому будинку тулилися 14 родин. Крім того, його розташування при вході до гетто ідеально сприяло контрабанді. Юденрату вартувало багатьох зусиль перемістити ті сім'ї, адже інколи в одній кімнаті спали 7-8 людей.

Від того дня, коли конфіскували меблі, їхнім вимогам не було кінця. Кожного дня щось іще: ще ліжка, ще постільна білизна і так далі. В багатьох будинках люди спали просто на підлозі. Сказати, що було важко, – це не сказати нічого.

15 червня нам повідомили, що сьогодні усі робітники вертаються до гетто з трудових таборів. Інформація розійшлася швидко. Ми хвилювалися, бо нас заскочили зненацька. О другій годині дня до гетто під поліцейським конвоєм прибула наша група робітників, із ними ще 250 робітників із Дружкополя та Берестечка. Люди, які повернулися, панікували: «Чого нас так раптово відіслали додому? Може, на нас чекає нова небезпека?». Шайнер і Печорнік намагалися розпитати шефа поліції. Він відповів, що це наказ від гебітскомісара і більше він нічого не знає. Подальші інструкції надійдуть згодом.

Юденрат попросив локачівських євреїв допомогти з розміщенням євреїв із Дружкополя та Берестечка. Усе відбувалося дуже повільно. Паніка не вщухала. 16 червня юденрат знову ходив до шефа поліції; той сказав, що людей заберуть, щойно приїде поліція для конвою. Таке пояснення не покращило атмосфери. Люди весь час були напеготові. Побачивши кожну німецьку машину, вони кидалися у схованки.

Робітники з Дружкополя і Берестечка купили трохи життєво необхідних товарів. Вони дуже дивувалися, що ще можна щось купити. У тих гетто, за їхніми словами, усе складалося набагато гірше.

17 червня шеф поліції поінформував нас, що люди з інших містечок мають бути напеготові вирушати вже сьогодні. Ми зібралися на вулиці і чекали аж до ночі, та нічого не відбулося.

18 червня прибула поліція. Люди з інших містечок попросили шефа поліції дозволити їм лишитися до ранку. Він попередив табірних працівників, що якщо в них найдуть хоч якісь товари, їх буде розстріляно. Тож євреї, які мали йти, мусили перепродати куплене. Юденрат попро-

сив у шефа поліції дозволити взяти принаймні тимчасово кілька возів, щоби полегшити людям шлях додому з усім крамом, а це відстань у 70 кілометрів.

19 червня шеф поліції прийшов у гетто із сімома поліціантами. Він наказав вишикуватися по троє. Решта складали їхні речі на вози. Рідні прощалися, а єврейська поліція відганяла спостерігачів, аби шеф не побачив завеликого натовпу. Він перелічив людей. Об одинадцятій ранку почався вихід із гетто.

Міська влада вимагала щодня 250 робітників. Їх ділили на три групи: ремонт доріг, замітання вулиць і копання торфу. Юденрат реєстрував в окремому списку тих, хто мусив іти на найважчі роботи. Робота під наглядом селян була важкою і принизливою. Наша праця розважала численних глядачів. Ось один із прикладів їхніх безглузвих жартів: ми мусили голіруч складати сміття на купу, а потім від нас одразу вимагали повернути усе туди, звідки підібрали.

Німці наказали розібрати єврейські будинки поза межами гетто. Згідно з наказом, потрібно було руйнувати два будинки на день. Селяни забирали собі трохи деревини, але більшість матеріалів відвозили до міської управи. Кожного дня хулігани з навколишніх сіл приходили до місць праці і вимагали в наших наглядачів «своїх двох чоловіків», начебто для роботи. Вони забирали їх до порожнього будинку й наказували танцювати, цілувати зади і виробляти інші принизливі речі, які навіть описувати соромно. За відмову нещадно били. Юденрат поскаржився на це шефу поліції. Той спитав у наглядачів: «Чого цих людей б'ють?». І отримав пояснення: «Євреї мають працювати, а не укладати угоди. Якщо вони йдуть спекулювати, ми маємо право убити їх на місці, як тільки захочемо. Ми й так заледве тримаємо себе в руках, щоб не перестріляти їх». Тоді шеф поліції крикнув до юденрату: «Дотепер ви були лише биті. Відтепер я дозволяю вас убивати. Що? Хочете торгувати?». Він не схотів слухати жодних пояснень.

Ситуація погіршилася, коли українці стали начальниками. Дедалі більше євреїв верталися з робіт побиті й у крові.

Голова міської управи Яким часто навідувався до ремісничих майстерень. Коли він заходив, то кожного, хто лишався сидіти, одразу бив гумовою палицею. Він зайшов до нашої майстерні саме тоді, коли ми їли. «Хто старший ремісник?» Підвівся старий Іцхак Любишис. «Хто заступник?» Я підійшов. Тоді він вдарив спочатку мене, а потім Іцхака своєю палицею прямо по голові. Іцхак схопив великий молоток і намагався прибити Якіма, але інші робітники стримали його, і Яким собі пішов.

У гетто ми почувалися трохи краще. Попри важке життя, там було безпечно. Поліція і селяни не мали доступу в гетто. Не мали його і німці без спеціального дозволу шефа поліції. Кожного дня німці приходили до гетто разом із шефом поліції. Вони робили обхід, а люди ховалися по хатах. Ми жили в паніці, але вже звикли до цього.

28 червня надійшов наказ надіслати 29 числа 50 осіб до Діброви на збирання буряків у полі. Юденрат підготував список із 50 людей, котрі були не проти покинути гетто на деякий час. За роботою мав стежити власник поля.

2 липня юденрат і поліція скликали спільну закриту нараду. Очевидно, що вони дуже нервували, але ми жодним чином не могли дізнатися, чому саме. Наприкінці дня ця стурбованість охопила і нас. Поліція почала збирати молодиків, тож ми знали, що відбудеться щось недобре. Заснути цієї ночі нам не вдалося.

На світанку поліція і бандити розділилися на дві групи й зайшли до синагоги. Частина людей пішла за ними. Вони почали розкидати усе на своєму шляху, очевидно, щось шукаючи. Потім вони знайшли маленькі «млини», розбили їх і забрали усе зерно, яке побачили. Те саме відбувалося у кожному будинку в гетто. Над гетто лунали крики: «Навіщо ви забираєте в нас хліб?». У хатах, які ще не обшукали, люди намагалися усе краще сховати. Попри сльози та крики, поліція продовжувала немилосердний грабунок. Забирали все. Від обшуків постраждав кожен будинок. Від єврейської поліції годі було щось сховати: вони знали усі можливі схованки, знали, де шукати.

Нарешті зникли сумніви щодо причини обшуків: гебітс-комісар наказав реквізувати з гетто Локачів 7 тонн зерна. Після операції загальна кількість відібраного зерна дорівнювала 1,8 тонни. Юденрат передав шефу поліції, що вдалося зібрати 1,6 тонни. Юденрат запитав його: «Звідки євреї могли дістати зерно?». Але той не вгамовувався: «Євреї хазяйнували. Коли створювалося гетто, багато євреїв вже зібрали врожай зерна. Попри заборону ввозити зерно до гетто, вони його завезли і лишили там, тому у них є необхідна кількість».

Юденрат зробив шефу поліції кілька дуже гарних подарунків, і той пообіцяв обговорити справи з районним комісаром і передати відповідь завтра. Поліція продовжувала обшуки та пошук зерна. Ситуація в гетто була розпачливою. В нас забирали хліб, крім того, ми не знали, які ще випробування готує для нас майбутнє. Юденрат сказав, що спробують домовитися і відкупитися грошима замість зерна. Ми з нетерпінням чекали на повернення шефа поліції. О дев'ятій годині вечора представники юденрату повернулися у кращому настрої: гебітс-комісар погодився поки що прийняти 1600 кілограмів зерна, а далі подивиться. Зранку кілька селян на возах на чолі з Якимом заїхали до гетто і забрали зерно. Нам лишилося всього 400 кілограмів. Шайнер і Печорнік розподілили ці залишки між тими, в кого не лишилося нічого. Після конфіскації зерна у гетто з новою силою запанував голод. Ми відремонтували «млини», але не мали, що молоти. Торгівля з людьми за межами гетто занепала.

6 липня у ремісничих центрах з'явилися оголошення від гебітс-комісара, німецькою та українською. Згідно з ними, з 5 липня у робочих центрах забороняли будь-який обмін подарунками. Порушників цього наказу буде розстріляно. Українців, котрі порушують наказ, буде відправлено на роботи до Німеччини. Це сильно вдарило по людях і підірвало надії мешканців гетто. Міська управа наполягала, щоб ремісники, котрим дозволяли покидати робочі майстерні в пошуках роботи, не мали такого права у робочі години.

Якщо побачать, що хтось спілкується з християнином на вулиці, – негайно буде розстріляний. Очевидно, що життя в гетто погіршувалося, віщуючи наближення більшої біди. Інших варіантів не лишалося.

Умови в гетто ставали дедалі небезпечнішими. В усьому відчувався терор. Найважчою роботою стало копання торфу. Робітники, стоячи по пояс у воді, мали викопувати торф, а потім висушувати його. Сушінням займалися навіть жінки. Таке завдання потребувало постійної заміни працівників. Певно, що люди впадали в глибоку депресію. Балачки про краще майбутнє та звільнення припинилися. Кожен мусив дбати лише про себе.

Люди у ремісничих майстернях багато працювали. Робота була завжди. Попри заборону, селяни пропонували подарунки за швидке виконання певних робіт. Через події в гетто люди дедалі більше зневірювалися. Поліція знала про заборону євреям проносити будь-що до гетто, тому ретельно перевіряла геть усіх при вході до гетто. Декому вдавалося сховати речі під багатьма шарами зимового одягу. Якщо порушника викривали – його жорстоко били. Деякі поліцейські тихенько забирали знайдене собі. Мехеля Земеля зловили і збиралися розстріляти, але він утік через ворота до гетто.

10 липня шеф поліції наказав 50 робітникам, які розбирали єврейські хати, спалюжити єврейський цвинтар. Вони витягли надгробні камені й порозбивали їх вщент. На ями накидали землі й зарівняли усю ділянку. Шматки каміння селяни ще більше потрощили й замостили ними дорогу. Робітники повернулися у відчаї. Релігійні люди просили юденрат не відправляти їх на такі роботи, аби не занести їхні життя. Нищення цвинтаря тривало кілька днів. Ми кусали собі губи, але мовчали. Запанувала глибока депресія. Людям було соромно дивитися один на одного, а тим більше спілкуватися.

12 липня з'явилася прокламація, що всі рублі буде конфісковано й замінено на українські гроші. Обмін мав відбутися у міському сховищі. Юденрат оголосив, що вони

проведуть обмін для всіх охочих. Дехто піддався на пропозицію юденрату, інші – утрималися, побоюючись, що це черговий трюк, аби позбавити їх останніх грошей. Дехто обміняв гроші за допомогою селян, які приходили до ремісничих майстерень. Представники юденрату віднесли рублі до міського сховища. Однак після того, як вони здали гроші, їм повідомили, що повернуть усі кошти після війни. Це добило багатьох людей, бо то були їхні останні кілька рублів. Усі їхні скарги та мольби пустили повз вуха.

13 липня юденрат отримав наказ зібрати назавтра всіх у полі біля спаленої синагоги. Усіх без винятку, старих, дітей і робочих із ремісничих майстерень. Люди запанікували. Дехто прощався назавжди. Матері цілували дітей. Ніхто не спав. Усі боялися приходу нового дня.

О шостій ранку всі вже підготувалися, збрали маленькі пакуночки з їжею. Юденрат дозволив усім збиратися родинами. Десь близько восьмої зайшов голова міської управи і почав ходити навколо. Селяни, які почули про збір, позалазили на дахи навколишніх будинків та інші підвищення, аби подивитися, що відбуватиметься у гетто. Поліція поспішно робила обхід і повитягала тих євреїв, які ще лишалися в хатах. Маленькі діти лишали батьків і бігали перевірити, чи українці, бува, не вдираються до їхніх будинків.

Юденрат відправив двох поліціантів чергувати на випадок пограбувань. Пенямейр заліз на стіл і сказав, що оголошуватиме усі родини в алфавітному порядку; кожна названа родина мала перейти на інший бік поля. Він кричав голосно.

Юденрат залишив гетто, аби спробувати дізнатися, що відбувається. Вони зустріли шефа поліції та двох німців. Шеф наказав юденрату вивести усіх мешканців за терени гетто до певного місця. Там поставили стіл і стільці. Прибули 10 українців і голова управи.

Голова міської управи заліз на стіл, попросив тиші й наказав точно виконувати інструкції. «Усі ремісники – зберіться відповідно до ваших робітничих майстерень. Діти

молодше 14 років – йдуть додому. Матері з малими дітьми – станьте в окрему групу. Особи віком 14–20 років – станьте окремо. Сформууйте групи за віком з інтервалом у 10 років до 60-річних. Чекайте наступних інструкцій. Лікарі можуть іти». Нам трохи полегшало, що відпустили принаймні дітей і лікарів. Голова вів далі: «Зараз ви зареєструєтеся за віком. Коли називають вашу групу, підходьте до столів і реєструйтеся. Почнемо з 14–20-річних». Шеф поліції та голова підійшли до групи ремісників й наказали їм відправити по двоє найстарших чоловіків з кожного центру відкривати цехи і починати роботу. Потім шеф пішов до жінок і дітей. Він відпустив жінок із дітьми до трьох років назад до гетто. Під час реєстрації питали ім'я, прізвище та рік народження. У реєстраційних картках 14–20-річних поставили штамп «копачі торфу», 20–30-річних – «робота на полях», 30–40-річних – «робота у лісі». Інших розподілили по інших підрозділах. Процес ішов дуже повільно. Після реєстрації поліція відводила усіх на інший кінець поля. Звідти українська поліція конвоювала людей до гетто. Українці на вході до гетто контролювали, аби назад заходили лише ті, кого приводять українські поліцейські, яких було повно у містечку. Якщо хтось виходив зі строю, його били. Виходити з гетто дозволили лише єврейській поліції та ремісникам. Настав полудень, весь час люди стояли на ногах, тож дехто сідав просто на землю.

А ще ми спробували провести невелику рятувальну операцію. Ремісники із зеленими пов'язками передавали ці пов'язки старшим людям на полі. Найсміливіші з них одягали пов'язки й верталися до гетто. Так ми рятували, скільки змогли. Ми дуже боялися, поліцейські знали багатьох на обличчя.

Реєстрація тривала. До четвертої години дня на полі лишилося вже небагато людей, переважно старшого віку. Їх розподілили між усіма столами, і, нарешті, реєстрація добігла кінця. Столярам і малярам повідомили, що о восьмій годині ранку наступного дня вони мусять іти до Горохова.

Юденрат перепитав, чи усі зареєстровані – 750 осіб – мусять іти, чи, може, комусь можна лишитися. Бо тоді у ремісничих центрах лишалося всього 36 чоловіків. Християни змогли переконати відповідальних лишити ще по три особи у ковальському та слюсарському цехах.

Кожного разу, коли юденрат приходив до шефа поліції, їм казали, що усі списки тепер у віданні гебітскомісара і змінити нічого не можна. Присяжнюк і його підлеглі, а також міські та сільські жителі втрутилися, щоб спробувати переконати владу лишити якомога більше ремісників, бо вони їм були потрібні. Юденрат же шукав шляхів змінити списки або вивільнити ремісників для роботи на місці. Оскільки 250 осіб мали лишитися в Локачах копати торф, то до цих списків могли внести будь-кого, на кого вкаже юденрат. Інспектор праці погодився змінити списки за умови, що про це не дізнаються шеф поліції та гебітскомісар. Юденрат і голова комітету з праці разом змінили списки. Гебітскомісара цікавила лише остаточна кількість осіб, а не імена.

Люди у гетто дуже переймалися через раптове зникнення молоді. Коли дізналися, що списки змінюватимуть, то мешканці дуже просили юденрат, щоб лишили працювати в гетто хоч одного члена родини в тих випадках, коли троє-четверо з цієї родини вже працювали поза межами гетто. Юденрат нічого не обіцяв.

19 липня юденрат наказав усім зібратися о шостій ранку на полі біля спаленої синагоги. Люди підготували маленькі пакунки з їжею, яку, з огляду на нещодавні події, було дуже важко дістати. За їжу платили будь-які гроші.

Отже, вранці цілі родини зібралися з пакунками на вказаному місці. Утворився натовп. Поліція та юденрат були вже на місці. О шостій тридцять прибув голова комітету з праці у супроводі поліцейських. Останні розмахували своїми гумовими палицями. Вони обійшли навколо людей, насолоджуючись владою. Єврейській поліції наказали організувати стіл. Голова заліз на стіл і підняв палицю, вимагаючи тиші. «Я назву імена тих, кого українська поліція конвоює

на роботи. Кожного, хто опиниться не на своєму місці, передадуть шефу поліції і розстріляють». Вони називали імена, а люди підходили до українських поліцейських. Так сформували першу групу. Голова продовжив: «Перша група готова, тепер черга другої». Всього вийшло чотири групи: перша – 70 осіб, друга – 30, третя й четверта – по 50 кожна, загалом 200 людей.

Мешканці гетто реагували на це усе жахливо: на місці збору плакали, кричали і втрачали свідомість. Присутні лікарі мало чим могли зарадити. Символічної підтримки у цій ситуації було замало. Люди боялися, що більше не побачать один одного. Дехто намагався переконати інших, що все не так і погано, що це не вперше, коли людей забирають на роботи. Однак це теж не допомагало. Українська поліція вишикувала відібраних і повільно вивела їх за місто. Здавалося, ніхто не знав, куди саме їх повели.

Цих 200 осіб розподілили по навколишніх селах. Крім того, щодня 250 людей із гетто виводили до околиць Локачів на копання торфу.

27 липня нам повідомили, що о сьомій годині ранку всі зареєстровані особи мусять знову зібратися на полі біля синагоги. І знову усі пройшли ту саму процедуру. Цього разу відібрали 100 чоловіків. За новим наказом мали відібрати дітей віком 10–14 років для роботи у місті, підмітання та ремонту доріг. Зареєстрували 70 підлітків. Кожного дня забирали стількох, скількох хотіли. Діти верталися змучені, заплакані, побиті. До труднощів виживання додався ще суворий голод. Наростали страх і неспокій. У гетто панувала тиша, говорили рідко. В око впадали надзвичайно зморені бліді жіночі обличчя. Цей тиждень забрав життя багатьох. Постійні вимоги щодо здачі меблів, постільної білизни та інших речей виконував юденрат за допомогою двох поліціантів, котрі й відбирали речі.

29 липня після обіду ми дізналися, що одного чоловіка убито. Поліція побачила, що він бере у селянина кіло картоплі й три огірки. Його забрали до шефа поліції, а той наказав поліцейським відвести затриманого до старого єврей-

ського цвинтаря і розстріляти. Цим чоловіком був Мотл Пурім. Це нікого не здивувало.

У ремісничих майстернях лишилося всього 60 чоловіків. Роботи вистачало, але настрою її виконувати не було. Ми не знали, який то має сенс. Селяни обіцяли принести усе, що захочемо, – масло, алкоголь, аби ми тільки працювали для них. Вони питали, чому так, та ми не могли їм пояснити. Ми просто сиділи собі за столами. Поліція контролювала робітників у селах. У місті поліцейських лишилося мало. Була навіть можливість час від часу нелегально проносити до гетто різні речі. Але ніхто навіть не намагався. У гетто лютував голод, а люди страждали і просто чекали закінчення дня.

Від селян та з листів ми дізналися, що робітники поза межами гетто працюють на полях. Праця була важкою – з четвертої ранку до десятої вечора без відпочинку. Однак людей примушували працювати ще більше. Їм навіть не лишали часу відмитися від бруду. Хворих привозили назад до гетто на возі, з розпухлими ногами, ранами і виразками по всьому тілу. Шеф поліції вимагав замінювати їх на інших, здорових. Це було неможливо. Натомість відправляли 14-річних, які виглядали старшими і сильнішими. Ми могли користуватися лише примітивними ліками, та й вони не допомагали. Після кількох днів відпочинку людей відправляли назад на роботу.

Розділ третій

УБИВСТВО МЕШКАНЦІВ ГЕТТО В ЛОКАЧАХ

19 серпня 1942 року в гетто поповзли чутки, що з євреями в Луцьку відбулося щось неймовірно жахливе¹. Подробиць ніхто не знав. Мешканці гетто у Локачах жили у страху. У робочих центрах ми намагалися розпитати селян, чи вони, бува, не чули чогось про Луцьк. Дістати будь-яку інформацію було майже неможливо.

22 серпня ми дізналися, що у Козлові на копанні торфу застрелили Шалом Гранича. Але перевірити цю інформацію ми не мали змоги. Новина швидко поширилася. Бажаючи дізнатися напевне, ми з нетерпінням чекали на повернення робітників увечері. Шалом не повернувся. Він копав торф, коли прибув новий гестапівець, наступник вахмайстера, – простежити, як люди працюють. Шалом стояв по коліна у воді, копав, а новий начальник наказав йому зайти глибше у воду. Шалом не почув його, і за це його застрелили на місці. Гестапо наказало трьом робітникам поховати його прямо там, де він упав.

Смерть Шалом Гранича шокувала усіх мешканців. Усі говорили лише про нього: який він був благородний, як добре розумів євреїв, як відмовився служити німецьким тварюкам, як відмовився брати на себе відповідальність за подвійну гру на боці німців та євреїв одночасно. З часу, коли він пішов з юденрату, його не відправляли на роботи.

Але він сам зголошувався до найважчої праці, як-от копання торфу. Він часто казав: «Я не хочу стояти без діла і спостерігати. Я мушу розділити страждання та долю єврейського народу». Старші люди зібрали *міньян* та промовили *Ель мале рахамім*², багато хто плакав.

23 серпня шеф поліції зажадав 35 осіб для відправки на роботи до Холонова. Однак зібрати ще людей було непросто. 400 осіб із гетто вже задіяли на різних роботах: 250 працювали в околицях Локачів, 60 – у Горохові, ремісники – у робочих майстернях, а решту забрали по інших місцях. Усі спроби домовитися або пояснити зазнали невдачі; люди мали бути готові вирушати опівдні. Юденрат і поліція носилися по гетто, забираючи усіх, кого бачили. Зрештою необхідну кількість людей зібрали. Шеф поліції та кілька поліцейських зайшли до гетто, аби забрати цю групу. Кожне прощання створювало серйозну напругу у гетто, але цей випадок був особливим. Матері кидалися до своїх дітей, і їх було годі відтягти. Одна жінка, Мала Мейзліш, кричала так голосно, що всі злякалися. Усі передбачали одне: більше ми не побачимося.

Нам не давали спокою новини з луцького гетто. Уся громада про це говорила. Селяни, котрі приходили до робітничих майстерень, лише хитали головою, примовляючи: «Дуже, дуже погано». Але ніхто не знав, що там достеменно відбулося. Від робітників ми чули усілякі здогади. Кожного дня селяни приносили десятки листів з околиць. В усіх листах повторювалося, що події у Луцьку – жахливі. Ми панікували, не могли їсти та спати. Розмови обов'язково сходилися до подій у Луцьку. Ми не знали, що й гадати і як себе поводити.

25 серпня ми дізналися, що щось трапилося у Торчині³. Ми вирішили не чекати і відправили гінця дізнатися, що ж там таке. Вечері посланець повернувся. Ми ставили запитання, але він відмовлявся відповідати, лише дивився у підлогу. Після довгих умовлянь він, нарешті, почав говорити: «Я дійшов до містечка, але зайти у гетто мені не дали. Тож я чекав, поки заїжджатимуть вози. З ними я потрапив у гет-

то, але воно було порожнє, усі будинки – порожні. Поліція та селяни забирали меблі. Селяни перекладали кращі речі до своїх возів, а решту складали окремо. Різне домашнє начиння, як-от постільну білизну, також складали окремо. Я запитав, де ж усі євреї. Один селянин глянув на мене і спитав, де, на мою думку, вони мають бути. Потім додав, що вони не повернуться, тому що німці та поліція повбивали усіх за містом. Лишилося 300 осіб, що працюють в одному районі під пильним наглядом німецької поліції. Їх убивають повсюди. “Раз і назавжди ми їх позбудемося”, – підсумував селянин. У будинках усе перегорнуто, розкидано і потрощено».

Новини про Торчин швидко поширилися. Кожна розмова завершувалася питаннями, чи вб’ють і нас так само? Чи це взагалі можливо? Чи можуть вони вбити тисячі людей? Робітники у майстернях збайдужіли й не цікавилися торгівлею. Ми сперечалися, що робити далі. Багато хто готувався тікати, але ж куди? Ми думали про Людмир, місто на Волині, де жили двадцять тисяч євреїв, котрі найменше постраждали від німецької окупації. Гебітскомісар дуже їм допомагав. Коли по всій Волині створювали гетто, він заявив, що немає змоги створити гетто у Людмирі взимку, тож усе відклали до 15 травня 1942 року. Коли прибували інші есесівці, він стверджував, що у гетто лютує заразна хвороба і не дозволяв входити на територію гетто. Контрабанда давалася легко, хоча декого таки зловили і розстріляли. Людмир вважався містом, яке не дуже постраждало. Якби зник Людмир, зникли б усі наші надії.

25 серпня з Ковеля прибув Баренхольц. Ми хотіли розпитати його про тамтешні події. Та він лише залякано озирався, був весь брудний. Потім відмовився від сестриної їжі, сів і замовк. Його сестра плакала, благала розповісти. Тож він почав: «Ми працювали поблизу Ковеля, коли раптом територію оточила німецька поліція. Нас загнали у вантажівки й повезли у напрямку Ковеля. Коли ми наблизилися до міста, почули страшні крики та голосіння. Навколо лунали постріли. Ми почали зістрибувати з вантажівок.

Багатох застрелили, інших переїхали вантажівки. Я біг і не зупинявся. Я навіть не знав, чи мене поранено. Потім мене зупинив поліцейський, я дав йому 600 рублів, і от я тут, – він підвівся. – Я не хочу лишатися тут. Я мушу йти далі». Коли сестра перепитала, куди, чоловік відповів, що готовий йти куди завгодно.

26 серпня робітники із Садівського лісу прийшли за їжею. З ними був Кос Фінкель із Торчина. Вони страшенно нервували: «Це кінець. Ми усі загинемо». Кожен повторював те саме. «Багато євреїв, котрі уникли різанини, вже повтікали до лісів. Вони голі і бояться нас. Вони пересуваються лісами. Коли ми намагаємося наблизитися – вони тікають геть. Коли ми натрапляли на кількох – ті верещали від жаху нелюдськими голосами, майже як тварини. Нам заледве вдавалося заспокоїти їх». Ми запросили Коса Фінкеля до будинку, бо хотіли знати усі подробиці подій. Тож він продовжив: «Коли ми почули, що сталося у п'ятницю та суботу в Луцьку, то вже знали, що приречені. Це був не розстріл однієї чи двох сотень людей. Хотіли винищити всіх до одного. Ми вирішили тікати. Але щойно зібралися, як нас оточили – до гетто зайшли німці та українські поліцейські. Вони стріляли у повітря, спричиняючи паніку. Людей закидали до вантажівок. Ми із зятем сховалися. Оскільки ми надто налякалися, щоб лишатися, пізно вночі пішли задніми стежками до Садівського лісу. На третій день переховування селяни сказали нам, що в Торчині розвішані оголошення, котрі закликають людей повертатися додому. Більше різанини не буде – то була разова подія. Вже начебто знайшли двісті людей, котрі ховалися власне у Торчині, і тепер вони собі працюють. Ми повернулися додому і застали там уже три сотні людей. Нас зареєстрували і приписали до гетто. Наступного дня кількість людей зросла до трьохсот вісімдесяти. На третій день вантажівки з'явилися знову. Нас зібрали разом і наказали повністю роздягнутися. Коли ми вже були голі, нас почали бити, потім запхали у вантажівки та вивезли до ями за містом. Вони не стріляли, вони били нас по голові важкими палицями та вкидали до ями.

Мене вдарили здоровою палицею по спині, і я знову побіг щосили. Позаду себе я чув постріли. Але нарешті добіг до лісу. Вночі я пішов до селянина, котрий дав мені сорочку і штани. Саме він вказав мені на закривавлену рану – мене поранили. Це зробили самі українці. Німці в цьому погромі участі не брали. Поки що я знайшов прихисток серед локачівських робітників».

28 серпня ми відправили посланця до Людмира, щоб дізнатися, що думають місцеві євреї. Він приніс нам листа, в якому йшлося, що євреї Людмира живуть у таких само умовах постійного терору. Гебітскомісар міг обіцяти, але не міг гарантувати дотримання власних обіцянок. Усе визначали вищі чини. Він сказав, що допоміг би, якби міг.

Із навколишніх сіл – Горохова, Берестечка, Дружкополя – приходили посланці з листами, в яких люди запитували «Що ви знаєте?» та «Що робити?». З Локачів ми відправили посланця до Цимермана у Горохів, дізнатися, що він скаже. 21 серпня він ходив до гебітскомісара та пояснював тому, що люди у гетто живуть у великій паніці через події у навколишніх селах. Гебітскомісар відповів, що не може гарантувати, що такі події не стануться в його районі. Він також сказав, що, на його думку, трагедія не така вже й невідворотна, адже люди працюють у ремісничих майстернях, у лісі, збирають врожаї на полях.

Стало очевидно, що наші дні добігають кінця. У гетто ми уважно стежили за поліцією та німцями. Робота у ремісничих майстернях майже припинилася. Люди ходили на роботу до майстерень, але хтось один завжди лишався у гетто. Робітники також ходили по гетто з інструментами, вдаючи, що йдуть на роботу.

30 серпня після обіду шеф поліції – вдягнений у форму гестапо – прибув із Горохова разом з іншим шефом поліції. Довго вони не затримались. Шеф поліції Локачів поїхав мотоциклом у напрямку Людмира. Гетто було в паніці. Ми хотіли миттєво відправити гінця до Людмира, але вирішили, що він поїде велосипедом наступного дня. Посланець повідомив нас, що виїжджає. Ми з нетерпінням чекали на

його повернення. Після обіду він нарешті повернувся, але відмовився заходити до гетто або щось розповідати. Після вмовлянь він таки зайшов до одного з будинків у гетто. Сказав таке: «Якщо коротко, то я не зміг потрапити у місто. Поліція нікого не пускає. Тож я мало можу розказати. Євреїв вивели з гетто. Багато покійників висить на колючому дроті навколо гетто. Крик стояв жахливий – його було чути здалля. Більше мені нічого не відомо». І він пішов.

1 вересня до містечка прибули німці. Вони взяли шефа поліції і десь поїхали. Згодом повернулися. Деякі селяни казали, що вони щось вимірювали біля лікарні. Голові Локачів наказали зібрати селян, аби ті викопали довгі вузькі рови. Люди у гетто зрозуміли, що лік їхнього життя пішов на години.

Юденрат заніс шефу поліції всілякі цінності. Він взяв усе і пообіцяв, що у його районі розстрілів поки що не буде. Та в гетто знали, що ці слова нічого не варті. Люди казали: «Досить з нас цього шефа поліції. Краще спалити і знищити тут усе, ніж віддати убивцям».

У лісі завжди працювала команда з восьми євреїв, котрі заготовляли ліс для юденрату. Та через брак робітників юденрат відізвав був усіх до гетто. Зараз же вони знову попросили шефа поліції відправляти людей до лісу. Він дав дозвіл. Багато хто з мешканців волів за будь-які гроші отримати робочі приписи за межами гетто. Вони намагалися домовитися з міською управою про необхідні дозволи, але марно.

Якось один селянин приніс до гетто лист із Холопичів. Там було звернення до всіх мешканців: «Наші любі батьки і друзі! Ми вже промовили прощальні слова та вирішили тікати до лісів. Ми воліємо боротися за життя до останньої краплі крові й ніколи не здамося німецьким тварюкам. Чиніть так само. Більше немає, що казати». Лист підписали усі мешканці.

Цей лист дуже сильно вплинув на нас. Люди плакали. З великими труднощами вдалося здобути дозвіл для 15 осіб на роботи в Олександрівці. Представники юденрату вклю-

чили до цієї групи власних дітей і кількох інших осіб, серед них і Пенямейра.

2 вересня, коли Єшкель повернувся до гетто із Садова, ми зібralися у *Тарбут шуле*, аби розпитати його про ситуацію в лісі. Ми хотіли знати, чи є можливість знайти і придбати якусь зброю. Єшкель вислухав усі пропозиції та запитання. Тоді почав говорити: «Ви знаєте, що я дуже добре знаю ліс та погляди місцевих селян. Дістати зброю буде важко. Звичайний контакт із селянами тепер неможливий. Головна проблема в тому, що саме села є основним джерелом антисемітизму. Жити в лісі, як інші євреї, крадучи картоплю із селянських полів, небезпечно. Це вже посилює селянську ненависть». Ми уважно слухали розповідь Єшкеля. Вона нас вразила. Навіть надія на життя в лісі видавалася тепер безглуздою. Єшкель продовжив: «Не винуватьте мене. Ви добре знаєте, що я хочу вам допомогти. Ми маємо тверезо дивитися навколо, інакше нас не стане. Я маю власних дітей, але не беру їх із собою. Якщо я загину, то для моєї чотирнадцятирічної доньки життя в лісі буде гіршим за смерть. Я думаю, що ті, хто може тікати, мають тікати. В житті відбувається багато чого непередбачуваного. Ми не маємо йти, як барани, на бійню. Навіть приречені, ми маємо до кінця боротися за честь наших дружин, дітей і нашого народу». Слова Єшкеля повернули нам хоробрість, сили й додали духу. Він попросився з родиною та дітьми і вирушив назад до Садова. Він відмовляв багатьох охочих супроводжувати його, адже мав дозвіл тільки на двох осіб. Тікати було безпечніше вночі. Єшкель пішов, і з ним пішов ще Гіттель Лінвер⁴.

Вулицею ішла жінка, вона тримала у руках лист і ридала, питаючи, чим же вона може допомогти. Ми прочитали листа: «Любі батьки! Запам'ятайте, це наші останні години. Нас уб'ють, як ми й передбачали. Однак ми не отримали від вас відповіді. Будь ласка, напишіть, що відбувається у вашому гетто? Що люди думають і роблять? Ми щохвилини чекаємо на початок різанини. Порадьте, чи нам збиратися докупити і намагатися втекти? Чекаємо на вашу відповідь. Сара Шварц».

З вересня поляк вивів зубного лікаря і його родину, вони перевдягнулися у селянський одяг. Але ми не знали, куди саме вони пішли. Загалом, ми знали, що усі працездатні вже повтікали. Деякі малі групи у гетто обирали свободу. Було дуже важко зорганізуватися, адже більшість молоді була задіяна на роботах. Організаторами втечі стали Монік Лотрінгер (електрик), Браха Шеноїл (випускниця медичної школи) та Браха Штерен. Вони закликали усіх тікати в ліси, бо, на їхню думку, це єдиний шлях до порятунку. У лісі можна осісти, сховати картоплю та іншу їжу, спробувати дістати зброю. Багато хто загине, але колись вдасться вижити.

Відділ праці направив Лемеля Глузмана з усіма довідками вирішити якісь робочі питання, однак повернутися йому не вдалося. Щойно він вийшов за межі міста, зовсім недалеко від гетто його вбив поліцейський. З дозволу шефа поліції тіло поховали на старому оскверненому цвинтарі.

Опівдні юденрат із невідомої причини хотів навідатися до шефа поліції. Але їх зупинила охорона – у них був наказ не пускати жодного єврея.

Ми відмовлялися працювати у ремісничих майстернях. Тож поліцейські заходили до гетто, до будинків ремісників, і нещадно били усіх, кого тільки бачили. Коли вони вдарили Ціше Шустера гумовою дубинкою по голові у його ж домі, він схопив залізяку і вдарив поліцейського по голові у відповідь. Коли зайшов другий чоловік, йому теж дісталося. Ціші допомагала його мати. Історія швидко поширилася, і це надихнуло інших на спротив.

Селяни знали про все, що має трапитися. Тож вони приходили до ремісничих майстерень, аби забрати речі, які лишили для ремонту. На вулиці вже було темно. Декілька людей спробували вибратися з гетто. О десятій годині вечора перша група вирушила у напрямку річки, однак у них раптово почали стріляти. Тож вони повернулися і почали шукати інший шлях. Але кожного разу, як люди підходили до паркану, на них світили прожекторами й відкривали во-

гонь з автоматів. Вийти було майже неможливо. Гетто оточили. Люди постійно повторювали: «Тут буде бійня».

О другій годині ночі я зайшов до своєї кімнати й почув, як хтось скиглить, а потім – дедалі голосніше плаче від жаху. Це була Рівка Вайнштайн⁵. Ми встали, а вона впала. Лікар Торбіжко допоміг їй. Крізь ридання та викрики вона сказала: «Першою жертвою був мій чоловік. Тепер моє маля. Чим провинилася дитина? Чого нас усіх має бути поховано живцем у масовій могилі?». Її мама й тато також голосили. Тато цілував її і заспокійливо промовляв: «Ми не єдині страждаємо. Тисячі невинних душ покидають цю долину сліз від рук убивць».

Доктор Торбіжко зайшов до кімнати і сказав: «Нас оточено. Це кінець. Я вирішив не намагатися тікати, хоча один селянин пропонував мені допомогу. Мене мучить одне: якби за хвилину до смерті мені сказали, що мій син у Людмирі виживе, тоді помирати було би значно легше. Перед розстрілом я хотів би мати десять хвилин на промову. Я не ховатимусь. Я буду з усіма і розділю їхні страждання. А що робити матерям із малими дітьми, котрі нічого не усвідомлюють?». Ми проговорили усю ніч аж до світанку.

Зовні та всередині люди рухалися, як у тумані. Зайшли Браха Шеноїл і Браха Штерен. Вони дуже нервували і безперестанно торохкотіли: «Це все провина євреїв. Вони самі це на себе накликали. Вони лиш і роблять, що зустрічаються і розмовляють. Ось і все. Коли ми дізналися напевне, що наші життя під загрозою, то перша справа – це зустрічі і обговорення. А тепер уже запізно, ми вже не можемо втекти. П'ять днів тому ми пішли до юденрату і сказали їм, якщо шеф поліції про все дізнається, то прискорить нашу страту. Може, цього і не мало би статися. Глянь на них – продажні душі. Вони вже відправили звідси своїх дітей, начебто на роботи. Ми вирішили тікати з гетто ще два дні тому. Але Віктор Фаред (новий голова юденрату) запевнив нас, що має зв'язки з поліцейськими і знатиме, коли почнуться убивства, і що час іще є. Кожен вважає себе генієм і єдиним, хто справді все розуміє. Монік Лотрінгер такий

само, як усі інші. Його мати тримається за нього, не відпускаючи тікати. Ми її не розуміємо. Вона що, хоче побачити його у могилі?».

Я вийшов на вулицю разом з Моніком і Брахою Шеноїл. Ми пройшлися по гетто. Люди говорили, що нас оточено і що убивства почнуться сьогодні або найближчими днями. «Сьогодні субота, завтра – неділя, може, не прийдуть до понеділка». До гетто прибув Присяжнюк у супроводі двох поліцейських. Вони пішли до Лейба Кайзера і наказали віддати їм ключі від ремісничих майстерень. Люди зібралися послухати. Лейб Кайзер відмовився йти збирати ключі прямо зараз. Коли ж Присяжнюк і його ескорт відчували нестабільний настрій у гетто, вони поспішили геть. Новина, що ремісникам не дозволили вийти на роботу, швидко поширилася.

На вулиці ми зустріли Ашкеназі й Курца. Звідусіль було чути слово «різанина». Курц, освічений австрійський єврей, офіцер, учасник Першої світової війни, не міг повірити, «що німецький народ благословляє такий підлий акт. Якби я жив деінде, наприклад в Америці, то я би ніколи не повірив у таке». Він зупинився, озирнувся і продовжив: «Як же це жахливо. Люди ходять у справах, навколо бігають діти. Гетто здається таким живим. Я не можу повірити, що за кілька годин усі ці бідні душі будуть мертві». Люди втрачали глузд. Їх мучили жахливі думки. Матері знали, що їхніх дітей заживо поведуть на поля смерті. Але це не зламало внутрішньої людяності страждальців. Нашу розмову обірвав голосний крик, що дедалі гучнішав. Ми пішли у тому напрямку. Біля воріт до гетто зібрався натовп, а також поліцейські. Курц закричав: «Невже починається різанина?».

Поліція оточила робітників, котрих пригнали з робіт поза межами гетто. Їх вітали батьки, дружини й діти. Однак поліцейські не дозволяли наблизитися до цих робітників і били тих, хто намагався. Шум наростав. Жінки втрачали свідомість. Було важко зрозуміти, що ж відбувається.

Досить скоро начальник поліції дозволив робітникам зайти до гетто. Коли вони зайшли, здійнялися плач і крик. Діти кидалися до батьків із поцілунками та сльозами водночас. Хтось запитував: «Чого ви не втекли у лісі? Ви прийшли на масове поховання. Нині ми у гетто чекаємо на смерть. Скоро прийдуть кати». Робітники розказали, що збиралися тікати, але невелика група жадала повернутися до рідних та коханих і зустріти кінець разом. Вони вважали, що так жити не варто, що дуже важко буде існувати у світі, який терпить таку жорстокість. Робітники розповіли, як їх привели: «Вранці нас вишикували, як завжди, перед отриманням робочих завдань. Раптом поблизу з'явилася велика група поліцейських. Нас оточили. Нам заборонили брати свої речі. Вони сміялися, що нам ці речі більше не знадобляться. Нам заборонили навіть перемовлятися. Так і привели сюди. Серед наших не вистачає двох, але ми не розуміємо, кого саме».

Поки ми говорили, пішла чутка, що Ашкеназі скоїв самогубство. Він був поряд із нами ще кілька хвилин тому, а тепер ми не могли ніде його знайти. Ми пішли до нього додому і там побачили мертве тіло. Дружина й діти розказали нам, як усе відбулося: «Ми нічого не підозрювали. Він зайшов у дім, а тоді знову вийшов. З боку туалету ми почули постріл. Коли прибігли, то побачили його біля стіни, мертвого».

Знову заворушення. Це привели ще людей із робіт поза межами гетто. Усе повторилося. Люди неприємні просто на вулиці. Хтось шукав лікаря. Комуś допомагав доктор Торбіжко. Але сам він не міг зарадити. Ми шукали лікаря Шампана. Обшукали усе навкруги. Його друзі сказали нам, що він уже не в гетто, що він утік минулого вечора. Запаморочення та істерики траплялися дедалі частіше, усі, хто міг, допомагали хворим. Здебільшого допомагали рідні. Серед робітників із Дружкополя одна жінка вже померла. З місць праці повертали все більше робітників, вони були спантеличені й заплакані.

Припинили видавати хліб і борошно. Представники юденрату намагалися через колючий дріт докричатися до начальника української поліції, аби той зв'язався з шефом німецької поліції стосовно поставок хліба. Та у відповідь почули лише: «Євреям хліб більше не потрібен».

Озброєні охоронці контролювали кожен метр території гетто, у тому числі інший берег річки й обхідні стежки, які зазвичай не патрулювали. Нам не лишали жодної можливості. День добігав середини. Ми були спантеличені й налякані. Старші євреї одягали талеси⁶ та волосяниці⁷. О другій годині дня люди зібралися у приватних будинках та в синагозі. Усі молилися. Звіддала було чутно безперестанний плач. Ми читали молитви з *Ямім норайм*⁸. Жінки зібралися у *Бейт мідраш*⁹. Голосіння та молитви про милосердя промовлялися буденною мовою. Малі діти з рішучим виразом обличчя стояли разом із батьками. Їм було, може, по п'ять-шість років, та вони вже знали про страшну бійню, про те, що за кілька годин їм доведеться покинути цей світ. Багато дітей питали: «Мамо, чому мене хочуть застрелити?». Важко описати цей гнітючий стан. Вони істерично ридали. Діти боялися побачити жахливі страждання власних батьків, і тому плакали ще голосніше.

З різних місць праці у лісі повертали робітників. Із Садова повернулися лише 14 осіб: 16 втекли, одного застрелили (ми не знали, кого саме). До гетто Локачів не приводили немісцевих. Усіх робітників із Холонова, Миркова (Мирків) та Коритниці забрали до гетто у Горохові – всього 18 осіб, якщо ніхто не втік. Про це ми дізналися від теслярів, котрі вернулися з виконання робіт для поліції Свинюх.

Вже була четверта година дня, коли Монік Лотрінгер і Моше Кольєр зібрали усю молодь на великому складі Моше Кольєра. Склад заповнився людьми. Монік почав зустріч із промови польською: «Вам усім відомо, в якій ми біді, тож не повторюватиму очевидне. Дуже скоро нас усіх закопають у масових могилах лише тому, що ми євреї. Любі брати і сестри, настав час боротися за наші життя і помститися за наші смертельні муки – за будь-якої нагоди. Коротко кажучи,

маємо вирішити, що робити. Якби ж ми тільки були у лісах чи полях. Ворог знав, як використати нас, як примусити боротися один з одним. Ми весь цей час конфліктували між собою, проти “корисніших” людей або ще когось і не могли порозумітися. Тепер перед нами спільна доля. Ми маємо знищити ворога тут і зараз. Ми об’єднаємо наші зусилля та не намагатимемося передбачити кроки наших ворогів. Життя показало нам, що ми не в змозі уявити, що вони зроблять. Вони вже забрали в нас усе, що могло би виявитися корисним, починаючи від найменшого інструменту, як-от сокира, заступ чи лом, – забрали усе, а ми не змогли цього передбачити. Коли убивці прийдуть, ми не маємо панікувати, а натомість накинутися на ворога, хай навіть і голіруч».

Тоді слово взяв Моше Кольєр: «Я хотів би висловити свою думку. Ми маємо зважати на наслідки битви без зброї. Аби ж мати хоч сокири чи лопати, щоб повбивати поліцейських. Вони нас усіх просто перестріляють з автоматів. Я думаю, нам треба об’єднатися у малі групи й намагатися тікати з гетто. Спроба тікати усім разом обернеться катастрофою. Якщо нам пощастить, то побачимося в Садівському лісі. Ці ліси пов’язані між собою, і ними можна зайти досить далеко до безпечніших місць. Там ми можемо зібрати кількасот євреїв, а тоді визначити подальші кроки. Ті, хто вирішили лишитися в гетто, мусять пам’ятати, що вони мають спалити тут усе, від будинків до одягу на собі».

Ми обговорили обидві пропозиції, і обидві здавалися нам прийнятними; однак ідея Моше отримала більше підтримки. Монік Лотрінгер закликав до порядку й обговорення. Більшість людей вирішила, що краще тікати, бо спротив без зброї – це самогубство. А якщо втекти в ліс, можна спробувати дістати зброю для самозахисту. Отож, ми мали розробити стратегію для втечі. Дехто планував свою втечу, організовуючи родину та друзів у мобільну групу. Інші думали скористатися іншими підходами.

Настав вечір. У гетто було так само неспокійно. Усі були напготові. Люди вели розмову про втечу. Вони вдягли

охайніший одяг і підготували собі пакуночки в дорогу. На вулицях прощалися люди. Жінки та діти супроводжували майбутніх утікачів. Часто лунали такі слова: «О, Всемогутній, хай хоча б один член родини виживе». Дівчата проводжали хлопців, сподіваючись, що це принесе хлопцям удачу.

О восьмій вечора все ще тривали розмови про втечу. Можливо, через річку, або через центр напролом, пробиваючи собі шлях. Стало очевидно, що через заворушення на вулиці після десятої години вечора тікати стане просто неможливо. Інші заявляли, що тікати нікуди, бо «ніхто нам не допоможе. Доля проти нас. Можливість прорватися та вижити – мізерна. Всі українці – колаборанти, і саме вони несуть відповідальність за наше зловісне становище. Ніхто не ризикуватиме життям, аби допомогти єврею». Ніхто не хотів лежати у схованці в лісі, страждаючи від голоду, бруду та хвороб. «Українці зроблять усе, аби жоден єврей не вижив. Бо інакше вони свідчитимуть про варварство українців». Ці аргументи Моше Печорнік повторював знову і знову. Тоді хтось перепитав його, чому ж тоді минулого тижня втекли його діти? Тоді Моше одразу відмовився від своїх слів: «Я нікого не відмовляю. Ви можете тікати, як зробили мої діти. Вони самі вирішили втекти. Я ж не міг просити їх чекати на поховання у масовій могилі».

Сорок людей, включаючи дружин та дітей, зібралися у домі Мессера. Вони розтопили піч вугіллям і закрили димод, щоб задихнутися димом уві сні. За жодні гроші роздобути засоби для самознищення у гетто було неможливо.

Час минав. Люди збиралися у групи, готуючись до прориву. Групи розійшлися по домовлених точках. Ми з Моніком Лотрінгером намагалися з'ясувати, чи комусь уже вдалося втекти. Біля центру ми побачили кількох людей недалеко один від одного. У місячному світлі помітили також поліцейських. Коли ми підійшли ближче, то роздивилися, що то група Моше Кольєра. Він намагався домовитися з поліцейським, щоб його та ще 16 осіб випустили в обмін на коштовні речі. Однак поліцейський відповів: «Йдіть геть зі

своїми цінностями, я і так заберу їх собі після вашої смерті». Таку саму відповідь чули й інші групи. Дехто спілкувався зі знайомими поліцейських, котрі пояснювали, що радо би пропустили їх, але бояться сусідніх поліцейських: «Щокілька хвилин нас перевіряють вахмайстер і його заступник. Вони ганяють навколо на мотоциклах. Нам заборонено пропускати людей під загрозою покарання смертю». Поліцейські також обіцяли випустити знайомих, щойно випаде нагода.

Опівночі групи почали вертатися додому. Багато осіб скаржилися на поліцію. Дехто вертався у відчаї, вщент розбитий, зі словами: «Це точно кінець. Наша загибель незворотна. Нас поховують у масових могилах». Інші ж були впевнені: «Нам треба силою пробивати собі шлях. Нема чого чекати. Ми все одно приречені. Мусимо спробувати, хоч би й голіруч». Але коли настав час прориватися, багато хто відступав у бік: нікому не хотілося стати першою жертвою, хоча в нас точно була можливість пробитися силою. Вони сумнівалися тому, що сподівалися вижити у бункерах, які собі підготували, – аби сховатися на кілька днів, а потім вибратися на волю. «Навіщо помирати зараз?» – питали вони. Таким був план і надія тих, хто думав сховатися.

Ми дізналися, що трьом таки вдалося втекти: Янкелю Ліхтеру, сину Ашкеназі, та ще комусь. Вони скористалися шумом, який здійняли війницькі селяни, що вантажили дошки: поки ті совали деревину, ці троє пролізли під колючим дротом непоміченими. Мешканці гетто їм дуже заздрили. Хтось іще намагався пролізти в тому самому місці, але було вже запізно: вони повернулися ні з чим.

У будинках гетто запала тиша. Час від часу на вулиці з'являлися двоє-троє мешканців. Ми з Моніком Лотрінгером пішли навідати Браху. Ми не могли всидіти на місці. Нам здавалося, що треба йти, так, наче ми мусили десь поспішати. Але куди йти? Монік запропонував йти до Авігдора Ферда. Він знає багатьох поліцейських і, може, йому вдасться прорватися. Можливо, з ним зможуть піти ще інші люди.

Тож ми рушили. Тишу на вулиці лише інколи порушували ридання з того чи того будинку. Коли ми дійшли до Авігдора, геть стемніло. Він упізнав наші голоси і запросив зайти всередину. Наша розмова розбудила багатьох людей, але ми не могли їх побачити. Ми йшли на голос Авігдора, а скрізь на долівці лежали люди. Ми крикнули Авігдору, що далі пройти не можемо. Той відповів: «Дякувати Богу, тут сплять сорок людей. Вони просять мене допомогти їм втекти. Не бійтеся наступити на когось – вони всюди на підлозі». Однак після слів Авігдора ми вже рухалися повільніше, а потім і взагалі зупинилися. Ми вже зібралися йти геть, коли він гукнув, що вийде сам. Ми побачилися на вулиці. «Що трапилося? Ви не втекли? Немає, що робити і чого чекати. Остання надія – ховатися у бункерах. Я певен, що там нікого не знайдуть. Хочете, я можу і вас сховати?» Монік пояснив, що справа не в нас. Переховування лише спричиняло нові проблеми: «Давай не будемо себе дурити. Невже ви справді думаєте, що усі ті, хто будуть у схованках, виживуть і зможуть втекти пізніше?».

Ми повернулися до будинку Брахи Шеноїл. Там нас запитали про новини від Авігдора. Ми розказали, що дізналися та що про це думаємо. Браха розплакалась. «Я не розумію, чому все пропало після такого довгого часу довіри та співпраці. Всі проти нас. Хіба ж світ не знає про жахливі речі, які творять німецькі тварюки? Якби з'явився хоч один-єдиний літак. Вони могли б якщо не допомогти нам, то принаймні знищити убивць разом із нами. Але ж ми нікому не потрібні. Вони сидять собі у затишних кав'ярнях і читають газети із заголовками великими літерами "Ще 100 000 євреїв убито". Це просто буденність для них. Чи совість світу також померла?» Вона говорила і про своє особисте життя. Поклала голову мені на коліна і тихо сказала: «Це кінець. Давай хоча б насолодимось коханням». Так ми з Брахою і зробили. А потім проговорили до самого світанку.

Ми повільно повернулися до свого будинку. Дім був порожній. Люди розійшлися навідати друзів, дітей, братів і

сестер. Люди воліли бути разом. Я заснув просто за столом. Раптом прокинувся від якогось шуму. Назовні я нікого не побачив. Потім зайшов доктор Торбіжко. Я спитав його про новини, але він просто провів мене до будинку Йоеля Вайнштайна, одразу навпроти. Жінки та діти плакали і закликали до Бога. Я спитав одну жінку, що ж там відбулося, але не отримав відповіді. З острахом я зайшов до будинку. Всередині було повно людей у талесах, які покривали їхні обличчя. З-під рушників було чути плач. Йоель Шойхет часто схлипував вголос, читаючи: «О, Боже. Спочатку Ти створив нас на землі. Ти дав нам святу Тору. Ми пронесли її за собою у вигнання. Куди б ми не приходили, нам доводилося вигадувати, як пережити жорстокість наших ворогів. Ми не забували Твоє ім'я навіть у найважчі часи. Так, ми винні, ми завинили, – він підняв Тору, потім знову опустив. – Боже, подивись, що Ти наслав на нас. Ти наслав на нас Амалека. Він забрав у нас наших найкращих синів. Жінки та діти лишилися без опори та підтримки. Вони пройшли сім кіл пекла й терпляче зносили біди і страждання. Невже ти насправді покинув нас? Невже ти не визнаєш нас своїми дітьми з діда-прадіда і не врятуєш нас? Зроби це для наших благословенних дітей, для *нешумалех*¹⁰, котрі не бачили ще нічого. Подивись на прозору від голоду шкіру сиріт». Плач став нестерпним, люди тупали ногами і рвали на собі одяг. Йоель продовжував: «Це кінець. Боже всемогутній на небесах, Ти виніс нам жахливий вирок: наші півживі тіла буде поховано у масових могилах, над якими не стоятиме жодного знаку. До останньої хвилини ми не знехтуємо Твоїм іменем. *Адонай натан адонай лекех*¹¹. З твоїм іменем на устах ми передчасно зійдемо у могили. Панове, *адонай ехад, ушємо ехад*¹²».

Важко усвідомити і передати ті ридання і паніку, що викликали його слова. Діти плакали на вулиці. Не було кому їх заспокоїти. Старші жінки підбадьорювали менших: «Плачте, діти, може, Бог пожаліє вас». Я повернувся до будинку. Доктор Торбіжко замислено дивився на мене кілька хвилин, потім промовив: «Чи з'явиться колись людина, яка

зможе зрозуміти оце все? Кого зачепить те, що тут відбувається? Нікого».

Світило сонце. Жахлива трагедія збіглася з найкращими днями року. Сонце прогрівало усе. Ночі ставали світлішими та приємнішими. На небі – жодної хмаринки. Та все наче повставало проти нас. Неначе сама природа знущала ся над нами. Це лише посилювало наш відчай. Невже ми справді найгірші злочинці?

Я не міг сидіти на одному місці, але не знав, куди йти. На вулицях люди тинялися туди-сюди, час від часу скрикуючи: «Та коли ж уже почнеться різанина?». Інколи можна було почути заспокійливе: «Може, Бог нам все-таки допоможе».

Я пішов до Моше Печорніка. Біля воріт поблизу його будинку зібралось кілька євреїв. Вони дивилися на пожежників у повному спорядженні, котрі стояли навколо гетто, уважно спостерігаючи за всім. Селяни з дерев'яними палицями, залізничкам та вилами стояли усюди, між поліцейськими. Це нікого не здивувало. Було очевидно, що вони хотіли б скористатися з будь-якої можливості (або чієїсь неухважності) – звичайні головорізи зі звичними для грабіжників цілями. Біля *Тарбут шуле* я побачив Курца, який насамперед спитав у мене, чи є новини і чи комусь вдалося втекти. На жаль, це було неможливо; звичайні спроби не мали результату.

Ми зайшли до кімнати Курца в будинку Баренхольца. Сестра Баренхольца збрала усі речі в домі та розлючено кричала: «Ми все втратили. Принаймні, нічого не дістанеться вбивцям. Вже байдуже. Вони нап'ються нашою кров'ю. Ми не маємо допустити такого. Будемо відбиватися ножами і каменюками. Вони заплатають за нашу кров своєю кров'ю». Потім вона підпала речі. Пані Баренхольц ви-несла пляшку вина. «Це наше старе вино, найкраще вино. В нас його кілька літрів. Зараз я розіб'ю усе. Навіть пустих пляшок не лишу. Отрути їм лишу, вбивцям». Та Курц зупинив її, кажучи, що в нас лишилося не так багато часу, тож можемо випити і попрощатися. Доречні слова. Сестра ска-

зала: «Попрощаймося, поки всі ще живі». Пані Баренхольц покликала Шмуеля Мессера, Батію Ціше і вчительку Баренштайн. Усі швидко зібралися навколо столу. Подали вино і трохи їжі. Курц налив собі вина. У тиші кімнати він промовив: «Мої любі друзі. Ми завжди піднімали тост за життя та здоров'я. Сьогодні ми не можемо за це випити. Не в останній день нашого життя. Ми лиш можемо побажати собі легкої смерті. Так сталося, що у 1920-ті до нас дійшов науковий і культурний прогрес. У той час світ вільно розвивався на благо суспільства. Світ почав вірити у краще майбутнє. Але що ж трапилося? Колиска культури перетворилася на вандалів, таких, яких не могли б собі уявити навіть наймудріші філософи світу. Йдучи з життя, ми маємо пам'ятати, що прийде той день, коли світ нарешті дізнається усе про неймовірні злочини, коли людей було загнано за колючий дріт, наче тварин. Вони дізнаються, що немовлята на материних грудях помирали від голоду. Їм перед очима стануть маленькі бліді дітлахи, котрі бігають по вулицях, проклинаючи долю, що привела їх у цей світ. Світ пізнає, що людину застрелили за пару картоплин і три огірки – така нагорода за всі роки, що вона тяжко працювала від світанку до заходу сонця, аби заробити на шматок хліба. О ні, друзі мої, ми йдемо в ями, але кров наша не спочине, допоки не будуть покарані убивці. На жаль, ми програли, але програли також і вони. Я добре пам'ятаю слова одного з убивць: “Коли ми відчуємо, що програли цю війну, ми помстимося за це ворогам, внутрішнім ворогам, євреям”. Та це ще не все. Багато інших також заплатять за усе. Ті, хто самоусунувся і відмовився допомагати. Прийде день помсти, коли ми відплатимо їм усім, адже історія пам'ятає вчинки людської раси».

Слова Курца глибоко вразили всіх у кімнаті. Шмуель Мессер підняв свій келих: зі сльозами на очах він загадав про двох своїх синів, котрі загинули серед перших жертв. Він сказав: «Ця катастрофа від Бога. Людина не здатна вчинити таке самостійно. Наприклад, минулої ночі сорок осіб зібралися в моєму будинку, аби вчинити самогубство за

допомогою газу, але людина безпомічна перед Богом. Опівночі я зайшов до кімнати, і усі лишилися живими. У декого лише боліла голова, а менші діти взагалі не постраждали. Кожен має визнати, що така його доля». Слова Шмуеля заспокоїли тимчасово врятованих.

Багато хто втрачав розум. Ними можна було рухати куди завгодно, схиляти до добра або зла. Люди марили. Було важко зорієнтуватися у загальній паніці, трагедії та безладі. Припинилися сльози та прокльони. Пані Баренхольц наполягала, що усе навколо необхідно спалити. Вона рвала та ламала усе: «Хай настане кінець світу».

Незважаючи на те, що йшов уже четвертий день без хліба, нестачі не відчувалося. Люди діставали свої запаси, власні цінності зі схованок. Дорослі не хотіли і не могли їсти. Вони мали одне бажання – курити; тютюн уже був. У гетто часто не можна було зовсім нічого дістати, але нині усе змінилося.

Тепер усе стало безкоштовним. Люди, вдягнені у ганчір'я, могли зайти до будинків і взяти собі костюм або інший одяг. Товари ї різний крам радо віддавали, але ж кому він був потрібен? Приймали дарунки в основному ті, хто ще планував втечу. Ці люди були охайно вдягнені. На вулиці валялися розірвані російські та українські гроші, інколи навіть клаптики доларів і фунтів.

Деякі люди обривали жовті нашивки. Інші ж доводили, що не варто цього робити: «Сором на тих, хто змусив нас їх носити. З ними ми і підемо до масових могил. Прийде день, коли світ прозріє, хоч до того часу наші кістки вже обернуться на порох. Але тоді світ усвідомить, як сильно завинив перед нами». Такі слова звучали з усіх боків. Люди щиро виражали свої почуття, від самого серця.

Я рушив до *Тарбут шуле*. Вона була переповнена. Люди заходили і виходили. Звідусіль лунали крики і ридання. Більшість людей виражали свій гнів. Справа від входу зібралися старші люди. У три зміни працювали будівельники, які складали подвійну цегляну стіну поруч зі старою стіною. Ми зібрали усі Тори, аби покласти їх разом. Робота

просувалася дуже швидко. Поруч за столом, у світлі двох свічок, двоє старих ридали над книжкою. Я пішов.

На вулиці так само зустрічалися групки людей. Я підійшов до однієї з них, яка дуже шуміла. Ще здалеку я почув знайомий голос. Вчителька Баренштайн повторювала ті самі фрази знову і знову: «Ні, ні, він не знищить нас. Ми вже пережили різні вигнання і кожного разу виживали як народ. Багато більших народів вже зникли, а ми й досі тут. Обов'язково залишаться євреї, котрі продовжать нашу славетну історію. Настане відродження. Настане день, коли ми опинимося у власній країні, як і більшість інших народів. Проблеми євреїв не зможе вирішити ані комунізм, ані соціалізм, це можемо лише ми самі. Ми можемо йти до масових могил, щиро вірячи у те, що після війни убивць та їхніх прислужників буде подолано, а ми відродимося знов». Інші сперечалися: «Палестина – не вирішення. Вона занадто мала. Ми все одно лишаємося у вигнанні. Єврейське питання може розв'язати лише світова революція». Ця дискусія повторювалася і продовжувалася з одним незмінним висновком: «Убивці, негідники, падлюки, – як же вони можуть убити стількох людей?»

Люди озиралися, дивилися один на одного. Молодь нервово тинялася навколо. За кілька годин нікого з нас не лишилось в живих. Чому? За що?

Десята година ранку. Попри усі біди, настав новий день. До мене прийшли Монік, Лотрінгер і Браха Шеноїл. Разом ми направилися до Великої синагоги. Там було багато малих дітей. Дивлячись на них, Браха Шеноїл тихо прошепотіла нам: «Бідні душі, за кілька годин їх напівживими вкинуть до могил. Який же жорстокий і брутальний цей світ». Раптом нас відірвав від роздумів крик якогось незнайомого: «Ми маємо тікати! Це єдиний шлях!». Люди побігли до того, хто кричав.

До мене звернувся якийсь добре вдягнений чоловік: «Мехелю, ти мусиш піти з нами». Він декілька разів повторив це, додавши кілька теплих слів. Я глянув на цього чоловіка і злякався, адже він нагадав мені про дещо жахливе.

Чоловік мав кілька золотих годинників і золоті каблучки на кожному пальці. «Я переріжу колочий дріт або підкуплю поліцейських», – не вгамовувався він. На руках цього чоловіка було багато людської крові. У старі часи, за Польщі, він бив дітей і кричав польською: «Жиди, забирайтеся до Палестини!». Коли у 1939 році на українські терени прийшли росіяни, він серед перших зголосився до нової міліції. Через неблагонадійність – справи ще підліткового віку – його не прийняли. Натомість він став одним із найпідлітших інформаторів у містечку. Через нього загинуло багато людей. Саме через нього християни у Свинюхах почали глибоко ненавидіти євреїв. Потім він утік із Червоною армією. Німці захопили його під Києвом. Там він став на облік як поляк, жертва російських депортацій до Сибіру. Він навіть отримав паспорт із польським ім'ям, але оскільки був боягузом, то повернувся до своєї матері, до гетто. В Локачах мало кому було відомо, що Шломо Гішес повернувся, – це мало лишатися у таємниці. Якби про це дізналися українці, ми б не уникнули ще більших страждань. А тепер от матері віддавали родинні прикраси, сімейні реліквії цьому черговому народному «спасителю».

Через неможливість утекти з гетто посилювалася паніка, але також потреба шукати нові надійні схованки. Еліезер Мейзліш і Моше Коклер облаштували схованку в синагозі для двадцятьох осіб, де зібрали продукти і спальні речі. Їм вдалося обрати ідеальне місце, абсолютно непомітне. Вони боялися лише того, що їх може видати дитячий плач.

Настала ніч. Знову вулицями блукали маленькі групи людей з пакуночками. Кілька людей зібралися біля будинку Моше Гофмана. З вікна лунала пречудова коліскова. Жінка сиділа біля вікна і колісала у люльці малого, наспівуючи відому пісеньку: «*Шлоф майн кінд, шлоф кесейдер, вус дарфсту азой їнг авекгайн фін де вельт?*»¹³.

Необхідність терміново тікати зростала з кожною хвилиною. Це була вже остання можливість. Люди у гетто казали, що вахмайстер виведе з гетто Нанку, її сестру та німця-діловода. Діловод пообіцяв врятувати Хаву Баренхольц, яка

працювала на цього як перекладачка з німецької на українську. Тож ми уважно стежили, що відбудеться з цими трьома. О дев'ятій вечора ці три жінки вийшли на вулицю з великими вузлами. Вони рушили до будинку Шайнера. Люди пішли за ними. Біля будинку Шайнера їм довелося зачекати, поки з того боку, з-зовні гетто, з'явиться чоловік. Він кілька разів поблимав ліхтарем, поведив ним згори вниз. Три жінки підійшли до колючого дроту й повільно вийшли назовні. Він забрав їх із собою.

Те, що вахмайстер вивів трьох жінок, справило на усіх велике враження. Усі говорили, що треба тікати просто зараз. Уже певний час у гетто ходили чутки, що шеф поліції врятує цих трьох жінок. Завдяки Нанці, котра досить довго на нього працювала, гетто отримувало багато послаблень і привілеїв.

Біля *Тарбут шуле* відбувалося щось дике й неконтрольоване. Ковдри вкривали майже усю землю. Люди, збайдужілі до всього, сиділи поруч із дітьми, які спали. Тишу переривали лиш викрикування та ридання.

Ми пішли до Шмуеля Мессера. Батія, моя сестра, запитала мене: «Чого ти весь час ходиш туди-сюди? Чого не втечеш нарешті? Я піду разом з дітьми в могилу, – те саме вона повторювала і чоловікові, Ціше. – Чого? Як ти зарадиш мені, якщо залишишся тут? Іди рятуйся, поки не пізно. Втрачати вже нічого».

Те, що ті три жінки змогли покинути гетто, нас дуже захопило. Багато груп почали знову контактувати з поліцією, яка тепер поведилася трохи менш суворо. Деякі поліцейські обіцяли, що за першої ж нагоди вночі відвернуться, аби дати людям вийти.

Наближалася опівніч. Ми дізналися про ще кількох утікачів. У гетто лунали звуки стрільби. Ми не знали, чи втікачів убито, чи їм таки вдалося вирватися.

Настав вівторок, 27 вересня 1942 року. Усі цінні речі вже знищили; ліжка, меблі та інше майно – спалили. У каstrулях і сковорідках наробили дірок. Дехто позакопував власні речі у надії, що виживе і колись зможе повернути своє

майно. З димарів ішов дим від спаленого одягу. Цей дим мало бути видно здаля.

В останні хвилини життя раптом стало значно тихіше. Моральних сил у нас уже не було. Наші вбивці були експертами з усіх видів катування. Хвилями накочувалися ридання. Голодні жажливі дні та безсонні ночі, а також усвідомлення трагічної долі зламали людей. Старий Ашер Інгбер, якому було понад сімдесят років і який усе життя важко працював та вчився, звертався до Бога: «Боже! Я вірив у тебе все своє життя. Ми твої діти! Ми так важко страждали без причини. Як же можеш ти стояти осторонь і дивитися, як чоловіки, жінки та діти, твої діти, зникають напівживими у масовій могилі? Якщо ти існуєш, то зараз саме час діяти. Якщо ти не втрутишся, існування твоє навіки лишиться пустим звуком»¹⁴.

О другій годині дня до гетто зайшли шеф поліції і поліцейські. Це викликало паніку. Дехто кинувся ховатися до бункерів. Невже це початок різанини? В повітрі лунали плач і голосіння. Ми навіть не помітили, як з'явилися додаткові німецькі сили. Великий підрозділ поліції жорстоко зігнав геть усіх людей на площу біля синагоги. Шеф поліції вимагав пояснити, чому ми спалюємо усе в гетто. Він сказав, що затримає усіх на цьому місці до прибуття СС. А наміри СС були всім цілком очевидні.

Зібрати усіх до купи було непросто. Людей по-звірячому били. Люди не зважали на кількість поліцейських і люто відбивалися, чим могли. Та багато наших молодих людей ховалися у бункерах, тож поліцейські зрештою взяли гору.

Пізніше їх відправили гасити пожежі в будинках; мимохідь вони крали звідти все цінне, що змогли знайти. Зібрати до купи їм вдалося близько 800 осіб. Нас оточили озброєні поліцейські; вони пильно стежили за кожним нашим порухом. Більшість людей понуро сиділи на землі.

О пів на восьму вечора повернувся шеф поліції і наказав усім розходитися по домівках. Він також попередив, що подальше спалення речей нам тільки зашкодить. Однак люди кричали йому в обличчя: «Убивці, що ще ви можете нам

заподіяти? Нас все одно розстріляють. За кожну краплю крові наших дітей ви відплатите сторицею. Єврейська кров не знає і не знатиме спочинку, доки не згинуть убивці». Але з ким там було розмовляти... Навіть камінь зворушився би від тих сліз і болю людей, яких ми втратили, перебуваючи в руках цих злочинців. Змучені та зневірені люди розійшлися, вважаючи, що ця ніч для них остання.

Вночі на вулицях знову збиралися групи людей. Ціше знайшов мене і сказав, що є можливість тікати. Ми разом рушили до будинку Шмуеля Мессера. Ціше підняв свій пакунок, але одразу поставив назад – він намагався вмовити Батю піти з нами. Але вона відрізала: «Дітей я не залишу». Надривний плач вирвався із самого серця Ціше. Він усіяко намагався її переконати, але марно. Їїго мати теж долучилася, але Батія і слухати нікого не хотіла. Мати пояснювала, що їй жодним чином не врятуватися, тож вона може подбати про дітей. Та Батія повторювала, що дітей не лишить, і ніякі сльози її не могли переконати. «Моєму синові п'ять років, моїй доньці – дев'ять місяців. Якщо їх уб'ють, у мене не залишиться нічого».

Важке прощання знову повторилося цієї ночі. Ми направилися до дверей, але Ціше повернувся, навшпиньки підійшов до дітей, які спали. Не тямивши себе від гніву й горя, він рвав на собі одяг. Мати та Батія вивели Ціше на вулицю. Сестра Ціше, Девора, пішла разом із нами.

Ми підійшли до будинку Шиї Йосела; там уже зібралось багато людей. Ішлося про те, що може випасти шанс вирватися, і тоді треба рушати у бік Олександрівки. У Хаїма Ізраеля був план, як вибратися двадцятьом особам. Він почав шикувати свою раніше зібрану групу, але тепер до неї доєднались інші люди. Хаїм Ізраель попросив кількох осіб вийти із шеренги, однак його слова проігнорували. Він почав переконувати, що домовився з поліцейським про виведення п'ятнадцяти осіб, а вже і так взяв двадцять. Він намагався пояснити, що дуже хоче врятувати щонайбільше людей, але не може, тож іншим варто спробувати інших шляхів. Дехто відійшов убік. Хаїм Ізраель підійшов до чоловіка на

ім'я Ренна і попросив його вийти з шеренги. Той відмовився. Хаїм взяв його за руку і спробував вивести, натомість отримав ляпаса по обличчю. Між ними зав'язалася бійка, яку, однак, швидко припинили.

Ми підійшли до колючого дроту, приблизно сорок осіб. Хаїм Ізраель дав поліціантові пару хромових (із тонкої шкіри) черевиків і годинник. Той погодився випустити п'ятнадцять осіб, а інших, які спробують утекти, пообіцяв пристрелити. Хаїм Ізраель проліз через огорожу, потім проліз Шика, аж ось раптом з'явився вахмайстер на своєму мотоциклі. Він направив на людей прожектор і одразу почав стріляти. Ми кинулися навсібіч. Ніхто не знав, чи вдалося Хаїму Ізраелю та Шиці втекти, чи їх убили. Через деякий час люди знову зібралися біля будинку Шиї Йосела. Ціше та Моше Кольєр пішли до колючого дроту, просили поліцейського випустити їх, але повернулися ні з чим.

Вже була перша година ночі. Ми вважали, що наступний шанс випаде під час зміни вартових. Люди більшими та меншими групами ходили вздовж огорожі, сподіваючись, що поліцейські змилюються і дозволять їм утекти. Моше Кольєр прибіг до Ціше зі словами: «Здається мені, зараз випаде наш шанс».

Біля дроту зібралися восьмеро осіб. Вони дали охоронцеві костюм і відріз хутра. Він пообіцяв, що за кілька хвилин випустить усіх, і пішов. А за певний час повернувся і наказав усім розходитися, інакше стрілятиме. Ми зрозуміли, що він збрехав. Тоді ці восьмеро пішли до іншого поліцейського і запропонували йому годинника і куртку (вона була одна на вісьмох), аби той просто пропустив їх. Він погодився пропустити вісьмох, за умови, що інший охоронець також погодиться. Він швидко домовився з напарником і сказав: «Так, давайте мені годинника, але вийдуть не вісім осіб, а двоє або троє». До нього підійшли Ціше, Моше Кольєр і Девора, а також Янкель Бліндер, його дочка і Шмуель Кольєр з двома дітьми.

Девора, Ціше, Моше Кольєр, Шмуель Кольєр, двоє його дітей і я пролізли крізь дріт, раптом з'явився вахмайстер і

розпочалася стрілянина. Ми кинулися бігти, потім я впав. Стрілянина припинилася. Я повз на животі. Я не знав, де я. Я проповз певну відстань, прислухаючись до звуків навколо. Почув тихе покашлювання. Я поповз у той бік. Потім почув, що хтось голосніше кашляє, але вже з іншого боку. Я почув голос: «Хто там?» – «Мехель». – «Шмуель». І ми повільно поповзли чимдалі. Ми рухалися дуже тихо: Шмуель, його двоє дітей і я за ними. Через певну відстань Шмуель запитав мене, чи я розумію, де ми.

Ми поповзли швидше, оскільки боялися світанку. Нарешті ми дісталися до лісу і всілися на великій галявині. Шмуель зняв куртку і посадив на неї дітей, аби ті відпочили. Так ми і сиділи разом, стиха перемовляючись. Ми не розуміли, чому, але нас охопили глибокий сум і печаль. Раптом ми обоє вибухнули слізьми. Я намагався опанувати себе, але не міг нічого вдіяти. Тоді ми поснули, забувши, що відтепер маємо бути весь час напоготові. Так минув день.

Ми пішли до краю лісу, ховаючись у затінку навколишніх дерев. Ми дивилися у бік освітлених будиночків, нас мучив голод. Просити хліба у селян було ще зарано. Раптом почули свист і перелякалися. У нічній тиші лунали тихі кроки. Шмуель гукнув: «Євреї?». І одразу голос перепитав: «Хто там?». Ми відповіли, що це євреї з Локачів. Підійшли ближче, і виявилось, що то Хаїм Печорнік, його дружина Батія¹⁵ та її сестра Перел. Зі щастя ми обнімалися, цілувалися, а потім почали плакати. «Все скінчилося. Більше ми не маємо рідних. Сьогодні їх усіх постріляли. Наші серця розриваються від болю».

Вони відвели нас до маленького вогнища. Тепер у світлі вогню можна було роздивитися один одного. Шмуель запитав, чи є в них їжа. Батія дала йому шматок гарбуза і буряк. Було смачно. Вони розпитували про різне. Батія дала по маленькому шматочку хліба дітям і знов розплакалася: «Хліб нашої родини з гетто. Сьогодні всі вони вже лежать у землі».

Ми потребували короткого відпочинку, тож Батія і Перел розіслали дві ковдри на землі, і ми лягли відпочити. Під ковдрами ми швидко заснули.

Раптом мене хтось розштовхав від сну. «Пішли, – це був Шмуель. – Пішли зайдемо до одного мого знайомого селянина. Може, дістанемо трохи їжі». Він вручив мені маленьку торбинку, і ми рушили.

Був день. Ми підійшли до маленького будиночка біля лісу. Шмуель постукав у віконце. Зсередини тихий голос запитав: «Хто там?». Шмуель відповів. Селянин відкрив вікно і перепитав: «Чого тобі треба?». Шмуель попросив якоїсь їжі. Селянин передав через вікно невеличку хлібину і кілька цибулин. Шмуель прошепотів мені: «Ти теж мусиш просити. Не соромся». Ми відійшли, наповнили дві пляшки водою з відра біля будинку, та пішли геть.

Хтось нас гукнув низьким голосом. То був Сташек, високий молодий селянин, що проходив повз і побачив нас. Він сказав: «Я хочу щось вам розказати. Йдіть до лісу. Там і поговоримо». Ми так і зробили. Коли ми всілися в лісі, він уважно роздивився навкруги, прислухався, чи не йде хтось. А тоді почав: «Ти мене знаєш, Шмуелю. Я тебе не видам. Вчора, 8-го числа, у середу, в Локачах відбулася страшна різанина. Німці розстріляли 1126 людей із вашого гетто. Інші сховалися. До пізньої ночі поліція полювала на тих, хто ховався по різних місцях, знаходила їх і вбивала. Тепер поліцейські вільні, тож почнуть обшукувати ліси. На мою думку, тут замало місця. Ліс біля Олександрівки малий. Для вас було би краще рушати до Садівського лісу. По-перше, він значно більший. По-друге, там ви знайдете багатьох євреїв – разом у вас буде більше можливостей знайти вихід і вижити».

Він пішов геть, а ми повернулися до своїх. Проходячи повз город, захопили собі великого гарбуза. Діти Шмуеля плакали: «Чого ви так довго?». Ми сіли, щоб обговорити розповідь Сташека. Ми перебували в задумі. Шмуель розрізав гарбуза і дав кожному по шматочку гарбуза і хліба. Коли ми закінчили снідати, сонце вже яскраво світило крізь

густі зарості. Ми все вагалися, чи йти до Садова, а чи лишатися тут. Вирішили піти глибше у ліс і пошукати ще євреїв.

Ми йшли дуже тихо, дослухаючись до кожного звуку, аби не зустріти селян. Переважно ми продиралися крізь зарості. Звіддала ми помітили на землі якісь соломинки. Коли ж підійшли ближче, зрозуміли, що поблизу є люди. Ми пройшли ще кілька кроків і зупинилися, почувши голоси. Ми залягли, адже розмова велася українською. Ми вже майже вирішили тікати, аж ось пролунало ім'я Цішель. Ми почали слухати ще уважніше. Почули ім'я Владік і фразу: «...в будь-якому разі, він добрий поліціант. У такій складній ситуації він нас усе ж таки вивів». Тепер ми були певні, що ці люди – євреї. Ми зі Шмуелем рушили на звук голосів. Та раптом голоси стихли. Шмуель підскочив: «Ти бачив, де вони сидять?». Ми хутко кинулися до тих людей, перегукуючись на їдиші, аби не відлякати їх. Та вони все одно підстрибнули від переляку. Молодший чоловік кинувся тікати. Шмуель загукав: «Береле, Береле!». Берел підійшов, обняв Шмуеля і розцілував зі словами: «Ну й налякав же ти нас!».

Ми сіли разом, почали розпитувати один одного про різні речі, згадуючи і поминаючи наших людей. Дуже скоро Шмуель привів решту. Берел розказав свою історію. В ту суботу, опівночі, його, доньку, племінника та дітей його зятя Фівалю випустив з гетто поліціант Владік, із Рожищів. Він провів їх болотами. Коли хтось знесилювався, він ніс його на собі. Владік також дав їм їжу на дорогу й обіцяв допомогу, якщо вони не зможуть сховатися в лісі, – у такому випадку він просив шукати його в Рожищах.

Шмуель запитав Берела: «Що ми робитимемо тепер? Я не знаю, чи ти усвідомив, але ми втратили все. Тепер ми самі, без нікого». Та Берел перебив його: «Я знаю. Ми вирішили, що сьогодні підемо до Садова, аби знайти вихід. Але нам потрібно придумати план. Нам доведеться важко боротися за власні життя». Ми заспокоїлися, вмостилися на соломі та продовжили говорити про все, що сталося, – це трохи допомагало розслабитися.

Небо потемніло, і майже одразу полився сильний дощ. Стало темно. Ми змокли до кісток. Але досить скоро розвиднилося, і знову вийшло сонце. Погода покращилася.

Берел пішов збирати новини. Ми ж розвели невеличке багаття, аби зігрітися та висушити одяг. Спекли картоплю і пообідали. Минуло вже дві години, а Берел не повертався. Ми почали хвилюватися. Трошки пізніше пролунав свист – умовний сигнал від Берела. Ми відгукнулися і разом сіли біля багаття. Берел почав розповідати: «Я зустрів двох знайомих селян. Вони сьогодні були в Локачах. Обидва розказали мені одне й те саме. Досі у гетто шукають і знаходять євреїв у схованках. Кожному, кого знайдуть, обіцяють, що не вбиватимуть, якщо він розкаже, де інші євреї і де заховані їхні цінності. Після катувань усіх все одно вбивають. Євреї у гетто ховалися повсюди. *Тарбут шуле* та кілька будинків забиті награваними речами. По Локачах розкидали листівки, де було написано, що “незалежно від статі єврейську расу необхідно винищити. Кожного, хто ховає єврея, буде розстріляно разом з родиною, а майно конфісковано. Кожного, хто дасть єврею хліба, буде покарано таким само чином”. Поліція вже прочісує села в пошуках євреїв».

Ця інформація означала, що мусимо бути ще більше обережними. Питати про щось у незнайомого селянина небезпечно, адже він міг співпрацювати з поліцією. Хаїм вважав, що нам необхідно зачекати: «У лісах Війниці та Олександрівки ще багато євреїв. Нам треба зачекати ще кілька днів. Через селян ми зрозуміємо, що робити далі. Також не забувайте, що в районі Садівського лісу в нас немає знайомих. Маємо робити усе дуже обережно». Шмуель відповів: «За два дні може бути вже запізно. Поки поліція не закінчила з убивствами у гетто, легше подорожувати непоміченим». Слова Шмуеля змусили нас задуматися. Згодом ми вирішили, що вирушимо 9 вересня.

Ми спакували усі речі, розділилися на пари й вирушили. Шмуель підійшов до будинку Сташека і попросив його показати нам короткий шлях полями до Садова. Сташек

вказав туди, звідки ми щойно прийшли: «Тим шляхом має бути не більше ніж вісім кілометрів». Шлях був важким, та ще й дощ ішов. Свіжозорана земля липла до взуття. Ми рухалися дуже повільно.

Було вже близько одинадцятої години вечора. Ми нічого не бачили. Якщо ми підходили близько до хат, починали гавкати собаки. Ми вже почали думати, що заблукали. Не лишилося іншого вибору, як постукати до котроїсь хати і спитати в селянина дорогу на Линів; таким чином ми б дізналися шлях до Садова і не видали своєї справжньої мети. Наша групка наблизилася впритул до одного з будиночків; собаки трохи не оскаженіли. Постукали у віконечко, ніхто не відповів. Ми постукали сильніше, і жіночий голос запитав, хто стукає. Ми спитали польською мовою, де дорога на Линів. Жінка висунулася з вікна і перелякано відповіла, що прямо звідти дорога на Садів і Линів. Вона ще додала: «Я така налякана. Ми не спимо. Кожної ночі проходять жида, а також постійно стукає поліція. Ми боялися, що це знову жида, і що вони нас уб'ють».

Ми повернулися до інших і пішли у вказаному напрямку. Оскільки ми боялися заблукати у полях, то пішли вздовж дороги. Ми рухалися парами, на певній відстані одні від одних, пильно вдивляючись у ніч. Домовилися, що якщо когось зустрінемо, то подамо іншим сигнал – покашлюванням, а якщо поблизу будуть сад або будинки, решта має розбігтися і сховатися там. На кожному перехресті ми дивом навпомацки обирали шлях і не губили один одного.

О другій годині ночі ми впали в розпач. Ми бачили навколо що завгодно, але, на жаль, не ліс. Отже, доведеться питати знову дорогу. Ми підійшли до маленького будиночка, що стояв серед поля. Тихенько постукали; почувши сердитий крик, спитали польською дорогу до Садова. Чоловік відповів, що зараз вийде. Ми швидко подали сигнал Берелу і Хаїму, і вони з рештою людей сховалися між дерев. У руках вони тримали великі палиці, про всяк випадок.

Вийшов добре одягнений селянин. Ми підійшли ближче, і він спитав: «Хто ви такі?». Ми сказали: «То не має

значення. Покажіть нам, будь ласка, найкоротший шлях до Садова». Він обдивився нас у темряві і промовив: «Я знаю, що ви євреї». Ми перепитали дорогу, цього разу грубіше. Селянин гукнув польською до дружини: «Дай-но сюди півхлібини». Свистом ми підізвиали Берела та Хаїма, адже чоловік викликав у нас підозру. Побачивши наших людей, селянин вигукнув: «Береле, і ти тут? Хіба не пам'ятаєш мене? Я – Юзек! Ти був тут уже не один раз». Берел обійняв його: «Юзеку, ми прийшли до тебе?! Отже, Бог ще не покинув нас».

Коли всі заспокоїлися, ми почали розмовляти. Він розказав нам, що того дня був у Локачах; там досі триває полювання на євреїв, які сховалися. Їх викурювали зі схованок і вбивали. Поліцейські займалися мародерством і билися один з одним. Коли до гетто заліз селянин і почав грабувати, один із німців його пристрелив.

Жінка Юзека винесла для нас хлібину. Берел попросив іще, тож вона дала ще половину і сказала, що більше не має. Із сушарки на вулиці ми набрали тютюну. Ми також взяли кілька пляшок води. Юзек вивів нас на дорогу і вказав на велику темну тінь попереду: «Бачите отам? То ліс. До нього ще три кілометри».

Ми рушили в тому напрямку. Темний силует наближався. Почало світати. У новий ліс ми зайшли повністю виснажені, але йшли далі, поки не зайшли вглиб, у зарості. Потім сіли поговорити. Дуже скоро деякі з нас захропіли. Ми вчотирьох розподілили між собою погодинну варту.

Розділ четвертий

ЖИТТЯ У ЛІСАХ І ВИЗВОЛЕННЯ

Ми прокинулися після глибокого сну. Шмуель Кольєр сидів задумливий – дивився, як сплять його діти. Невдовзі прокинулися усі. Ми розсілися, а Берел розподілив між усіма по маленькому шматочку їжі; таким був наш сніданок. Однак спрага мучила нас більше, ніж голод. Кожен відпив трохи води.

Уже настав полудень. Ми думали, як шукатимемо в лісі інших євреїв. Ми з Шмуелем та Берелом заглибилися далі в ліс, дослухаючись до кожного звуку та роздивляючись довкола. Але марно. Темнішало, тож ми повернулися до наших. Поки нас не було, вони вже почали хвилюватися. Ми вирішили разом піти до краю лісу, аби вночі спробувати роздобути трохи їжі.

На краю лісу ми спустилися в глибокий зарослий яр. Назовні зовсім стемніло, дув холодний вітер. О дев'ятій вечора четверо чоловіків вийшли з лісу. Не надто далеко, через поле, ми наблизилися до кількох хатин. Берел постукав у вікно. Селянин відповів: «Зараз». Берел перепитав, чи в нього, бува, немає трохи хліба. Цього разу відгукнулася жінка: «Немає. Йдіть до мого сусіда. Він сьогодні пік». Ми так і зробили, постукали у вікно іншої хати і попросили хліба. Нам ніхто не відповів. Аж раптом хтось виглянув у вікно і пролунав постріл. Куля просвистіла поруч із нами. Ми

кинулися тікати, потім упали на землю і поповзли. Під собою я відчув капустини і одну забрав собі.

Повертаючись, ми походили певний час краєм лісу, а вже потім направилися до схованки. Друзі схвильовано зойкнули, побачивши нас: «Всі живі? Ми чули постріли?». Ми сіли на землю. Було тихо. Тишу порушував лиш Хаїм: він чистив листя капусти. Ми поїли і так сидючи їй послули.

На світанку спрага стала нестерпною. Сидіти на одному місці не було сенсу, тож ми вирішили піти глибше у ліс. Діти Шмуеля облизували листя на деревах. Ми робили те саме, намагаючись напитися вранішньою росою. По дорозі ми знайшли дикі ягоди – дуже смачний сніданок. Наш шлях тривав, хоч ми і не знали, де йдемо. Ми просто дивилися навколо весь час і заглиблювалися далі у ліс. Ця місцина заросла великими деревами. Ми вместилися у невеликій улоговині. Кожен мав, про що подумати.

Від роздумів нас відірвав дитячий плач. Напевно, в цій місцині ховався хтось іще, і він намагався заколисати дитину, кажучи тихенько: «Ша, ша». Слово «ша» здалося нам дивним, бо його вимовляли як на їдиш. Знову стало тихо, але ми були наготові. Втрюх ми рушили через зарості, поміж дерев у тому напрямку, звідки чули звук. Раптом Шмуель крикнув: «Дивись, тут люди». Ми помітили людей у селянському одязі; вони куталися в ковдри. Один із них точно був євреєм. Коли ми підійшли, то впізнали в ньому Янкеля Мейзліша. Ми не хотіли налякати цих людей, тож говорили між собою на їдиш. Нас почули й одразу побачили. Янкель кинувся обніматися. «Скільки вас?» Шмуель пояснив, що Берел пішов за іншими. Ми сіли їй попросили пити. Нам дали дві пляшки з водою.

Янкель розказав нам, що він урятувався разом із дружиною і трьома дітьми. Він поцікавився, як нам вдалося вибратися з гетто, а потім продовжив розповідь: «Вони прийшли за нами несподівано. Ми розбіглися поміж спалених будинків у Порицьку. Але коли побачили, як вони наближаються, то все зрозуміли. Я з дружиною і дітьми пішов до клуні. Мій тесть закидав нас сіном. Коли до клуні вдерлися

поліцейські, мій тесть просто вийшов до них. Його одразу почали розпитувати про родину, про мене, про зятя. Але він відповів, що всі працюють на полі. Така відповідь їх задовольнила. “Добре. Зараз покажеш нам, де саме. Але спочатку затанцюєш нам”. Тесть сказав, що не вміє танцювати. Йому відповіли: “Зараз навчимо”. Почувся гучний тріск. Тесть почав кричати. Його били і знущалися, змушували танцювати. А потім його забрали. Аж до пізньої ночі ми не наважувалися вилізти з-під сіна. Зрештою пішли в напрямку Озютичів, потім на Конохи, потім до Свинюх. У Свинюхах біля дому Ефраїма Кляйнера нас спіймав поліціант. Ми з дружиною дуже просили його відпустити нас і віддали йому наше хутро. Потім пішли на пагорб до Кандрашки¹, а звідти до Коритенського лісу. Такий напрямок мені вказали. Вже вдень ми дісталися до лісу. Пізніше я пішов до одного селянина просити про допомогу. Мій вигляд його перелякав. Потім я зайшов до важливого комуніста на ім'я Олександр Сидун; він відмовився навіть говорити зі мною. Вночі лісом я пробрався до Линова. Кілька разів лишався у знайомих християн. Я сподівався на Божу поміч. Зі слів селян, справи були дуже погані. Кожного дня збільшувалася кількість загиблих. Селяни обшукували ліси, а якщо знаходили єврея, то роздягали його і вбивали. Крім сильної спраги, боятися треба було торчинської поліції, котра патрулювала околиці». Шмуель запитав, чи можливо купити якусь їжу. Янкель пообіцяв поговорити вночі із селянами; якщо це можливо, вони допоможуть. Так і минув день.

Як впала ніч, Янкель пішов до одного селянина. Дуже скоро він повернувся разом із ним. Селянин дуже злякався, коли побачив нас. Шмуель та Берел відвели його в бік і про щось домовлялися. Тоді вони сказали, що дали селянину сорочку та пару штанів. Селянин обіцяв не підвести і скоро повернувся з кількома хлібинами та горщиком вареної картоплі. Наступного дня він обіцяв принести ще. Він сидів з нами та розпитував про гетто загалом. Він розказав нам усі ті само речі: «Євреїв ще виловлюють зі схованок і вбивають. Вони також обшукують ліси, тож будьте напоготові».

Ми повечеряли і вирішили, що зранку підемо вглиб лісу, у більш зарослу, густу його частину.

Вранці ми наважилися піти в гущавину лісу. Домовилися, що ввечері відвідаємо Янкеля. У сутінках лісу ми всілися у ривчачку. Проходив день. З усіх боків лунали постріли.

Коли стемнішало, Шмуель, Берел та я пішли до Янкеля. Скоро туди прийшов і Олександр. Він озирнувся і тихенько промовив: «Маю хлібину для вас і ще одну для Янкеля. Сьогодні я був у Локачах. Не передати, що там відбувається. Повсюди шукають євреїв. Часто знаходять дітей. Усіх знайдених катують, аби змусити видати інші схованки та інших людей. А потім усіх все одно вбивають. Лікар Шапіро. Ми вже знали, ким він був – головним хірургом усього району. Ми добре знали, на що він здатен. Важко уявити собі іншого спеціаліста його рівня. Німці певний час не чіпали його. Але сьогодні гебітскомісар особисто викликав його до себе. Поліція вдерлася у лікарню в той момент, коли він робив операцію. Вони наказали йому йти з ними. Він попросив часу вимігтися. Потім його швидко забрали до гебітскомісара, який перебував у полі поблизу масових могил. Коли доктор Шапіро підійшов до нього ближче, то побачив відкрити яму. У нього почали розпитувати про роботу. Доктор Шапіро сказав: “Навіщо мене сюди викликали? Кажіть! Мені немає про що з вами говорити!”. Останні слова, які він почув від гебітскомісара, були такі: “Ти, безперечно, найкращий спеціаліст у своїй сфері. Але при цьому ти єврей. А отже, не маєш права жити”. Тоді він застрелив лікаря. Багато селян оплакували його загибель. Він врятував багато життів. Крім того, трапилося ще дещо. Вчора українці з Рафалівки зловили Хаїма Печорніка та його сестру. Їх зв’язали грубою мотузкою, забрали на лісопильню та попиляли на стрічки, починаючи з ніг». Олександр бачив, що деякі українці заперечували, але марно. «Тепер щодо вас. Я більше не приносиму вам хліб. Мені страшно. Якщо дізнаються, мене розстріляють». Шмуель перебив його: «Ми розуміємо ситуацію. Ми ж не діти». А тоді вступив Берел: «Ми ще маємо дещо для тебе». Він одразу зацікавився.

Шмуель приніс деякі дитячі речі і продовжив: «Олександр, ти знаєш, що нам зараз потрібно. Найважливіше для нас – це їжа, без неї ми не виживемо». Настрій Олександра змінився: тепер він приязно примовляв: «Так, я дам, так, я принесу».

Далі ми розпитували його, чи він, бува, не знає, де ховаються ще євреї. Ми згадали багато імен родичів із Локачів, Свинюх та решти околиць. Він відповів, що знає усіх і що вони у лісі. Тоді ми домовилися, аби він влаштував нам зустріч за першої ж нагоди. Олександр пішов.

Наступного вечора ми знову побачилися з Олександром. Він сказав, що завтра буде в Локачах, а дружина його поїде до Торчина, тож вони дізнаються побільше про все, що відбувається навколо.

Ми повернулися до інших і почали обговорювати наше становище. Від сидіння на місці сенсу не було ніякого. Того, що приносив Олександр, нам все одно не вистачало. Ми мали вгадати, як діставати їжу із селянських полів уночі. Вдень ми прочісували ліс, намагаючись знайти інших євреїв та заприятелювати з ними.

Коли зійшло сонце, ми з Моше та Шмуелем зайшли до лісу. Ми не знали, в якому напрямку йти. Тож просто рушали до найбільш зарослих місцин. Раптом ми почули розмови та вигуки. Прислухаючись, ми зрозуміли, що більшість голосів належали пастухам. Поки ходили, зустріли християн з притороченими до поясів сокирами. Пішов дощ, небо стемніло. Ми повернулися до своїх.

Ще звіддаля Батія Печорнік та діти Шмуеля побачили нас і почали розпитувати, чи ми когось зустріли. «Нікого», – відповів Моше.

Нашу увагу привернув якийсь шум серед опалого листя. Ми озирнулися й побачили, що за нами хтось спостерігає. Важко сказати, хто саме. Виявилось, що це хлопчик років дванадцяти. Він сам підійшов ближче і зупинився. Потім малий розплакався і почав кричати: «Євреї!» (на їдиш). Ми швидко заспокоїли його: «Так, так. Хто ти такий?» – «Я з Горохова. Мене звати Сімха. Я втік після бійні».

Ми тепло прийняли дитину. Він сів поруч з усіма й почав нас оглядати. Його очі були сповнені страху. Хася Печорнік спитала: «Звідки ти? Ти тут один?». Обливаючись сльозами, хлопець розповів: «Я один. У вівторок почалося убивство. Ми сховалися, дев'ятнадцятеро осіб. Обладнали подвійний дах на горищі. Убивці не змогли одразу нас знайти. Там ми і сиділи до ночі середі. Нас мучили голод і спрага. Бляшаний дах дуже нагрівався. Я пішов по воду. Поліціант побачив, звідки я вийшов. Тож я побіг до річки і ховався там до пізньої ночі. Потім повернувся манівцями, щоб попередити людей про небезпеку, про те, що мене бачили, коли я виходив по воду. Вони вирішили йти до лісу. Ми разом рушили до порослої місцини на березі річки. Там лишилися перечекати, до наступного дня, бо йти далі було вже надто пізно. Десь об одинадцятій або дванадцятій дня ми почули голоси молодих зухвалих хлопців, українців. “Тут у річці були жиди. Вчора ми теж знайшли тут кількох”. Вони наблизилися до нас, а одного з них відправили сповістити поліцію. Я зайшов у воду по шию. Невдовзі залунали постріли й голоси німців та поліцейських. Я ховався у воді й боявся навіть глянути, що відбувається. Не знаю, скільки все тривало. Згодом стемніло й усе затихло. Я повернувся туди, де лишалися інші люди, і знайшов чотири трупи. Я шукав батька. І знайшов його у воді, він прихилився головою до коріння серед водоростей. Коли я підійшов ближче і гукнув: “Тато, тато”, він відкрив очі і прошепотів: “Сімха, ти живий?” – “Так, тато”. Він дуже сильно стогнав. “Мене поранено. В мене куля у животі. Це мої останні хвилини. Послухай мене, синку. Поклади голову мені на серце. Не бійся. Відтепер ти сам за себе. Почуй мої останні слова. Йди до лісу. Маєш молити Бога, аби дав тобі сил пережити це все. Ти не лишишся сиротою. Ті, хто виживуть, отримають усе. Світ буде вільним. Після страшного винищення, усі євреї світу зберуть усіх сиріт та подбають про них. З них виховають важливих людей. Вони стануть живими свідками неймовірної трагедії. Йди, моя дитино, йди до світу”. Такими

були його останні слова. Я кликав його знову, але більше тато не промовив ані слова».

Історія цієї дитини схвилювала нас. Такий маленький і такий розвинений, так глибоко все розуміє й так гарно розмовляє. Наші очі сповнилися сліз.

Вечері ми дуже зголодніли. Втрюх пішли на зустріч до Олександра. Було вже пізно, але він ще не прийшов. Олександр з'явився десь об одинадцятій годині вечора. Він передав нам хліб і сказав: «Завтра я не прийду. Мені страшно». Берел намагався ще заохотити його, переконати, що немає чого боятися. Олександр відповів, що він уже відпрацював попередній бартер. Берел попросив його прийти ще завтра і пообіцяв знайти щось для нього на обмін. А потім Берел запитав про новини. Олександр сказав, що його жінка їздила до Локачів і Торчина. З Торчина важливих новин не було. Жінка стояла там у черзі в комісійний магазин, аби придбати одяг, що належав убитим євреям. Черга була дуже довгою. «У Локачах був дуже поганий день. Німці й поліція хапали людей просто на вулиці й відводили до масових могил. Їх змусили носити звідусіль землю, аби загорнути ями, щоб земля увібрала кров із мертвих тіл. Свіжої крові було на метр завглибшки, і текла вона рясно. Я бачив, як німці закидали ями різними хімікатами. За кілька годин ця діяльність стихла, селянам з інших містечок дозволили забиратися по домах. Мешканці Локачів мусили лишитися і накидати ще землі».

Повернувшись, розповіли речті про зустріч з Олександром. Ми вирішили не мати з ним більше справ, бо «він холонокровний убивця. Він не нехтував жодними нашими речами. Він навіть не посоромився розказати нам, що купував речі, котрі належали нашим убитим братам. Купував у справжніх убивць за безцінь». Ми мали переміститися деінде і сховатися від нього.

Моше Кольєр раптом обійняв своїх дітей і почав плакати: «Кров, безцінна кров наших братів і сестер ллється з могил. Чому?!». Слова Моше вразили нас. Ми ніяк не могли усвідомити реальність подій, що відбувалися.

Від хвилювання ми почувалися хворими. Нам жилося гірше, ніж лісовим тваринам. Лише в темряві ночі ми трохи заспокоювалися.

На світанку ми рушили до іншого місця. Нас мучив голод. Ми знову пішли глибоко в ліс. Батія і Перел пішли з нами. Знову зустріли пастухів. Батія пішла до них і попросила їсти. Здалося, що вони налякалися, але допомогли. Вона відвела одного з них убік і запитала: «Де ти живеш? Далеко? Попроси свою маму прийти сюди, я хотіла би поговорити з нею». Невдовзі з'явилася дуже стара жінка. Вона озирнулася, аби впевнитися, що ніхто не стежить. Кілька разів перехрестилася і спитала: «Чого ти хочеш?». Батія сказала: «Ви дуже бідні! Я віддам вам свою сорочку та хустку, якщо принесете хліба». «Скільки ти хочеш?» – «Три хлібини». Вони домовилися про дві хлібини. Скоро жінка повернулася з хлібинами і забрала речі Батії. Ми повернулися до решти.

У лісі почав лити дощ. Ми й гадки не мали, коли він завершиться. Ми змокли до нитки і тряслися від холоду. Утрюх пішли до Янкеля дізнатися про деякі речі. Його діти сховалися у накритій норі. Перше, що Янкель сказав: «Я вже не маю сил. Сиджу весь день і читаю "Тілім"²». Поки ми говорили, прийшов Олександр. Він зауважив: «Ну й змокли ж ви сьогодні». Він дав Янкелю хлібину і кілька варених картоплин. Спитав нас, чи не маємо чогось для нього. Шмуель відповів: «Наразі нічого», – а також запитав Олександра про новини щодо своїх братів, Моше та Ціше. Олександр новин не мав. Він ще раз розказав про убивства та грабунки і пішов.

Ми лишилися, говорили з Янкелем про те, що кожен день приносив нові жертви. Янкель повторив, що від селян знає про українську поліцію і німців, котрі оточили ліс та обшукують його частинами. Людей стріляли і кололи ножами, жінок видавали українцям. З цією тривожною інформацією ми повернулися до своїх. Щоб зігрітися і висушити одяг, довелося розпалити маленьке вогнище. Так і поснули.

Зранку ми знову рушили до лісу. Батія знову зустріла того пастуха і передала повідомлення селянці. Вона виміняла в неї дві хлібини і ще деякі дрібниці.

Настало 20 вересня 1942 року.

Ми зі Шмуелем зустріли в лісі двох євреїв. Вони були голі, зі сплутаним брудним волоссям і нечесаними бородами. В кожного під пахвою був маленький пакуночок. Ми їх розпитали. Ці двоє були з Берестечка. «Нас було п'ятдесят осіб. Не маючи зброї, ми трималися разом. Кілька днів тому на нас напали. Багатьох застрелили. Кількох поранили і покинули. Кількох жінок забрали невідомо куди. Ми зловили одного поліцейського і вбили його. А потім вони захопили вісімнадцять чоловіків. Ми вирішили розділитися на менші групи. Блукали навколо парами. Ми розуміли, якщо нічого не знайдемо самі, то нічого й не матимемо. Харчувалися різними травами. Інколи крали картоплю. З нами були євреї з Волині, Луцька, Людмира, навіть із Почаєва, а це аж за сто кілометрів звідси. Тільки й розмов було, що про похід до Садова, але з чим? Ми нічого не мали. Крім того, навколо були безсердечні убивці-українці! Вони знали кожен метр лісу, проводили німців і вчиняли страшні убивства. Така доля ще страшніша за ту, що спіткала невинних, які полягли у масових могилах. Та ми не маємо втрачати дух. Треба підтримувати сили і вперто боротися за життя. Якщо не врятуємося, то принаймні помстимося перед смертю». Вони також розпитали про нашу ситуацію. Ми розповіли про дітей. Проїшов певний час.

Ми повернулися до своїх й усе їм розказали. Було важливо зрозуміти, що нам робити. В цьому лісі неможливо лишатися і битися або виживати довший час. Ми вирішили повернутися до Олександрівського лісу, поближче до Локачів. Там ховалося менше євреїв, але було більше знайомих неєвреїв, у яких можна було випросити їжу. Крім того, Садівський ліс частіше обшукували і більше про нього говорили. Тож постала проблема: як повернутися найкоротшим шляхом? Її можна було би вирішити, якби знайти знайомого християнина та заплатити йому, аби провів нас

найбезпечнішим маршрутом. Батія пообіцяла поговорити з тою селянкою; може, її чоловік погодиться провести нас.

Ми сумували разом і разом згадували минуле й важке життя у гетто. Порівняно з тим, що ми мали зараз, те життя було схоже на омріяний сон. У гетто з нами принаймні були рідні, з якими можна було поділитися почуттями та обговорити проблеми у важкі часи.

Ми часто розповідали один одному історії, серед нас були гарні оповідачі. Поміж дітей цим вирізнявся Сімха, попри свій юний вік. Він розказував іншим дітям про життя в гетто, наче старший чоловік: як дивився у шпаринку, як інших вбивали і катували, як після смерті їхні тіла скидали у смітники; як він з іншими п'ятьма євреями втік до річки. Згадував, як селяни верхи переслідували втікачів, а потім зловили, душили, та ще й скептично перепитували: «Ви що, й досі живі?». Розповів, як сховався в ямі під водоспадом, і його не помітили в нічній темряві.

День добігав кінця, а ми блукали лісом, збираючи горіхи. Жоден із нас уже не зважав на звуки пострілів навколо. Батія запитала селянку про її чоловіка; жінка пообіцяла з ним поговорити.

Настало 22 вересня. Оскільки пастухи знали, де ми ховаємося, треба було шукати нового місця. Ми заховалися в глибокій норі в лісовій гущавині. Батія чекала на жінку. Шмуель смикнув мене: «Пішли вже. Будемо сидіти – нічого не назбираємо». Тож ми рушили.

Ми блукали лісом. Нас вже дратувало те, що ми цілими днями ходимо і нічого не можемо знайти. Раптом почули кроки і сміх. Повз нас проходили жінки у гурті поліцейських. Ми терміново мусили сховатися. Вирішили сховатися у високій траві, бо тікати вже не було сенсу. На щастя, нас не помітили у траві. Та ми дуже перелякалися. Проте поліцейські і жінки пройшли, не зупиняючись. Аж тоді Шмуель підскочив: «Та вони ж ідуть у напрямку норі, де сидять мої діти! Наші люди тепер пропали. Вони надто голосно розмовляють на їдиш». Навкарачки поповзли до своїх. Раптом пролунав постріл, а потім ще один. Ми завмерли

на місці, а потім досить швидко дісталися тої нори. Люди, які ховалися всередині, перелякалися на смерть. Коли всі трошки заспокоїлися, ми розказали, що бачили. Вони сказали, що голосно балакали, коли пролунали два постріли. Хаїм Печорнік заявив усім, що не треба сидіти тут в ямі, бо в разі нападу ми не зможемо втекти. Ми сприйняли ці слова більш ніж серйозно та пішли шукати іншу схованку.

Утрюх ми обережно скрадалися уперед. Дуже скоро Берел почав нервово прислухатися: «Чуєте? Хтось там стогне?». Ми усі почули стогін: «Ой, ой»; хтось мовою їдиш просив пити. Йдучи на голос, зрештою у високій траві побачили чоловіка. Коли ми підійшли ближче, він відкрив очі й попросив води. Берел спитав, коли його поранили. Виявилось, що щойно. На ньому була закривавлена селянська сорочка. Ми побачили два поранення: в ногу (аж вирвало шматок м'яса) і в живіт (важко було точно сказати, чи куля потрапила у живіт, чи у груди). Шмуель спитав у чоловіка, хто він. Той тихо відповів: «Із Горохова, з Горохова». Тоді Берел схопив мене за руку: «Хтось іде». Ми кинулися навтіки. Звуки селянських голосів лунали ближче і чіткіше.

Ми зайшли глибше у ліс, знайшли місце подалі від ходжених стежок і перевели туди решту наших. Хаїм і Берел лишилися чекати на Батію: сама вона не змогла би нас знайти. Скоро вони втрюх приєдналися до решти. Батія розказала, що селянка привела молодого хлопця, на якого, за її словами, можна покластися. Він і його друг проведуть нас. За це Батія віддасть їм пару штанів і 250 рублів. Опівночі ми маємо вирушати до Олександрівки. Ми почали готуватися у дорогу. Однак була одна проблема: Цішель Альтер почувалася дуже хворою. Та вона сказала, що все одно піде з нами.

Настав вечір. Батія з Берелом чекали на селян-провідників. Ми розвели багаття, аби зігрітися. Об одинадцятій вечора прибїг наляканий Берел: на зустріч прийшли двоє чоловіків із зарядженими рушницями. Берел не знав їх. Ми думали, чи варто йти з цими двома і чи вони нас не

заведуть деінде. Але згодом вирішили йти. Нас було п'ятнадцятеро, і, зрештою, ми змогли б із ними впоратися.

Ми передали усі речі жінкам, аби звільнити руки для палиць – нашої єдиної зброї. Берел і Батія привели тих двох. Ми вирушили. Один із хлопців ішов попереду, а інший – позаду. Нас вели лісовими стежками та відкритим простором. Ми проходили полями і намагалися уникати хат. Цішель було дуже зле; ми допомагали їй, та через неї все одно рухалися значно повільніше. На краю поля ми відпочили і трохи поїли. Селяни принесли із собою сливи. Дорогою ми збирали фрукти. Берел спитав, чи немає в них хліба. Хлопці пообіцяли спитати в селян. Вони дуже уважно стежили за нами, за кожним нашим кроком, стиха перемовляючись між собою. Ми підозрювали, що вони з «інших» людей. Один підійшов до будинку й загнував у вікно. Звідти одразу визирнув селянин. Наш провідник крикнув: «Давай-но дві хлібини. Швидко!». І той зник, аби взяти хліб. Ці двоє перемовлялися між собою, зауважуючи, що якщо селянин їх зараз упізнає, то його доведеться убити. Вони сказали нам, що вони убивці. Ми зрозуміли, що мусимо тікати від них назад до лісу. А ще ми стали пильніше за ними стежити.

У такому темпі ми йшли до світанку. Попереду виник темний силует – нам сказали, що то Садівський ліс. На останньому подиху ми зайшли під затінок дерев. Настав день. Ми сіли відпочивати. Провідники попросили віддати їм обіцяну оплату, тож ми так і зробили.

Вони сіли на велику зрізану колоду і почали перемовлятися. Я влігся якомога ближче до них, але так, аби не привертати уваги. Я підслухав слова одного з хлопців: «Я зараз рушаю до Локачів. На випадок, якщо мені нічого не вдасться, лишайся тут. Вдень ми все краще бачитимемо. У крайньому разі передушимо їх набивкою». Розмова шокувала мене. Я зрозумів, що наші життя можуть скоро добігти кінця.

Я встав, підійшов до них з іншого боку і сказав: «Ми тут відпочиватимемо до вечора. Приходьте, коли стемніє. Ми

чекатимемо тут». Мої слова їм сподобалися, і вони пішли у різні боки.

Щойно хлопці пішли, я розказав усім, про що почув. Кожна хвилина на цьому місці працювала проти нас. «Ми маємо тікати прямо зараз». Берел відповів: «Ні, ми лишимося тут до ночі. Зараз іти не можна, коли світить сонце. Не будь святішим за Папу. Ти підслуховуєш забагато розмов. Чим тобі це допомагає? Ти маєш з цього якусь користь?». Я сказав: «Друзі, годі розмов, ми маємо негайно йти звідси. Не витрачаймо час на пусту балаканину. Іншого варіанта немає. Якщо не хочете йти – я піду сам». Хаїм, його дружина і дві сестри підтримали мене. Моше після роздумів теж приєднався до нас. Коли Берел почув, що всі йдуть, то змінив свою думку: «Якщо ви всі тікаєте, то я з вами. Але ж як ми знайдемо шлях?». Шмуель згадав, що в цьому лісі має одного знайомого поляка, тож може розпитати в нього.

Ми пішли до хати того поляка. Шмуель постукав у вікно. Звідти хтось визирнув, і неприязний голос гаркнув: «Хто?». Шмуель спитав: «Хіба ж ти мене не пам'ятаєш?». Чоловік упізнав Шмуеля і перепитав, що йому треба. Шмуель спитав про найкоротший шлях до лісу. Селянин вийшов і сказав: «Слухайте, друзі, вчора вночі тут застрелили Янкеля Мейзліша і його доньку. Вам не варто тут лишатися. Треба негайно тікати. Ви знаєте, я вам не ворог. Якщо буде треба хліба, я вам дам», – він так і зробив. Берел узяв ще трохи тютюну. Він підійшов ближче і показав на маленький пагорб подалі: «Звідти вже видно ліс. До нього десь чотири кілометри. Йдіть весь час прямо настільки швидко, наскільки можете. Більше не треба буде ні в кого нічого питати. Там немає будинків. Ці землі аж до самого лісу належать одному власнику». Тож ми, зібравши останні сили, рушили в тому напрямку.

Світило сонце. Звіддаля ми бачили селян і пастухів із худобою. Цішель погіршало. Нам треба було пройти ще багато, а селяни дивилися на нас. Із неймовірними зусиллями ми дісталися лісу і перепочили. Потім заглибилися у ліс

і поснідали. Ми мали хліб, але не було води. Надворі потеплішало. За кілька годин почався дощ. Сімха і Вайнштайн вирішили взяти пляшки та піти по воду: «Ми діти, у селянському одязі. Наберемо води і повернемося». Вони упевнилися, що можуть знайти дорогу додому, й пішли. Ми ж наламали гілок, аби накрити яму, в якій сиділи. Та це не мало сенсу. Ми змокли й замерзли.

Уже стемніло, а діти не поверталися. Ми дуже хвилювалися, що ж із ними трапилося. На думку спадало багато речей. Берел сказав, що його племінник знає, де живе Сташек. Він був упевнений, що діти ховаються у Сташека під соломою. Ми мали дочекатися ранку і тоді йти до Сташека шукати дітей. Ми розпалили багаття та висушили одяг. Діти все не верталися.

О четвертій ранку було ще темно і смарно. Ми пішли до Сташека. У темряві знайти будинок було непросто, та ми його побачили. Чоловіки постукали у вікно, Берел назвав себе і запитав, чи не бачили учора двох дітей. Сташек відповів: «Чому це тобі цікаво?». Берел пояснив, що вчора діти пішли по воду й не повернулися. Сташек був явно збентежений: «То це були ваші діти? Вже надто пізно. Вдень до села прийшли двоє дітей. Вони зайшли на подвір'я одного селянина недалеко звідси і набрали води в нього з колодязя. Селянин зловив їх і відвіз до Локачів. Німці їх убили. Того селянина звати Кравчук. Друже мій, зараз усі так чинять. Маєте бути дуже обережними. У цьому лісі є ще євреї. Їх убивають майже кожного дня. Поліція тут часто нишпорить, бо знають, що євреї ховаються неподалік». Берел попросив у нього хліба. Той простогнав: «Я даю кожної ночі. Де ж мені набрати стільки хліба?». Жінка цього селянина подала нам хлібину через вікно і сказала: «Тікайте звідси чимшвидше. Вас не мають побачити. Німці дають кіло цукру та одяг кожному, хто вкаже на схованку з вашими людьми». Ми набрали води й повернулися до лісу.

Ідучи назад, Берел сильно плакав і кричав, сумуючи за вбитими дітьми. Смерть молодших дуже глибоко вдарила по нам. Усі гірко ридали, оплакуючи їх. Неможливо було їх

забути; маленького Сімху з його дорослим розумінням життя та нашого страшного горя. Повсякчас ми чули від нього: «Я хотів би вижити, просто, аби жити, а пізніше знайти спосіб помститися за наших полеглих братів і сестер».

Шмуель піднявся та різко промовив: «Браття і сестри, тепер нас лишилося тринадцятеро. Ми не знаємо, кому судилося вижити, але сподіваємося, що хтось таки переживе. Ми маємо заприсягнути, що за першої ж нагоди помстимося за втрату наших дітей, знищимо родину Кравчука та спалимо його дім».

Ми зайшли глибоко в ліс, знайшли місце для відпочинку. Погода змінювалася. Валові хмари віщували холоди. Вночі стало ще гірше: здійнявся різкий вітер і пішов дощ.

29 вересня 1942 року ми почали перехід лісом. Ми дуже хотіли знайти інших євреїв. Можливо, разом нам вдасться щось вирішити.

Ввечері ми покинули наш притулок. Зайшли до селян, знайомих Берела і Моше. Берел пішов у дім, а ми лишилися в саду, поки чекали, збирали яблука. Досить скоро Берел повернувся разом із селянином, у якого на очах були сльози: «Мої дорогі євреї. Я допомагаю усім понад силу і можливість. Кожної ночі я віддаю п'ять або шість хлібин. Що ще я можу вдіяти? Я, фактично, один. Односельчани полюють на євреїв за пару штанів та кіло цукру. Якщо бажаєте набрати яблук у моєму саду – збирайте не питаючи». Ми повернулися до лісу.

Оп'ятій годині ранку ми помітили двох людей. Ми дуже злякалися. Один із них перепитав: «Євреї?». Ми відповіли, а тоді зав'язалася розмова. Ці двоє також втекли з гетто Локачів. Вони були з тих десяти родин, що їх совіти захопили на кордоні. Вони жили у селах навколо Локачів. Ми разом пішли до нашої групи. Вони розказали нам, що переховуються у лісах після втечі з гетто. Було таке враження, що вони були впевненішими у собі, аніж ми. Вони сказали: «Ми пішли з гетто, не знаючи, чи зможемо вижити. Ми й досі сумніваємося. Та ми дійшли до того, що готові красти, калічити або й вбивати усіх, хто загрожує нашому життю».

або життям наших близьких. Мораль не на часі. Ми мусимо так чинити. Ми збираємося у банду, і якщо хтось прийде за нами, не злякаємося. У лісі треба бути дуже обережним. Позавчора у Війниці застрелили 21 особу. Їх видали селяни. Також загинули кілька осіб із Кладнова. З нами була стара мати, котра шукала свого сина. Ми дізналися, що її вбили. Вона не могла більше терпіти біль втрати, тож пішла на місце масового поховання. Вона там плакала, рвала на собі волосся. Прибула поліція і вбила її на місці. Також нещодавно зловили двійко дітей. Таке трапляється щодня. Ми не боїмося. Ми готові боротися до кінця. У нас уже є плани на зиму. Отак у чистому полі зимою годі всидіти. Треба копати підземні схованки й накривати їх, аби ніхто не міг побачити. Ми розділені на малі групи. Будемо зустрічатися в певному місці, й одна група не має знати, де ховаються усі інші. Бо коли поліцейські когось ловлять, то вони катують до смерті, аби змусити видати інших євреїв. Деякі люди слабкі, через них можуть загинути усі». Ми обговорили багато інших речей. Коли ці двоє пішли, була вже глибока ніч.

Ми почули слова, які нас підбадьорили. Але ситуація загалом була невтішна. Наша група складалася зі спокійних людей, таких знайти непросто. Більшість становили слабкі жінки та діти. Ми послули.

Як зійшло сонце, ми вирушили на поле за картоплею. На зворотному шляху побачили грушу й обібрали її. Фрукти були надзвичайно смачні. Смакота покращила нам настрої, а також полегшила голод. Так наше життя і тривало: інколи вдавалося дістати їжу, а інколи – ні.

Ходити по селянах не мало сенсу. По-перше, нових місць не лишилося. Надто часто ми мусили заходити до тих самих селян. Вони відмовляли нам, пояснюючи, що не можуть віддавати щось кожного дня. Крім того, крадіжки дуже змінили всі околиці. Поліція, здавалося, знає про все. Полишати ліс стало складніше. Часто поліцейські влаштували засідки просто в лісі.

Увечері 2 жовтня 1942 року Сташек розказав нам, що при дорозі через поле застрелили двох євреїв. Він не знав, кого саме. Ті євреї з Кладнова нас рідко відвідували. Ми годинами сиділи та обговорювали ту саму біду: як же нам врятуватися.

Погода погіршилася. Стало холодно, ночами дощило. Їжі на полях майже не лишилося. Інколи дні пошуків не мали жодного результату. Євреї з Кладнова вирішили повертатися до рідних місць: там легше боротися за виживання. Там у них були поляки та інші знайомі, які могли полегшити становище. Після палких обговорень ми дійшли такого ж висновку: треба шукати зручнішу схованку, адже ми не мали зброї й залежали від селянських подаянь.

Минали дні. Нас мучив нестерпний голод. Ми їли переважно гарбузи, але і їх дістати було непросто. Через таке харчування постійно болів шлунок. Наша ситуація ставала безвихідною. Ми мали вирішувати, що робити далі. Батія і Перел гірко плакали й нарікали на долю. Я висловив думку, що нам треба рушати в напрямку Свинюх і Коритниці. Там у Шмуеля та Берела було багато знайомих, і я міг гарантовано дістати хліба на трьох або й чотирьох осіб. Хаїм і Хася казали, що якщо мене уб'ють, то їм кінець – бо вони там нікого не знають. Тож вони краще підуть у бік Локачів, де в них кращі шанси випросити щось у селян. Берел і Шмуель теж сказали, що в Локачах та навколо в них знайомих більше, аніж у Коритниці та Свинюхах. Під час розмови Батія намагалася переконати Шмуеля та Берела не йти. Я наполіг, що це наш єдиний варіант, інакше смерть є неминучою.

5 жовтня я провалявся весь день, втративши до всього цікавість. Я втратив цікавість навіть до моїх супутників, які раз у раз сперечалися. Життя з'єднало нас міцніше, ніж братів і сестер. Але тепер – кінець. Доля, що нас звела, тепер нас розлучала. Ми мріяли про одне: як добре було б, якби ми всі вижили і разом потім згадували наші пригоди на волі, у безпеці.

Шмуель подивився на годинник. Восьма вечора. Я піднявся, щоб попрощатися. Не міг підібрати відповідних слів. Шмуель і його малий, Мехеле, проводжали мене. Ми вийшли з лісу на відкрите поле. Шмуель вказав напрямок до Коритниці. Ми попрощалися. Малий обійняв мене зі словами: «Мехелю, Мехелю, куди ж ти йдеш? Не лишай нас. Не лишай нас». Він поцілував мене на прощання. Я знітився і поплескав його по плечу, підбадьорюючи: «Мехеле, не плач, ми побачимося знову. Все буде добре». Я теж заплакав. Ми розійшлися у сльозах.

Я рушив полями, уникаючи хат і возів. Коли когось бачив, лягав на землю. Йшов дощ, дороги розмокли. Довелося зняти черевики та перекинути їх через плече. Після довгого переходу я дістався лісу і раптом зрозумів, що заблукав. Мені стало страшно. Темний ліс міг стати моїм гіршим ворогом – він мав намір зайти, але потім міг і не випустити. Тож я рушив уздовж дороги, сподіваючись, що у темряві ніхто нею не їхатиме. Та я не знав, куди веде ця дорога. Коли помітив будинок, то вирішив наблизитися. У дворі стояло багато сільських машин, тож я вирішив, що це двір землевласника. Перелякався і швидко забрався звідти. Через певний час усвідомив, що йти далі немає сенсу: я не знав, куди потрапив. Тому підійшов до малої хатинки і постукав у вікно. Відповіді не було, тож я пішов далі.

Я розумів, що ніч добігає кінця і мені треба буде десь сховатися. Але де? Я побачив ще хату і знову постукав. Голос сказав: «Хто там?». Я запитав, яку назву має це місце. Голос поцікавився, хто я. «Яке це має значення? Просто скажіть, де я». – «Знову жиди, кожної ночі. Не дають спати». Селянин звернувся до мене: «Ти в Холопичах, на прямому шляху до Локачів. Це лише шість кілометрів звідси. Швидко йди геть – поліція тут усю ніч нишпорили». Переляканий, я пішов геть, не знаючи, що робити. Я загубився. Дістатися Коритниці мені вже не вдасться. А перспектива лишитися одному в незнайомому лісі у невідомій і небезпечній місцині жахала.

Я подумав, що треба йти до гетто в Локачах, знайти там якийсь льох і залягти на день. Іншого виходу я не бачив, тож пішов швидше. Однак голод і спрага сповільнювали мене. Я намагався з останніх сил. Нарешті побачив будиночки – ознаку, що місто поблизу. Проте я не знав, у якій частині міста перебуваю. В багатьох будинках уже світилися вогні. Мені стало страшно. Скоро розвидниться. Аж ось помітив великий будинок із багатьма освітленими вікнами. Я зупинився, намагаючись зорієнтуватися. Місце мені було не знайоме; можливо, я поблизу міської лікарні.

Із першим промінням сонця я піднявся на пагорб і раптом побачив перед собою усі Локачі, як на долоні. Від несподіванки я аж завмер. Озирнувшись, зрозумів, що стою поблизу поліцейного відділку і мене щомиті можуть спіймати. З місця, де я стояв, ішла пряма стежина до схилу з будинками та фруктовим садом. Я закинув черевики нагору, швидко заліз крутим схилом і майже побіг уперед. Потім я впав у яму з колючим дротом, порвав штани і поколов ноги. Я виборсався звідти, але впав в іншу яму, вибрався знову й побіг між деревами. Надовго мене б не вистачило. Вузькою стежкою я дістався головної дороги біля будинку Шайнера навпроти гетто. На дорозі нікого не було – я прослизнув до гетто. Зайшов до хати Песаха Шнайдера і звернув увагу, що на підлозі лежать потрощені й розтоптані речі. Я відчув глибокий біль, мене нудило. Лишатися у гетто я не міг.

Я вийшов на вулицю й озирнувся. Треба було йти до річки. Я підійшов до берега і почав заходити глибше і глибше у воду. Було важко знайти місце для схованки, бо звичні річкові зарості повністю витоптали. У воді я відчував людські тіла, інколи на них наступав. Так я дійшов до моста. Що робити? Переходити чи лишатися? Здавалося, на іншому боці заростей ще менше. Я вирішив лишитися, притулився головою до якихось коряг і заліг у воді. Раптом почув, як хтось жує, можливо, буряк. Але не злякався; може, то ще один єврей ховається неподалік.

Настав день, потепліло. Від голоду я заслаб. Поранені ноги дуже боліли. Я обстежив рани, стоячи у брудній воді. Час минав дуже повільно. Здавалося, день ніколи не закінчиться.

Я почув, як неподалік розмовляють пастухи. Сонце почало сідати. Болі у серці трохи затихли. Може, ще й вдасться дістатися Коритниці. Потім мене перелякав крик одного з пастухів: «Давайте, євреї, євреї, тут у воді кожного дня знаходимо жидів. Нумо, сьогодні ми ще не дивилися». Я глибше занурився у воду. Та як сховати голову? З-під голови я витяг якесь коріння і поклав собі на обличчя. Наступне, що я почув, було: «Сюди, сюди». Але я не міг зрозуміти, чи вони біля мене. Кроків я не чув. Коли зняв з обличчя коріння, то побачив, як зовсім поруч пастухи витягають із води дитину років дванадцяти, у зимовому одязі; з нього стікала вода. Декілька молодиків понесли його.

Стемніло, хоч було ще досить рано. Я зняв увесь свій одяг, викрутив його і знову вдягнув. Я дивився у бік гетто. Його вкрили сутінки, видно було лише деякі будинки. Раптом останні сили покинули мене. Я не счувся, як від жаху у мене серце захололо.

Я зібрався на силі й рушив до спаленого млина Шайнера. Вузькою стежинкою перейшов річку і вийшов на поле подалі від дороги. Повільно рухався у бік Свинюх. Тепер я вже трохи заспокоївся, бо точно знав дорогу. Я йшов повільно, зупинявся на відпочинок. Голод збивав мене з пантелику. Я міг думати лише про те, як дістануся Свинюх і щось з'їм. Але з пораненими ногами іти було дуже важко. Шкутильгаючи уперед, я усвідомив, що вже пізня ніч. За моїми відчуттями, лишалося пройти ще близько шести кілометрів. Вже з останніх сил я дійшов до околиць Свинюх.

Я пішов до будинку Михайла Гуменюка у надії перебути там кілька днів, аби відпочити й вирішити, куди рухатися далі. Я заліз на пагорб і дістався його хатинки. На мене почав кидатися пес. Я постукав у віконце. Жіночий голос спитав: «Хто там?». Я прошепотів: «Де Михалко?» – «Він на млині». – «Скажіть йому, що це Мехель. Я виснажений

і хотів би зайти». Жінку аж затрусило від жаху, вона почала хреститися і примовляти: «Боженьки, нас усіх повбивають!». Я спробував її заспокоїти. Собака не припиняв брехати, аж раптом стежку до будинку освітили ліхтарі. Наближались люди з рушницями. Я усвідомив, що це катастрофа, тож побіг через поле.

Я нісся вперед, а світло ліхтарів переслідувало мене. Щойно світло наближалось, я падав на землю. Коли промінь проходив далі – піднімався і біг далі. Я шукав темні місця, де міг би сховатися. На бігу я проскочив ще чийсь двір, на мене накинувся собака, але я вдарив його палкою. Собака заскавчав, а я біг далі.

Шалене нічне полювання тривало. Вони весь час знаходили мене світлом від тих ліхтарів. Щойно промінь вихоплював мене з темряви, починалася стрілянина. Це додавало мені сил, щоб бігти, хоч я і не знав, куди біжу. Одне було зрозуміло: їхні ліхтарі начебто віддалялися від мене. Раптом я впав у яму і лишився лежати в ній. Було тихо. Ліхтарі зникли. Здалеку пролунали два постріли. Певний час я лежав, боячись ворухнутися. Потім піднявся, аби зрозуміти, де опинився. Мацаючи землю навколо у темряві ночі, я натикнувся на розбиті надгробки. Мій інстинкт підказав мені, що я серед євреїв; мертвих, але євреїв. (На тому кладовищі було поховано, зокрема, мою матір).

Я повільно спускався з пагорба. Місцина була мені знайома. Я все думав, куди ж піти, аби сховатися та відпочити хоч би два дні. Вирішив навідатися до Чайки. За кількасот кроків побачив два великі вогні, що сяяли з млина, поблизу мого будинку. Орієнтир допоміг знайти шлях. Тож я рушив полями до річки, перейшов її маленьким містечком, а тоді сповільнив ходу, бо зайшов у містечко. Я чув, як рипіли селянські вози поблизу млина.

Обхідними стежками я дістався будинку Чайки. Постукав у віконце. Тиша. Через деякий час голос запитав: «Хто там?». Я попросив відкрити вікно. Антоніна Чайка мене одразу впізнала. Вона скрикнула: «Мехелю, дякувати Богу, ти живий. Ти виживеш». Я попросив пустити мене всередину.

Та вона завагалася. Чайка також підвівся з ліжка, і вони вдвох дивилися на мене. Чайка сказав: «Ми боїмося пускати тебе в дім. В будинку з нами живе ще одна людина, вчителька, яка може чути, про що ми говоримо. Якщо хтось про це довідається, нас уб'ють. Йди до Коритниці, до мого дівера, там ти зможеш сховатися. Здається, Єшкель також там. З ним ще євреї зі Свинох. Я пришлю для тебе все необхідне». Я пояснював: «Я виснажений. Мої ноги побиті. Я не можу йти. Мені необхідно лишилися на день у будинку, або деінде, аби відпочити до завтрашньої ночі. Я в жодному разі не збираюся лишатися тут надовго». Та вони відмовили мені. Їм було страшно. Я перейшов дорогу до мого будинку і спробував відкрити задні двері. Такі знайомі мені двері. Але не зміг. Підійшов до вікна і погукав: «Стреп. Пустить лише до завтра. Тоді я піду. Я сховаюся у такій частині підвалу, про яку ви навіть не знаєте». Але у відповідь мені була лише тиша, хоч я явно чув шепотіння всередині хати. Я повернувся до будинку Чайки. Вони з дружиною ще спостерігали за мною через вікно. Він знову повторив, що я мушу йти до Коритниці. «Але ж надворі вже розвиднюється. Я не можу йти зараз». – «Тоді йди на берег річки і сховайся у заростях до настання темряви». Переконувати далі не мало сенсу. Я попросив у нього їжі. Чайка дав мені дві хлібини, і я пішов.

Обдумуючи розмову з Чайкою, я не міг заспокоїтися. Як люди могли поводитися так безсердечно?

Настав день. Я з усіх сил намагався дійти до Коритницького лісу. Було занадто світло, аби наближатися до інших селян. З тяжкими передчуттями я все ж дістався лісу. Мене мучила просто нестерпна спрага.

Біля лісу стояла хата, але мені було страшно наближатися – я не знав, чия вона. Раптом побачив жінку з двома відрами, вона йшла по воду до колодязя. Я попросив у неї води. Жінка уважно роздивилася мене, а потім вигукнула: «Мехелю, то це ти!». Я перепитав, хто ж вона. «Та хіба ти мене забув? Я жінка Якова Бабеляса». Я її згадав. Вона поставила відра на землю і забігла в будинок. Звідти одразу

вибіг її чоловік. Він потиснув мені руку: «Мехелю, ти живий!». Потім озирнувся навколо і додав: «Давай швидко в будинок».

Коли ми зайшли всередину, чоловік позамикав усі двері. Ми сіли. Стара налила мені молока, дала білого хліба і сказала: «Їж, їж, не соромся». Тож я накинувся на цю смакоту. Потім Яків відвів мене до клуні, щоб я міг трохи відпочити. Я ліг на соломі й показав йому свої зранені ноги. Він приніс йод і тканину і зробив перев'язки. Згодом Яків попросив мене розказати про все, що я пережив. Я погодився і без прикрас переказав йому усе, через що пройшов і що бачив. Я також спитав його про інших євреїв. Він сказав мені, що, зі слів селян, у Коритниці переховуються Єшкель Гріншпан, Іцхак Печорнік, двоє братів Ліхтерів і Мотл Волех. Він також повідомив, що у лісі ховався Шия Гройс, але він зайшов до будинку Івана Завіднюка попросити хліба, а там сидів поліціант. Він вивів Шию надвір, аби розстріляти. Шия Гройс попросив цигарку перед смертю. Його прохання задовольнили, а потім убили. Ще поліція схопила трьох сестер Шнайдер; їх вивезли до Горохова. Сестер спіткала страшна доля. Перед дорогою на Горохів вони шматували на собі одяг і виривали волосся. Наума Мейзліша, Янкеля Ліхтера і хлопчика з Локачів, Ашкеназі, поліція виловила у селі Кути й відвезла до гетто у Локачах. Мейр Мізуріс теж мав ховатися у Коритниці. Багато євреїв із навколишніх сіл та штетлів³ жили у лісі. Яків додав, що місцевим євреям виживати легше, ніж немісцевим. Він пішов, а я заснув.

Дружина Якова розбудила мене і принесла їжі. А ввечері прийшов Яків і сказав: «Я боюся тримати тебе тут. Приходь до мене будь-коли, я дам тобі все, що попросиш. Але рановранці ти мусиш піти». Він порадив мені йти до лісу.

На світанку я рушив до лісу. Я не знав, куди йти, тож вирішив завітати до Федора (брата Антоніни). Підійшов до маленької хати й постукав у віконце. Федір виглянув, упізнав мене і спитав: «Чого тобі?». Я сказав, що говорив із його сестрою. Він уважно вислухав мене, а потім відповів: «Можливо, я дозволю тобі лишитися тут, але спочатку я хотів би

обговорити це з дружиною та дитиною. А поки що – рушай до лісу. Вночі приходь дізнатися моє рішення». Я взяв у нього пляшку води і пішов до лісу.

Ранок лише починався, а я вже блукав лісом. Сподівався зустріти євреїв. Я шукав увесь день. Не зустрів нікого. Лив дощ. Щойно стемніло, я вийшов з лісу й повернувся до Федора. Ми зустрілися біля воріт його двору. Він побачив, що я вимок до нитки, і сказав: «Я все обговорив із родиною. Ти можеш лишитися, але тільки в сараї. В домі я тебе залишити не можу. Сарай відкритий, у ньому немає даху. Облаштуй собі місце у сіні. Якщо тебе знайдуть – ми не знайомі». Я пішов до сараю, нагрів сіна. Федір приніс мені трохи вареної картоплі; я її швидко з'їв і заснув. На світанку він повернувся із сином, розпитав мене про багато різних речей і повторив те, що я вже раніше чув від Янкеля. Він точно не знав, де ховаються інші євреї. Він також сказав, що планує скоро йти до Свинох навідати Чайку, а тоді розкаже мені, що там і до чого.

Вечері 8 жовтня 1942 року він прийшов із новинами. Того дня до села привели двох братів Фіхманів, Янкеля і Геніка. Поліцейські наказали їм викопати яму поблизу старого цвинтаря. Коли вони відмовилися, їх жорстоко побили, застрелили, а тіла скинули з пагорба. Двоє селян добровільно погодилися поховати їх.

Життя ставало дедалі важчим. Холод завдавав болю. Голод мучив нестерпно. Федір кинув мені кілька холодних картоплин, шматок хліба і втік. На його обличчі був такий вираз, що я зрозумів: він дізнався про нові вбивства і знущання. Я днями нерухомо лежав під сіном, щоби мене не помітили.

13 жовтня Федір сказав мені, що того дня бачив у полі знесилених, голодних і хворих батьків із маленькими дітьми. Вони вийшли з лісу та просили хліба. Сказали, що прийшли з Горохова.

16 жовтня Федір прийшов до мене вдвох із сином. Вони подивилися на мене і сказали: «Ти все одно лежиш тут в соломі, тож навіщо тобі теплий костюм? Давай мінятися. На

заміну я дам тобі мій полотняний костюм». Я розгубився. Я зняв свій одяг і віддав йому, натомість отримав його ношені штани та піджак.

24 жовтня вночі я раптом прокинувся. Наді мною стояли Федір із сином. Він промовив: «Маю тобі дещо сказати. Слухай, Мехелю, ми боїмося. Ми хочемо, аби ти пішов. Нам насправді дуже лячно. Ти ж знаєш, що відбувається». Я відповів: «Вам немає чого боятися. Сарай стоїть далеко від вашої хати. Якщо мене ввіймають, я нікого не видам». Та усі прохання не мали сенсу. Його останніми словами були: «Йди вже сьогодні». Ще деякий час я полежав у сні. Я не міг заснути і все думав, куди ж тепер піти?

Я вийшов до лісу. Деякий час стояв там, міркуючи, що мені тепер робити. Лишатися в лісі було би помилкою. Невідомо я почав рухатися у бік села. Розмиті нічні тіні гралися з моєю уявою. Зрозуміти, де чий будинок, було майже неможливо. Я наблизився до однієї хати, думаючи, що там живе Амвросій Баранчук. Коли я зайшов у двір, на мене одразу почав кидатися пес. Я постукав у двері. Досить скоро з хати вийшов чоловік, спитав, хто там. Я впізнав його голос і відгукнувся: «Це син Гершеля, Мехель». Він скрикнув: «Ти живий!» – «Хіба ж не бачиш?» – «Чого ти хочеш?» – «Хочу тут сховатися». Це ж було зрозуміло. Він на хвилику задумався, а тоді сказав: «Чекай, я зараз». Він вийшов майже миттєво із селянською ковдрою. А тоді відвів мене до сараю та наказав: «Лежи тут до ранку. А тоді вирішимо. Від цього пса лише неприємності».

Навколо нишпорили поліцейські. Крім них уночі наважувалися виходити лише євреї. Я лежав у сараї і думав, чи це все колись взагалі скінчиться.

На світанку хтось тихенько прочинив двері сараю. «Мехелю?» Я хутко піднявся. У дверях стояв Амвросій, дивився на мене й розмірковував. Він мав сумний вигляд, а потім навіть гірко заплакав; стало очевидно, що він усвідомлює моє горе, ту безвихідь, в яку я потрапив.

А потім він заговорив: «Чого вони вас убивають? Я був у багатьох країнах. Всюди люди, і кожен має право на життя».

Бог створив світ на радість усім і кожному, – він витер сльози і спробував посміхнутися. – Не хвилюйся. Ти виживеш. Не завжди буде так погано, як зараз». Він розпитував мене, що я чув про інших євреїв, кому ще вдалося вижити. Потім він пішов до церкви, попередивши, що їжу мені принесе його невістка. Вона досить скоро з'явилася, велика, міцна селянка, з повною мискою м'яса та креплахів⁴. Я їв, а вона говорила про убитих євреїв. Хто і як загинув, хто вижив. Вона запитала, чи втекли разом зі мною тато й сестричка Хайка (думала, що вони теж живі). Її слова зачепили мене за живе. Тато і Хайка? (Я знав, що батько й думати не хотів про втечу з гетто. А сестричці Хайці було лише тринадцять. Вона навідріз відмовилася йти зі мною. Казала мені: «Якщо підемо разом, то не виживе ніхто». Вона все цілувала мене, ридаючи: «Йди, Мехелю, йди сам. Це твій єдиний шанс на життя. Я йду до масової могили, точно знаючи, що ти виживеш, аби розказати про ці трагічні події усьому світу». Такими були її останні слова до мене).

Я нетерпляче чекав на повернення Амвросія. Він повернувся ще до полудня, у гарному настрої, дружньо заговорив до мене: «Як ти тут? Чи поїв? Я допомагатиму тобі, чим зможу. Сподіваймося, що тобі вдасться пережити. Від селян я чув, що твої тато і сестра живі». Я перепитав, звідки йому таке може бути відомо. Він відповів, що так вважали люди, і пішов.

Через деякий час він повернувся з їжею. Та ще від ранішньої порції мені стало зле. Він усе повторював: «Я тобі допоможу. Але ти маєш пам'ятати, що у мене є родина, про яку я мушу турбуватися, і що нам страшно. Тепер до справи. Назовні, поблизу сараю, є два стоги сіна. До них ніхто чужий дістатися не може. Ти облаштуєшся між стогами соломи та стіною сараю. Ми виймемо зі стіни дошку і передаватимемо тобі таким чином харчі».

Щойно стемніло, у сарай зайшли Амвросій і його син Михалко. Почали все готувати. Серед іншого принесли для мене ще одну ковдру. Син подивився, чи нікого немає поблизу: «Швидко, давайте, поки нікого немає». Я вийшов, за-

ліз високою драбиною на сіно, а тоді скотився всередину стога. Амвросій зробив так само. Ми разом порозтягали солону так, аби дістатися задньої стіни сараю. Амвросій сказав: «Відтепер я називатиму тебе Михалко, як сина. Це щоб ніхто не запідозрив, що в нас тут чужий». Він вказав на стіну сараю: «Звідси будеш отримувати їжу. Лежи тихо. Усе, про що дізнаюся, тобі розказуватиму. Якщо зустріню інших євреїв, зведу вас разом».

Лежати під соломою було непогано. Їжі мені давали вдо-сталь. Мене дуже гнітила самотність. День ішов за рік. Ми часто не спали ночами. Кожного дня, коли Амвросій при-носив їсти, я питав про новини. Але усі новини стосувалися стрілянини та убивств.

27 жовтня опівдні Амвросій приніс їжу і сказав, що скоро прийде поговорити. Я подумав, що став для нього непо-сильною справою і він попросить мене піти. Нетерпляче чекав, коли ж він прийде. Прийшов він скоро, просунув го-лову у дірку в стіні і прошепотів: «Маю тобі дещо розказа-ти. У Садівському лісі німці та поліцейські провели вели-кий рейд. Вони убили багатьох євреїв. Навколо там лежать тіла. До Свинюх привели живими шістьох: Гершеля Лінве-ра⁵, Альтера Інґбера⁶, Лейба Земеля і трьох мені незнайо-мих. На ніч їх замкнули у в'язниці. Сьогодні службовець гестапо, який прибув із Горохова, убивав їх біля старого цвинтаря. Однак багато осіб змогли втекти назад до лісу. Серед них були поранені, зокрема, Гіттель, дочка Гершеля Лінвера – їй прострелили руку. Там також була Шіве Волех, але про неї я нічого не дізнався. Оце усе. Коли знатиму більше, одразу тобі розповім». Ці новини вразили мене. Масштаб звірств годі було досягнути.

Життя під соломою дещо нагадувало ув'язнення. Мене мучили думки. Коли ж це усе скінчиться? Попри складно-щі, іншого притулку я не шукав. Назовні похолоднішало та постійно дощило. Я ще глибше закопався у солому, аби не намокати. Амвросій приносив якісь новини кожного разу, як заходив. Та ці новини були завжди однакові. Кожного дня він бачив у лісі поранених і голодних євреїв, які

просили хліба. Ця інформація тільки позбавляла мене надії на якісь зміни.

13 листопада Амвросій спитав мене про подальші плани. Холоднішало, дули поривчасті вітри. Може, мені варто йти десь іще? Я попросив його дозволити мені лишитися, попри все. Він подивився на мене і промовив: «Я хочу тебе врятувати. Я спробую щось інше. Заповнимо сарай сіном, а біля стіни лишимо тобі маленький куточок. Щоби дістатися стіни ззовні, проб'ємо лаз у соломі. Зсередини приберемо дошку, щоб через отвір передавати тобі їжу. Однак тобі напевно буде там дуже темно». Вони пішли працювати у сарай, аби все підготувати.

21 листопада ввечері, коли Амвросій прийшов, ми забрали дошку зі стіни сараю, і я проліз у куток. Він дав мені молоток, цвяхи й дошку, аби я заккрив отвір. Тепер мені треба буде брати їжу крізь отвір в іншій дошці, а потім закривати і його. Я облаштувався у новій схованці.

У цьому місці, схожому на могилу, завжди було жахливо темно. Я орієнтувався в часі за свійськими птахами. Та набагато гірше я страждав від бруду і вошей, котрі накидалися та пожирали мене. Заснути я не міг. Вони заводнили усе ганчір'я. Крім вошей були ще й інші непрохані співмешканці – миші. Вони постійно по мені лазили, згризаючи навіть найменшу крихту хліба, яку я лишав при собі.

14 грудня Амвросій знову попросив мене піти. Він сказав, що крім сина та онука нікого не має і не хоче наражати їхні життя на небезпеку через мене. Зараз, мовляв, такі часи, що навіть за найменшу провину можна отримати смертну кару. Я відповів йому: «Звичайно, я хочу вижити. Але навіть більше, ніж вижити самому, кожен єврей, який уник смерті, хоче зберегти життя свого рятівника. Сподіватимемося, що часи зміняться і правда переможе. Боротимемося далі, не втрачаючи сміливості. Ми наразі страждаємо, і ти добре знаєш, в яких ми умовах, але нам лишається сподіватися, що одного дня знову засяє факел свободи. Наша боротьба за життя важча, ніж ти можеш собі уявити. Ми

живемо у жахливих умовах, голодні, брудні та гнані звідусіль. Ми страждаємо гірше за диких тварин. Кожен з обржених зобов'язаний свідчити про варварство безсердечних монстрів. Чи існує якийсь адекватний спосіб відплатити за ризик життям і за страждання? Чи усі, хто щось робить, аби врятувати жертву, усвідомлюють глибину ситуації?». Мої слова його вразили. Зі стогоном він розвернувся і пішов. Спати я не міг.

26 грудня раптом дуже похолоднішало. Я закутався у ганчір'я, але холод був просто нестерпним. Амвросій часто заходив дізнатися, як я витримую жорсткий клімат. Я попросив його не хвилюватися: «Тільки дозволь мені лишитися». Моя сорочка і штани обтріпалися та прогнили. Одяг рвався від кожного мого поруху. Та я все одно радів. Мої злигодні лише загартували бажання й рішучість опиратися падлюкам. Я сказав собі: «Ти мусиш помститися!». Саме бажання помсти підтримувало мене у боротьбі. Але ж воші, ці кровососи, як же ж вони мене мучили.

31 грудня Амвросій приніс мені ще одну ковдру; сказав, що сам зробив її за день, до Нового року. Він пішов, але одразу повернувся з їжею та приладдям. Передав мені склянку. Я відчув запах алкоголю і відмовився. Він наполіг: «Випий, заради мене». Я так і зробив. Він розплакався: «Чого ж ви мусите так страждати? Невже ніхто не розуміє, в якій ви біді? Ні, ні... – раптом вираз його обличчя змінився. – Не бійся, Мехелю. Вип'ємо за знищення Гітлера та його банди убивць. Хоча твоїх батька та сестри не буде поряд у цей день, перемога прийде». Потім він пішов.

Новий рік приніс мені трохи впевненості у завтрашньому дні. Але дуже скоро повернулися тривожні думки про пошук нового притулку.

Останніми днями спілкування з Амвросієм обмежувалося кількома фразами. Коли б я не запитував про новини з лісу, він лиш коротко кидав: «Погані». Якщо ж він мав настрій сказати більше, то розказував: «Загалом, усе те саме. Під купками соломи серед лісу знаходять хворих і замерзлих жінок, у передсмертних обіймах».

День 15 січня 1943 року видався ще холоднішим. Я спитав Амвросія, як убити мишей. Він подумав і запропонував: «Я не дам тобі отруту, але принесу двох котів. Може, вони допоможуть». Ввечері приніс котів. Я сидів, замотаний у ганчір'я. За кожним моїм рухом стрибав кіт, або я чавив мишу. Це дике полвання тривало до пізньої ночі. Вранці я викинув котів геть і обшукав усе навколо. Якщо знаходив мишу – одразу викидав її. Коли Амвросій приніс їжу і побачив зовні усіх тих гризунів, він щиро здивувався: «Звідки їх аж стільки набралось?».

24 січня мороз посилювався. Я замерзав. Особливо відчутно мерзли ноги. Відчував сонливість, однак намагався боротися зі сном. Холод лякав мене. Я шалено тер ноги, аби не обморозити.

Надворі свистів шалений вітер. Я мучився, чекаючи на день. Раптом до моєї «могили-в'язниці» пробилось світло. Я не розумів, звідки. Подивившись у щілини, побачив, що з мого «гнізда» вітром здуло сіно. Тоді почув стукіт у дошку, тричі. Я швидко відсунув її. Амвросій прокричав: «Ти там живий?» – і перехрестився. «На вулиці страх що робиться. Ти бачив, що сталося вночі? Вітром знесло дах, а з ним і сіно. Ти нічого не обморозив?» Мені здалося, що я не відчуваю ніг. «Що ж тобі дати, аби допомогти?» Він побіг у хату і швидко повернувся з пляшкою горілки та гарячим чайником. Я поїв, попив, а тоді добре накрився ковдрою і задрімав.

Мене розбудив голос Амвросія. Він розказав, що вони із сином весь день працювали, аби відбудувати мою схованку. Приніс іще горілки і сказав, що надворі вщухло, тож він сподівався, що наступна ніч буде для мене не настільки нестерпною. Трошки потеплішало. Амвросій дуже переймався. Він казав, що робить усе можливе, аби зі мною все було гаразд. Він також розповів, що зараз у селі тільки й розмов, що про євреїв, які замерзають на смерть під соломою. Селяни розказували про усі околиці. Зі Свинюх упізнали тіла замерзлих Гіттель Лінвер та Авраама Шварца. Усі сподівалися, що такі холоди більше не повернуться.

1 лютого Амвросій прибіг дуже наляканий. Німці та поліцейські прибули до села. Вони хапали людей на примусові роботи у Німеччину. Він сказав: «Прибий дошку і накрий усе добре соломою. Наш сигнал ти знаєш. У двір можуть прийти з обшуком – тож будь обережним. Ми тікаємо у ліс». Я усе забив та понакривав. Увесь час я сидів дуже тихо, прислухаючись до кожного шуму. Коли починав гавкати собака, – отже, у дворі хтось ходить. Так минув день. Увечері до мене прийшов Амвросій і пояснив, що до цієї місцини сьогодні не дісталися. Німці пішли у район Стельмах і схопили там кількох жертв. Інші повтікали. Він також сказав, що тепер зрозумів, що євреї мали рацію, коли казали перед убивством: «Нами розчинять, а вами замісять».

Нас звинувачували в усіх подіях.

Кожна розмова з Амвросієм закінчувалася одним запитанням: «Коли ти підеш?». Ситуація погіршувалася тим, що німці частіше навідувалися в села. Селяни панікували. Найбільше перелякалися ті, хто переховував євреїв. Мене весь час мучила, гризла думка: «Чого це усе не закінчується? Це жевріння у “гробу” з мишами, вошами, у темряві...». Часто я втрачав надію на краще майбутнє.

15 березня Амвросій прийшов до мене у гарному настрої. Поліцейського, котрий убив першого єврея-утікача з гетто, пристрелили у Локачах просто на вулиці. «Кров вашого брата не знає спокою». Після невеличкої паузи він продовжив: «Я маю розказати тобі дещо жахливе. Буде краще, якщо почуєш від мене. Через шість днів після масової різанини Андрій Бляхер знайшов твого брата Мейра і його сина Янкеле (йому було 11 років). Він відвів їх до місця масового поховання і наказав своєму брату копати яму. Той відмовився, почав кричати і плакати. Бляхер його жорстоко бив і погрожував: “Спочатку я уб’ю твого сина на твоїх очах, а вже тоді помреш ти”. Він застрелив спочатку дитину, а потім твого брата. Після цього Бляхер повернувся до села і вихвалявся своїм вчинком перед усіма. Не забудь про це, Мехелю»⁷.

28 березня Амвросій прийшов у піднесеному стані. Він детально розповів, що поліцію розпустили⁸, а навколо багато партизанів. Щоправда, він не знав, хто вони або які мали цілі. «Ось і кінець німецьким тварюкам. Селяни кажуть, що німецька армія зазнала поразки на Волзі, під Сталінградом. Загинули багато тисяч. Гітлер сказав, що Росія, Сполучені Штати та Англія підписали пакт проти Німеччини, – він усе більше розпалювався. – Ще одна поразка, і він тікатиме. Тепер, Мехелю, давай поговоримо про нас. Ти перезимував тут найгірші часи. Але було спокійно. Тепер через партизанів або інших німці навідуватимуться частіше. Для нас обох буде значно краще, якщо тебе тут не знайдуть. Я зробив для тебе усе, що міг. Тепер ти мусиш піти. Можеш лишитися хіба до першого квітня».

Слова Амвросія мене дещо розрадили. Якщо люди таке постійно повторюють, то в цьому має бути частка правди. Я мав щастя почути перші докази поразки Гітлера. Але щодо моєї особистої ситуації впевненості я мав менше. Я не міг вирішити, куди ж податися. Якщо про партизан усе правда, якщо правда, що вони мстяться за нашу пролиту кров, тоді все інше не має значення. Але чи так воно насправді, хтозна.

Коли прийшов Амвросій, ми говорили про те саме. Він повторював: «Кінець гітлеризму неминучий». Він із захопленням та гордістю говорив про партизанів, як вони діяли, як відбирали зброю у німців. Він сумнівався, чи були серед них євреї. Доклавши трохи зусиль, я дізнався від Михалка, його сина, про політичну мету цих партизанів. Вони хотіли створити вільну Україну. Вони хотіли зреалізувати ідеї Петлюри і Бандери. Щоправда, між ними були і суперечки. Коли я про все це почув, зрозумів, що біди євреїв закінчатся ще не скоро. Може, боротися стане ще важче. Одне було ясно: колись на нас зійде світло.

31 березня зранку Амвросій прийшов із сином. Він порадив мені йти вже цієї ночі. Я вже давно до цього готувався. Я ніколи не забував, що ця мить настане. Однак, у будь-якому разі, це мене обтяжило. Куди мені йти? Опівдні Амв-

росій приніс пакунок: «Візьми та вдягнися. Тут білизна, сорочка і штани. Вдягай». Одяг був саморобний, ляний. Вечері вони знову прийшли вдвох. «Готовий?» – «Так». Я вибив дошку і виліз. Підсвідомо мені хотілося забитися назад до «могили». Я був готовий сидіти там до кінця. Амвросій провів мене через сад, ми попрощалися, а насамкінець він розчулився і порадив: «Йди, хай тобі Бог помагає. Не йди до лісу. Стережися нових партизанів».

Я заледве опанував себе після тривалої бездіяльності у схованці. Поля були затоплені. Грязюка налипала на черевики, я пітнів. Куди ж мені податися? Я думав про добрих знайомих та друзів з околиць. Спершу я направився до будинку Федора. Підійшов до будинку, зазирнув у вікно і, не помітивши чужих, зайшов до середини. Побачивши мене, Федір підскочив зі словами: «Ти живий?». Я не відповів. Натомість поставив йому кілька запитань, у відповідь почув те саме, що вже дізнався від Амвросія. Він розказав мені, що Хаїм Мізуріс живий, що він бачив його у Коритниці. Я попросив пустити мене на кілька днів. Він розізлився: «В мене? Ти що! Ти знаєш, що зараз відбувається? Зараз ще гірше, ніж раніше. Поліція розвалилася. Німці щодня патрулюють усе. Наша поліція⁹ проти переховування євреїв». Я зрозумів, що прохати далі марно. Тож рушив далі.

Як і де мені знайти притулок? Я не міг вирішити. Потім я пішов до будинку Антона Трофимюка. Я зайшов, а він, щойно побачив мене, помітно занервував. Здавалося, що він спантеличений. Я попросив допомоги. Він миттєво відповів: «Мені страшно. В мене дружина і дитина». Я просив далі: «Дозволь лишитися у твоїй клуні під соломою. Що б не трапилося, я тебе не видам». Після довгої розмови я пішов до клуні.

Знову різко похолоднішало, вулиці замело снігом. Раз на день він приносив мені їжу, зовсім трошки. І весь час повторював: «Йди звідси. Йди звідси».

8 квітня я пішов. Прийшов до будинку Антона Штуля. І там теж панував страх. Я звертався до його совісті та його розуму; він був дуже освіченою людиною. Я також знав, що

він – людина віруюча. Він був активним членом релігійної громади і мав широкий кругозір. Тож зрештою він дозволив мені лишитися у своєму малесенькому сарайчику. Він поводився дуже людяно, в усьому. Я прослав усю ніч, а вранці він прийшов говорити зі мною. Антон намагався переконати мене перейти у його християнську євангельську віру, тоді б він міг від мого імені звернутися до своїх керівників і просити їх допомогти мені. Я сперечався з ним: «Припустимо, що єврейська віра неправильна. Тож обоє постанемо перед Богом; ти будеш у раю, а я – в пеклі. Але якщо ти ризикуєш своїм життям, аби допомогти мені зараз, невже ти не допоможеш мені і там?». Він розсміявся: «Ти занадто розумний»¹⁰. «Зараз надзвичайно небезпечно. Оскільки поліції немає, німці посилюють нагляд, встановлюють порядки за власними правилами. Вони прибрали попередніх охоронців, а тепер знищують людей навіть через найменшу підозру. Минулої ночі в Коритниці вони зайшли до будинку Аршимстюка¹¹. Уся родина була вдома. Їм наказали лягти на підлогу, а потім вбили усіх. Бачиш, Бог не забув про найгіршого вбивцю усіх околиць. На його руках – кров десятків невинних людей. Його помічників також убили. Але тепер, дорогий друже, я мушу просити тебе піти. Ти ж бачиш, тут немає місця, щоб тебе сховати». Я розумів, що не маю часу чекати. Я мусив йти далі. Його розповідь надала мені сил; час помсти настав.

Вечері 13 квітня, шукаючи схованку, аби відпочити, я зайшов до Івана Мисюка. Але, глянувши на нього, зрозумів, що там мені лишатися не можна. «Якщо постане загроза для моєї родини, я сам тебе одразу вб'ю». Я пішов далі. Ходити вночі було небезпечно. Гавкіт собак навколо означав, що активізувалися банди мародерів. Також лунали постріли.

Далі я прийшов до Якова Лазаря. Повторив йому своє прохання. Та це не мало сенсу, я мусив піти геть. Куди мені податися? Питання стояло навіть не про те, куди йти, а де переночувати хоча б одну цю ніч. Йдучи по полю поблизу будинку Івана, я помітив руїни невеличкої хатки.

Заліз усередину, плануючи лишитися там до наступного вечора. Всередині усе було розбито. Я вмовстився у куточку. Коли настав день, поблизу час від часу з'являлися селяни. Я накрився чимось під самою стіною, аби мене не помітили.

Щойно сіло сонце, я вирушив полями у бік Коритниці. Селяни, які наприкінці дня збирали на полях своє приладдя і йшли додому, проводжали мене поглядами. Коли я дійшов до Коритниці, то ще чекав під церквою, поки не настане глибока темрява. А потім пішов до Макара Ганіровського і попросив притулку. Я нагадав йому про нашу стару дружбу, однак він і чути про таке не хотів. Навіть його дружина просила за мене. Та зрештою я опинився на картопляному полі. Життя Макара було надто гірким, тож він видворив мене геть.

17 квітня я мусив ще раз навідатися до Івана на привізько «Довший». Після довгих умовлянь він мене пустив, розказав, що бачив також Хаїма Мізуріса. А ще у Людмирі досі лишалося кілька євреїв – так казали селяни. Начебто у Людмирі вже відбулася різанина, але невелика кількість євреїв вижила. Було лише неясно, в яких умовах вони там мешкають.

Я хотів побачити Хаїма Мізуріса, аби допомогти йому чимось у його біді. Іван багато днів розмовляв зі мною. Він переказав майже все, що я раніше чув від інших.

24 квітня його жінка рішуче зажадала, аби я пішов. Вона погрожувала видати мене бандитам, якщо лишуся. Тож я пішов.

Я йшов у напрямку будинку Сидуна. Поки пробирався полями до його хати, зустрів його самого: він їхав на возі зі сміттям. Сидун упізнав мене. Вдаючи, що говорить до коней, він прошепотів: «Йди до малого лісу і приходь до мене вночі. Може, зустрінеш Хаїма Мізуріса». Селяни, якщо помічали мене, починали волати: «Геть звідси, жиду! Чи ти хочеш, аби нас повбивали?». Я прожогом забіг до малого лісу. У лісі я крокував дуже обережно, уважно дивився навколо, сподіваючись когось побачити. Але марно.

Вночі я спробував знайти хату Сидуна. Загавкали собаки. Він вийшов і жестом вказав слідувати за ним. Ми пішли на поле, до схрону із зимовою картоплею. Перше, що він сказав: «Ти живий? Я чув, тебе застрелили поліцейські на полях Гуманса». Я відповів: «Я живий і сподіваюся, що ти допоможеш мені лишатися живим ще деякий час. Я точно не маю пояснювати тобі, що зараз коїться навколо. Я також вважаю, що ти ворог цим катам». Він глянув на мене і сказав: «Я? Ворог? Ти помиляєшся. Я їм не ворог. І, на мою думку, все мало би лишатися, як є». Його слова здивували мене. Хіба ж таке очікуєш почути від людини, яка роками підтримувала комуністів? Він дав мені пляшку молока і шматок хліба. Я розгублено поїв. Він вів далі: «Минулої ночі сюди приходив Хаїм Мізуріс. Він ховався у малому лісі кілька днів. Якщо хочеш, можеш лишитися у цьому схроні з картоплею. Я дам тобі ще хліба. Шломо, Янкель Ліхтер і Мотл Волех ховаються неподалік».

Розмови із селянами підірвали мою віру в людей. Я сидів у тому схроні й намагався зрозуміти, чому слово «людина» втратило тепер своє значення. Чи тепер замість співчуття – тваринні інстинкти? Чи отрута, яку розлили убивці, всоталася, як підсолоджені ліки? Я сидів у схроні усю ніч, боячись вийти. А вдень ховався у гнилій картоплі, щоб мене не спіймали.

До заходу сонця я пішов геть. Заліз до сараю Івана через вибиту дошку і вмовився у соломі. Як стемніло, заснув. Рано-вранці почув кроки і побачив, як Іван порастєся у сараї. Я тихенько кашлянув. Він обернувся. Тоді я показався йому, і він мене впізнав. Спитав, як я. А я відповів, що це і так видно. «Якщо моя жінка тебе побачить, це кінець. Краще не лишайся тут вдень. А вночі, якщо ніхто не побачить, як ти залазиш, можеш спати тут». Я попросив хліба. Він приніс мені хліб і порадив: «Тікай так швидко, як можеш, щоб ніхто не помітив, звідки ти виліз». Я сховався у лісочку неподалік. Там випасали худобу, тож я повсякчас натикався на пастухів. Увечері я повторив маневр, а вранці знову пі-

шов геть так рано, що навіть Іван мене не побачив. Я пішов у поля, де не було будинків.

Сховатися було майже неможливо. Я страждав від сильного голоду і холоду. Коли стемніло, я знову повернувся до Івана. Вночі не міг заснути. Куди мені йти? Зранку я дочекався Івана у сараї. Він сумно подивився на мене. Я попросив хліба. «Я дам тобі трохи хліба. Але ти знаєш, що мені страшно». Коли я отримав шматок хліба, то мусив знову йти до лісу. Там мене весь час бачили пастухи. Вони спостерігали за мною. Зрозуміло, що селяни знають, що тут євреї, і приходять подивитися на мене. Я усвідомлював, що земля просто горить у мене під ногами.

Маленький пастух підійшов до мене. «Хто ти? Ти єврей?» – «Так». – «Звідки?» Я перепитав: «А ти хто?» – «Я син Андрія Зелінського». – «Далеко звідси живеш?» Він вказав на будинок поблизу. Я попросив: «Будь гарним хлопчиком, принеси мені шматок хліба». Він сказав, що його бабуся хотіла, аби він приніс мені хліба, але він дуже боявся. А потім хлопчик пішов і повернувся вже з хлібом. Він ще раз запитав мене: «Звідки ти?» – «Я син Гершеля, Мехель, зі Свинюх. Іди розкажи бабусі». Кожного наступного дня хлопчик приносив мені хліб. Я відчував, що мої години вже злічено. Спитав хлопчика: «А що про мене кажуть удома?». Він відповів, що бабуся хотіла мене побачити. Ми домовилися, що я прийду до них того ж вечора, і їм не треба боятися.

3 травня, щойно стемніло, я прийшов до тієї родини. Коли наблизився до будинку, на гавкіт собак вийшов молодий кремезний селянин. Він глянув мені в очі й запитав: «Ти Мехель?». Я уважно спостерігав за ним. Цей селянин був не з дружніх та приязних людей. Він запросив мене до хати, запропонував їжу і випивку. Поки ми сиділи, він, очевидно, намагаючись розважити мене, розказував ганебні антисемітські анекдоти. Певно, він вважав мене винятком із правила. Я попросив його дозволу переночувати кілька днів у клуні. «Та спи, на здоров'я. Мені байдуже: та клуня і так уся у дірках. Якщо тебе упіймають – ми не знайомі. Крім того, мій сарай далеко у полі. А хліба в нас достатньо». Ма-

лий пастух відвів мене до клуні, сказав, що я можу влаштуватися на кілька днів. Я зайшов до сараю, навпомацки облаштувавшись у соломі. А потім ліг і миттєво заснув.

Я прокинувся від того, що мене хтось штовхав. Уже настав день. Наді мною стояла старша селянка: «Мехеле, поїж щось». Вона сіла поруч мене і почала плакати, згадуючи усіх членів моєї родини. «Яка біда! Чому ви мусите так страждати? Я знаю про ті жахіття, що тобі довелося пережити. Амвросій, мій чоловік, мені все розказав. Як ти трохи не замерз, про зимування у “могили” з тими тваринами. Як же ж ти жив?». Вона ще багато говорила про нестерпні страждання євреїв, а потім пішла.

Прийшов Андрій, попросив мене полагодити січкарню (великий механізм для нарізання сіна худобі). Я працював у сараї. Порання з тою січкарнею трохи підняло мені настрій. Поруч зі мною увесь свій вільний час крутилися діти, Іван і Павлик. Вони розпитували мене про всілякі речі, а дещо й самі розказували.

21 травня, дуже рано, прийшов Андрій. Він був переляканий. Сказав: «Мехелю, ти чув про партизанів? Вони спалили міст у Свинохах! Тепер майже напевне тут з'являться німці. Я прошу тебе піти. Спочатку посидь на пшеничному полі, а вночі подивимося, як бути далі». Я так і зробив, а ввечері повернувся до сараю. Невдовзі селянка принесла мені їсти. «Андрій хоче, аби ти пішов, але день чи два можеш іще побути». Я розумів, що діти дуже прив'язалися до мене, а отже, можуть перекопати батька, щоб дозволив мені лишитися. Бабуся сказала, що діти не хочуть, аби я йшов.

30 травня Андрій розповів мені, що у Сокалі та інших селах на Галичині, де ще лишалися євреї, німці насолоджуються убивством останніх жертв. Усе знову повторювалося: євреї у лісах, а хижакі вбивають їх, коли і де знайдуть. Біда була ясна як білий день: бажання крові в убивцях тільки росло, хоча вони вже напевно зазнали поразки.

1 червня стара бабуся прийшла уся в сльозах: «Любий Мехелю, не плач, але я маю тобі дещо розказати. Сьогодні

біля Стельмахів, поблизу лісу, застрелили твого двоюрідного брата Хаїма Мізуріса. Бандити забрали його одяг і черевики. Селяни поховали тіло. Коли ж усе це скінчиться? – вона безперестану плакала. – Хаїм був такою хорошою дитиною. Ходив собі навколо з обмороженими руками і ногами, але його все одно вбили».

Бандити стали трохи не справжніми хазяями сіл. За них було значно гірше, ніж за німців. Вони знали кожен клаптик лісу і села. Селяни вважали бандитів визволителями. Це створювало дуже важку психологічну дилему. Як наслідок, життя євреїв, які ховалися навколо, стало дедалі нестерпнішим.

10 червня мене відвідав Амвросій. Він прийшов з Андрієм, який попросив мене піти. Він боявся за власну родину, якщо мене піймають десь поблизу. Коли він пішов, я попросив Амвросія переконати Андрія дозволити мені лишитися. Я описав йому мою ситуацію, бо, мабуть, він єдиний здатен був усе зрозуміти. Він пішов, а через деякий час повернувся: «Поки що лишаєшся. Я приноситиму тобі їжу. А далі побачимо». Він також сказав, що у Людмирському гетто досі лишилася певна кількість євреїв.

11 червня бабуся сказала, що пастухи помітили того дня на пшеничному полі двох євреїв із Сокаля. Вона дала мені півхлібини і попросила провідати їх. Я швидко побіг шукати їх на тому полі. Важко пояснити, наскільки я бажав побачити інших євреїв. Я все шукав і шукав, досить далеко. Я обійшов великий шматок, але нікого не знайшов. Коли стемніло, я повернувся ні з чим. Мені стало надзвичайно сумно. Я хотів поговорити, обмінятися кількома словами про свої почуття, поділитися думками щодо нашої біди. Мені не давала спокою думка, що мій тато і сестричка Хайка ще живі. Чи могло це бути правдою?

20 червня я вирішив піти до Чайки. Можливо, дізнаюся там щось нове. Після заходу сонця я швидко рушив до його хати на березі річки. Коли по дорозі побачив свій будинок і будинок моїх сусідів, то відчув страх і огиду. Я помітив Чайку біля стайні. Він теж мене помітив, ми зайшли до хати

і позамикали вікна та двері. Перш за все я запитав у нього про батька, Хайку та інших знайомих євреїв. Він повторив, що чув від інших, наче вони ще живі, а крім них ще Іцхак Печорнік із дружиною та дитиною. Також він переказав мені історію про Хаїма Мізуріса і двох дітей із Кладнова, котрі весь цей час жили в лісі. Селяни їм допомагали до останнього тижня, поки їх не вбили бандити. Ще він знав про Ціше Шустера, його брата Ізраеля та сестру Девору, Шіве Волех, Шломо Вальтера та кількох інших євреїв з Локачів та Горохова, загалом чотирнадцять осіб, які в жахливі холоди пішли до Людмира, де їх і вбили. У Людмирі, за його словами, після хвили убивств деякі євреї лишилися, але він не знав, скільки. Настала ніч, і я заснув.

Уранці яскраво світило сонечко. Усе буяло. Через щілину у фіранці я бачив наш дім і сад. Усе виглядало таким живим, наче нічого не сталося. Пані Чайка принесла мені їсти. Її нудило від усього, що відбувалося.

Пізніше до іншої кімнати зайшли кілька селян. Почалася розмова. Власне, уся розмова точилася навколо євреїв і була пересипана в'їдливими та антисемітськими коментарями, як-от: «Все одно ще забагато живих лишилося в Америці та Англії». Вони згадували, кого убито біля масових могил. Щойно вони пішли, до кімнати зайшли Чайка з дружиною; їм було соромно, що я все те чув. Він сказав, що такі розмови відбувалися постійно, що убивці отруїли атмосферу. Злі люди піддавалися дії отрути майже одразу. Коли стемніло, я повернувся до Андрія.

Удень і вночі мене мучила та сама думка: «Де ж мені сховатися?». Це ятрило мене весь час, я міркував щодо кожного селянина в околицях. Я намагався уявити, чи міг би я сховатися у когось із них. Результат виходив невтішний.

3 липня бандити розкидали листівки, що кожного, хто переховує євреїв, буде винищено разом з усією родиною. «Кожен єврей і німець – то наш ворог». Бабуся прийшла в сльозах: «Що тепер робити? Андрій хоче, аби ти пішов». Я відповів, що хотів би побачитися з Амвросієм, а потім вирішу, що робити.

12 липня ввечері малий Іван сказав мені, що двоє бандитів схопили його батька, забрали воза, коней, сокири та вила. Він не знав, куди вони пішли. Усю ніч я не міг заспокоїтися. Усю ніч десь поблизу лунали постріли. Після опівночі стрілянина посилилася. Я нетерпляче чекав на ранок.

На світанку я почув, що віз і коні повернулися. По тому в сльозах прийшла жінка Андрія. Вона обняла мене і скорботно промовила: «Мехелю, нам усім кінець. Німці нас усіх повбивають. Минулої ночі бандити напали на поляків у селах та усіх їх вбили. Їх убивали пострілами, сокирами та вилами. Андрій чув минулої ночі від убивць, що вони вже вбили тисячі по всій Україні. Багато хто втік до міст або у ліс. Що ж тепер буде?».

Новини про поляків знищили мою останню надію. Євреї їм трошки довіряли. Як і євреї, вони були меншістю. Крім того, через це почнуться заворушення, і пересуватися стане ще небезпечніше.

Прийшли діти з бабусею, а опівдні – Андрій. Він сказав мені: «Тепер ти сам за себе». А щодо подій, він у приязному тоні зауважив: «Чого тобі переживати і страждати? Тобі не вижити. Це неможливо. Я не знаю, чи хоч одному єврею це вдасться».

Скоро після цього прибїгла бабуся. Вона кричала: «Тікай, Мехелю! Вони йдуть, десь 50 осіб. Тікай!». Я побіг до пшеничного поля. Через кількадесят метрів зупинився. Я чув голоси, і вони наближалися: «Шукайте, добре шукайте тих гнилих поляків!». Я швидко поповз назад. Через дірку знову заповз у сарай. Я бачив довгий стрій людей, що наближалися до сараю. Де ж мені тут сховатися? У порожньому сараї не було місця для схованки. Це безнадійно. Це кінець! Я дістав маленьку пляшечку отрути, котру отримав від лікаря Торбіжко. Вони не візьмуть мене живим. Я придушився до січкарні й підніс відкриту пляшечку до рота. Я казав собі: «Це кінець. Буде, що буде». Вони швидко наближалися до сараю. Я чув запитання: «Чи є тут поляки? Може вони ховаються, то ми їх знайдемо!». І чув, як бабуся відповідає: «Ні, любі мої діти». Гавкіт собак не дав мені

почути решту розмови. А потім я почув, що кроки поволі віддаляються від сараю.

За кілька хвилин бабуся зайшла, впала на коліна і почала хреститися. Вона сказала: «Ти не людина. Ти янгол. Як вони могли тебе не побачити! Тут же повсюди одні дірки! Та вони мали були сліпими, аби тебе не помітити! Але Бог, Бог із тобою! Ти виживеш. Так, точно виживеш». Потім зайшов Андрій із дружиною та дітьми. Вони всі дивилися на мене. Андрій подав мені руку. «Мехелю, я не віруючий і не знаю, що сказати. Сьогодні я казав, що тобі не пережити. Але після цього... Так, ти маєш пережити».

Бабуся пішла до Амвросія. Він миттю прийшов. У сльозах він обійняв мене: «Мехелю, я для тебе зроблю усе». Ми продовжили розмову. Він вирішив, що забере мене знову до себе. Але ж як я до нього дістануся? Бандити ретельно слідкували за кожною хатою. Він теж не знав напевне, але вирішив приїхати по мене возом. Я мав у нього лягти, а він би засипав мене колючими цупкими бур'янами, аби відбити бажання в охочих обшукувати віз.

15 липня Амвросій приїхав. До заходу сонця я був уже у нього. Він заховав мене у довгу годівницю для овець, котру запхав у куток. Я лежав на дні. Мене накрили ковдрою, а поверх насипали корм для овець. Кожен день приносив новини про паніку та смерть. Тепер головними цілями стали польські селяни. Розповідали про українців, котрі ловили у лісі польських дівчат, гвалтували їх, а потім запихали порожні пляшки їм у вагіну й катували до смерті. «Спочатку вони робили ці підлі речі з єврейськими дівчатами, а тепер з польськими», – казав Амвросій¹². Страшні й трагічні події, перебування між життям та смертю, посилили мою віру в святість життя та моє бажання вижити. Мені спала на думку давня приказка: «Перемелеться лихо – добро буде».

22 серпня прибіг Амвросій. «Швидко, мусиш тікати! Німців в околицях аж кишить». Я вибрався зі схованки, але ж куди йти? Озброєні німці на машинах патрулювали ліс.

Я проповз між кущами картоплі, недалеко від будинку, й заліг там у ямі.

Навколо мене було неспокійно. Я чув крики й німецькі команди. Звуки повсякчас наближалися. Я чув машини – зовсім поруч і трохи далі. Дуже скоро по лісу почала стріляти легка артилерія. Я чув кожен постріл. Німці шукали й на картопляному полі. Я боявся, що мене ось-ось знайдуть. Було дуже жарко і здавалося, що ще зовсім рано. Протягом усього дня стрілянина то припинялася, то розпочиналася знов. Німці щохвилини наближалися. Наближався кінець мого життя, а час тягнувся дуже повільно. Єдина думка в моїй голові: «Як же дотягнути до ночі? Коли ж я зможу вибратися звідси?». Нарешті ніч настала.

Час від часу небо освітлювали ракети. Здавалося, виходу немає; шанс втратити життя ставав дедалі реальнішим. Я намагався відповзти подалі від тих голосів. Коли небо освітлювалося, я зупинявся і лежав нерухомо. Так мені, зрештою, і вдалося вибратися. Тоді ще кількасот метрів я проповз рачки. А потім піднявся й пішов. Я не знав, куди саме прямувати, але однозначно мав йти подалі від лісу. Я дійшов до хат садоводів, до одного із садів поблизу, де можна було сховатися. Я з'їв трохи фруктів і заснув.

Раптом почув стрекотіння зенітних кулеметів! Сад освітився і почалася стрілянина. Селяни тікали в паніці. Я виліз і побіг разом із ними. Була темна ніч. Селяни перемовляли-ся та кляли німців: «Що вони, винищити нас хочуть? Як жидів! Ми їм не дозволимо. Вони позакривали жидів у гетто, але ж ми вільні». На дорозі я, нарешті, зорієнтувався. Але знов-таки, куди мені було йти? Я пішов до Андрія. Поблизу його будинку почув групу селян. Коли пішов до колодязя попити, вийшов Андрій. «Як ти тут опинився? – він озирнувся довкола. – Залізь під сіно і сиди там». Рано-вранці бабуся принесла мені їсти. Андрій дуже перелякався і змусив мене піти.

25 серпня я повернувся до Амвросія. Він запропонував мені сховатися надворі на картопляному полі. Його настрій

змінився, і я не знав причини. Зрозумів, що лишатися у нього далі неможливо. Хоч би яким дружнім до мене він був до того, зараз його ставлення стало дуже суперечливим.

1 вересня я пішов до Андрія. Жити в нього було ризиковано, тож я мусив піти.

6 вересня німці повторно зайняли Коритницю. Повсюди почалася паніка. Та, хоч як це дивно, прихід німців став для євреїв вигідним. Їхня присутність надала кілька днів перепочинку від банд. У цей час ми змогли змінити своє місце знаходження.

22 вересня я зайшов до Лазаря. Він сховав мене під соломою у ще недобудованій частині хати. Я зарився глибоко у сіно. Пастухи з його полів фактично танцювали по мені весь день. Мене могли викрити будь-якої миті.

1 жовтня я відвідав будинок Костюкевича. Там мене сховали на кілька днів. Кількість нападів зростала. Кожного дня німці й російські козаки їздили селами. Селян охопила паніка.

11 жовтня я повернувся до Лазаря, а 12-го Лазар прийшов до мене із двома чоловіками. То були Юра Никитчук і Шурко Трофимюк. Вони питали, як я справляюся. Я розказав їм усе. Коли Лазар пішов, Трофимюк наказав мені ще два дні ховатися в сіні, а потім він мене забере. Однак він застеріг, аби я нічого не казав Лазарю.

14 жовтня дуже рано з'явилися Трофимюк і Юра Никитчук. Сказали, що йтимуть попереду, а я маю слідувати за ними. Ми домовилися, що якщо вони когось побачать, то заспівають, і це буде мені знак: маю лягти і сховатися. Ми дуже повільно та обережно рушили через село. Перетнули міст і швидко наблизились до хати Трофимюка. Він завів мене на горище і запропонував виспатися.

Вранці зайшов батько Трофимюка. Він розпитував мене про багато різних речей. Шурко запросив мене до хати. Там була одна маленька кімната. Його хвора мати була прикута до ліжка. У кімнаті я побачив також його молодшого брата і Юру Никитчука. Вони тепло привітали мене. Ми багато про що поговорили за сніданком. Розмова також перейшла

до теми євреїв, які мусять вести страшну боротьбу за виживання. Коли ми поїли, Шурко вказав на куток і промовив: «Якщо хтось стукатиме, сядь там і сиди тихо. Не кашляй, не стогни. Вночі ляжеш на піч, у тепло. Зараз я продезінфікую твій одяг, а тоді побачимо, що далі».

Життя в Трофимюка було набагато легшим. Увесь день я сидів у кутку. Його мати розпитувала мене і розказувала усі новини. Вона була дуже відкритою жінкою, підбадьорювала мене. Шурко, дуже розумний чоловік, намагався у свій вільний час чимось мене зайняти, аби відволікти. Він приносив газети, а вночі ми грали у шахи. Він не давав мені занепасти духом і годинами розмовляв зі мною.

Він не дуже ладнав з батьком, простою людиною і закостенілим антисемітом. Батько також робив усе, аби син про це знав. Яюсь посеред ночі я випадково почув, як Шурко каже батькові: «Тато, якщо я дізнаюся, що ви когось розповіли про Мехеля, то ви знаєте, що з вами трапиться. Буде дуже погано». Ці слова здивували мене. Батько боявся сина, але водночас безмежно його поважав. Шурко не схвалював, коли він намагався довше зі мною поспілкуватися, бо розумів, що я знаю, як його батько насправді до мене ставиться. Трофимюк порадив мені піти знову поспілкуватися з Чайкою.

16 січня 1944 року вночі ми таки пішли до Чайки. Прийняли нас дуже тепло. Ми сиділи та говорили, як зазвичай. Ми говорили також про свавілля бандитів, про те, як цинічно вони вбивають людей. Коли їм траплявся єврей або поляк, йому відрізали язика, статеві органи або інші частини тіла. Неймовірно, що людина на таке здатна. Чути про таке було нестерпно, від цього я впадав у ще більший відчай, ніж раніше. Політична ситуація цілком змінилася. Солдати Гітлера відступали. З дня на день ми сподівалися на визволення. Та, щоб помститися за невинних, треба було набратися духу. Вночі ми повернулися додому.

Життя в Трофимюків ішло звичним чином. Найбільшу загрозу становили банди. Спочатку вони нападали на євреїв, потім – на поляків, тепер – на росіян і комуністів. Ми

чули про нічний напад на одну родину, котру бандити у чомусь підозрювали. Вони їх повністю винищили. Трофимюк запропонував вирити бункер, куди можна було би сховатися будь-якої миті. Тож ми почали копати тунель із дому надвір. Ми працювали безупинно; землю виносили відрами й ховали у сараї під сіном.

11 лютого Трофимюк приніс новини. До сіл і лісів прийшли російські партизани. Ці новини підтвердили нашу надію на швидке звільнення. Проблема полягала в тому, що вони були ще досить далеко. Тепер не було сумнівів, чи треба тікати. Добрі друзі Трофимюка попереджали, що бандити можуть напасти на нього будь-якої ночі й убити, начебто за співпрацю з комуністами. Людей, з якими він спілкувався, вважали прогресивними і прокомуністичними. Шурко розумів, що лишатися вдома означало б самогубство. Свою родину він уже відіслав геть. Але що робити зі мною? Ми обговорювали можливі варіанти. Я пропонував піти до інших селян, та він і чути про таке не хотів. Він заперечував: «Визволення вже не за горами. Саме тепер ти хочеш іти до селян, які пили твою кров? Бо вони допомагатимуть тобі зараз, думаючи таким чином спокутувати власні гріхи?!» Ми вирішили піти до Костюкевича. Трофимюк повернувся від нього з гарними новинами: мене там приймуть.

13 лютого ми прийшли до Костюкевича. Він тепло мене привітав і сховав на горищі. Дав мені одержину. Кожного вечора мене провідував Трофимюк. Ми говорили годинами. Костюкевич приніс газету, але відмовився її мені показувати. Трофимюк сказав: «Та яка різниця? Яка різниця між убивством газом і розстрілом? Розстріл – то ще гірше, бо люди розуміли, що відбуватиметься, а газ пускали зазвичай неочікувано для жертв». Вони розказали мені, що німці використовували газові камери та планували убити усіх євреїв до останнього. Вони робили мило з людського жиру. Розмова про методи, до яких Гітлер вдавався для досягнення своїх злочинних цілей, тривала до пізньої ночі.

Костюкевич передав мені вісточку про Аарона Шварца, котрий певний час у нього ховався. Він також знав, де переховуються Мотл Волех і брати Ліхтери.

21 лютого ми помітили німецькі підрозділи на маневрах поблизу будинку Костюкевича. Ми обговорили усе з Трофимюком і вирішили, що я можу повернутися до нього: поки навколо німці, бандити не нападуть.

22 лютого я повернувся до Трофимюка. Ми мали проблеми через введену німцями комендантську годину і великі сніжні замети. Кожної миті щось відбувалося. На нас чатували різні небезпеки. Коли пішла німецька армія, знову з'явилися бандити. Дізнатися, що відбувається навколо, було дуже складно.

21 березня я пішов до будинку Василя, адже боявся лишатися з Трофимюком. Однак там я також не міг лишитися, бо його родина була дуже перелякана.

24 березня я спробував перейти до Лук'яна. Трофимюк сказав мені, що він згоден. Тож вночі ми перебралися до іншої хати. Дістатися туди було надзвичайно важко. Ми мушили пробиратися засніженими полями, щоб не натрапити на всюдисущу німецьку армію. Це була друга лінія німецького фронту. Звідусіль на нас світили ліхтарі, часто в наш бік стріляли з кулеметів. Ми прибули дуже втомлені й одразу поснули. На світанку поснідали, і Трофимюк пішов, пообіцявши навідатися за два дні. Лишатися в Лук'яна було досить небезпечно. Його хата стояла біля лісу, тож навколо часто з'являлися німці. Лук'ян показав мені шафу та інші меблі. «Це все належить Іцхакові Печорніку, – він говорив дуже емоційно. – Він десь є, живий. Селяни казали, що бачили його у лісі, разом з дружиною Батією та дитиною, схованою у подушку». Дочки Лук'яна також слухали наші розмови. Коли їхній батько пішов із кімнати, молодша донька, двадцятип'ятирічна освічена Надя, сказала, що знає мене багато років і розуміє, через що мені довелося пройти. А потім додала, що хоче одружитися зі мною. Я був шокований, відповів, що я хворий, розбитий чоловік без жодних планів на майбутнє¹³.

26 березня прийшов Трофимюк і сказав: «Ми вирішили, що тобі краще наразі повернутися до Василя. Потім побачимо, як буде далі».

1 квітня, коли ми йшли вночі, я попросив Трофимюка зайти до Чайки. Я мав до нього справу. Після довгого обговорення Трофимюк відповів, що ми підемо до лікаря, який жив у будинку Єшкеля. Може, він дозволить нам лишитися в нього на кілька днів. Лікар погодився. Нас прийняли дуже добре. Вночі я спав на підлозі у кімнаті, а вдень сховався на горищі. Весь день я підглядав крізь щілини за німцями на вулиці. Вони стріляли та маневрували. Було очевидно, що вже скоро звільнення. Горище було заповнено речами Єшкеля. То були згадки про єврейське життя. Мені дуже боляче усвідомлювати, особливо напередодні звільнення, що усі залишки єврейського життя закинута на якесь горище.

4 квітня Трофимюк прийшов із гарними новинами. Він потис мені руку і сказав: «Я влаштую тобі зустріч з іншим євреєм, Аароном Шварцом. Але не сьогодні. Я просто прийшов сказати тобі». Ці слова мене дуже підбадьорили.

7 квітня Трофимюк запросив мене піти з ним. Аарон Шварц був у хаті у Костюкевича. Ми швидко рушили туди. Коли прийшли, в середину спочатку зайшов Трофимюк, а потім покликав мене. Аарон Шварц був там. Коли він побачив мене, то зовсім розгубився. Ми обоє розридалися. Він обійняв мене: «Ти живий?». Ми кілька хвилин дивилися один на одного, а потім Аарон Шварц скрикнув: «Як же важко ми боремося за життя! Неможливо цього собі уявити». Ми говорили про минулі часи. Аарон розпитував мене про останні години життя його дружини і дитини, перед стратою. Він постійно плакав: «О, мої любі, мої рідненькі».

Ми говорили про життя у полях та лісах. Часто ми з ним повторювали ті самі речі по кілька разів. Кожен єврей, якому вдалося уникнути різанини, страждав так само, як і ми. Нашу сумну історію годі було записати або навіть вислухати. Навіть ми самі не до кінця могли усвідомити, що

з нами відбувається. З-посеред тисяч євреїв, які блукали в полях і лісах, вижило порівняно мало. Та й хто знає, скільки вони проживуть після війни? Кожне слово Аарона мені боліло. Я не мав слів. Аарон говорив, наче дитина, виплескуючи усе, усі свої почуття про нашу біду. Він знімав із себе бруд та вошей, наче то були звичайні дрібнички. Його слова глибоко мене вразили. Відколи покинув групу, я постійно страждав, але не зустрічав нікого, хто б насправді міг зрозуміти мій біль. Фізично людина вмирає лише раз, але ми, кілька звідусіль гнаних євреїв, зазнали страшних мук і багато разів гинули духовно. Він розказував про групу з 11 євреїв у Линові (це були люди з Порицька, Торчина та Горохова). Постріли лунали звідусіль. Передбачити події було неможливо.

9 квітня Трофимюк розповів нам, що лінія фронту пролягає лише у 8 кілометрах звідси, а за нею – росіяни. Він сказав: «Я думаю, що нам треба йти до Коритниці, так ми будемо ближче до росіян. Підемо вночі. Я знаю, де стоять німці. Будемо сподіватися, що перетнемо лінію фронту непоміченими».

О другій ночі ми почали перехід. То була важка справа. Усюди було багато світла. Німецькі ракети освітлювали околиці. З великими складнощами ми таки дісталися до Амвросія. Він радісно мене обійняв: «Моє дитя, ти будеш жити, моя дорога дитино». Я сказав йому, що надворі чекає ще Аарон Шварц. Він вийшов, і ми вчотирьох примостилися на сні. Трофимюк мене обійняв і промовив: «Оце й усе. Тут моя роль закінчується. Більше мені нічого сказати. Думаю, ти й сам усе чудово розумієш». Ми розцілувалися. Я відчув його сльози. Цей жвавий чоловік майже змусив мене плакати. Він обм'якнув у моїх руках. За кілька хвилин Трофимюк пішов. Якби написали історію про людей, котрі по-справжньому розуміли ці часи, то першу відзнаку за самовідданість мали би віддати саме Трофимюку. Він був сином селянина, народився у 1917 році і закінчив лише 7 класів. Однак він був дуже розумний. Під російською окупацією працював вчителем у школі.

Жити в Амвросія було важко. Кругом німці. Стрілянина не вщухала. Ми перебували на лінії фронту.

16 квітня Амвросій сказав нам, що німці хапають молодих людей і кудись їх забирають. Він додав: «Фронт може лишатися тут ще довгий час. Сьогодні вночі ми перейдемо фронт на бік росіян. Я не піду до церкви, хоч зараз Паска. Будьте готові». Ми нетерпляче чекали ночі.

Коли настала ніч, Амвросій повів нас у ліс. Ми домовилися, що він піде першим, а ми – за ним. Ішли ми швидко. Кожна хвилина мала значення. Ми не зважали на кущі, через які доводилося продиратися. Так ми йшли кілька годин, а стрілянина неподалік тривала. Прожектори освітлювали нам шлях, спрощуючи наше завдання. Амвросій запропонував сісти і перепочити. Ми так і зробили.

Сонце почало сходити. Він вказав на поле попереду: «Отам село Пустомити, зайняте росіянами. Коли розвидніється, швидко рушайте по прямій, а я мушу повернутися». Амвросій обняв мене зі сльозами: «Відтепер ти також і моя дитина. Я врятував тебе. Я допоміг тобі більше, ніж могли би більшість батьків». Аарон почав плакати, і я його поцілував. Я не міг нічого сказати. Я почувався сумним і дуже слабким. Мені забракло слів. Я навіть не відчував власних сліз на щоках. Амвросій усе зрозумів. Він продовжив: «Так, я розумію, що в тебе на серці. Я розумію, як тобі самотньо. Відтепер тобі буде ще більше боліти. Але не хвилюйся. В тебе ще є сестра та брат й багато інших євреїв по всьому світу. Вони приймуть тебе з відкритими обіймами та радісними серцями. Тоді світ дізнається про твої страждання. Про те, що сталося з твоїми братами та сестрами і як ти мучився у лісах та полях. Зараз я маю йти. Я від тебе нічого не хочу. Хай мене Бог нагородить. Він знає, що я зробив для тебе. Візьми цей пакуночок, і рушайте. З Богом. Йди, йди, дитино. Пиши мені, хоч би де ти опинишся». І він пішов.

Ми сіли на повалене дерево. Аарон плакав. Я намагався його заспокоїти, але марно. Щойно розвиднілося, ми рушили. Тільки-но ми зайшли на поле, як почули окрик:

«Стояти! Руки вгору!». До нас підійшов російський солдат. Запитав, хто ми такі. Потім наказав підняти пакунок і йти за ним до штабу. Нас ввели по різних інстанціях. Багато офіцерів розпитували, як нам вдалося вижити і чи не є ми німецькими шпигунами. Вони хотіли знати, куди ми прямуємо. Ми сказали, що до Луцька, і нас відпустили.

Ми йшли дуже повільно. Раптом у наших серцях виникла якась порожнеча. Життя раптом втратило сенс. Наші життя проходили перед очима. Аарон без упину говорив про все, що спадало йому на думку. Він гірко плакав, згадуючи, як у брата Аврома замерзли руки, як він плакав, на останньому подиху крикнувши: «Я хочу вижити, я так хочу жити». Аарон сказав: «Я не зміг йому нічим допомогти». Усім нашим планам покляли край кулемети.

Темнішало. Ми дісталися села з назвою Несвіч. Там мушили заночувати. Ми вирішили лишитися серед солдатів, тож прибилися до групи вояків. Я сказав їм, що ми хочемо заночувати поряд із ними. Один із них порадив мені переговорити з офіцером, який якраз їхав верхи повз нас. Я наблизився до нього: «Офіцере, ми би хотіли заночувати тут поблизу». – «Хто ви такі?» – «Євреї». – «Євреї! Я відведу вас до вашого брата». Ми пішли до селянської хати. Там, на складі припасів, сидів інший офіцер. Наш гукнув до нього: «Агов, я привів тобі двох братів», – і пішов. Ми говорили із солдатом-євреєм на їдиш. Він розказав нам, що сам із Війниці, що «усю мою родину було ліквідовано, як і ваші». Ми розмовляли про винищення євреїв. Він дав нам трохи консервів і тютюну. Потім відвів нас до інших солдатів у сараї, пояснивши, що ми лишимося з ними до наступного дня. Він пообіцяв, що наступного дня відправить нас до Луцька, адже саме там збираються усі євреї. А там ми вже самі вирішимо, що робити. Він чув, у Луцьку перебувають близько 60 євреїв.

То була важка ніч. Важкі думки не давали нам спати. Із першими променями сонця зайшли двоє солдатів: «Де тут два євреї?». Також прийшов той офіцер-євреї. Він дав нам у дорогу два пакуночки і приязно попрощався. Ми поїхали.

У кузові вантажівки ми приїхали до Луцька. У місті був повний безлад. Повсюди ходили солдати та офіцери. Ми блукали вулицями, питаючи у людей, де нам знайти євреїв. Раптово зустріли Іцхака Цукера з Горохова. Ми зраділи, почали розмову. Він повідав нам, що бачив інших євреїв зі Свинюх: Шломо та Янкеля Ліхтерів, а ще Мотла Волеха у групі одинадцяти осіб із Линова. Вижили також Берел Керцер, двоє братів Добровіцерів та Волех із Блудова. Ми пішли до тої групи з Линова. Аарон лишився з ними. Я і Берел Керцер рушили далі навідати групу зі Свинюх: братів Ліхтерів та Мотла Волеха. Коли ми зайшли, то так і залякли на місці, дивлячись один на одного. Шломо першим спитав, чи я щойно прибув. Янкель почав плакати і стогнати: «Ой вей, ой вей». Ми говорили. Шломо та Янкель розпитували мене про все, переважно про своїх друзин і дітей і як їм велося до моєї втечі з гетто. Згодом розмова пішла про останні години життя наших коханих і рідних.

Ми багато говорили про наше село і про Локачі, про тих, хто врятувався. Зі Свинюх, крім нас, вижили лише Янкель Мейзліш із дружиною і двома дітьми. З Локачів наразі не зголосився ніхто. Ми говорили про мою групу, але, на жаль, нікого з них не лишилося серед живих. Ми дивилися один на одного. Як же жахливо ми виглядали. Після втечі з гетто в мене почало випадати волосся. Тепер його майже не лишилося.

Янкель Ліхтер казав, що почувається зломленим. Шломо був майже певен, що наших братів і справді труїли газом і спалювали. Убивці вдавалися до будь-якої нищості, аби досягти мети. Ми всі стояли, схиливши голови, і мовчали. Ми стали нещасними жертвами страшної трагедії. Ми вимокли у власній крові й були не здатні навіть оцінити власний занепад. Усе скидалося на страшний сон. Згадуючи ті події, я знову відчуваю жах, і моє тіло починає мимоволі тіпатися. Кожен із тих, хто вижив, мусив жити так само і так само боротися за виживання, як і інші живі щасливці: поле та/або

ліс, могили для живих, постійна зустріч зі смертю у найрізноманітніших її проявах.

Історики опишуть нашу катастрофу для майбутніх поколінь. Безперечно, євреї зазнали найбільших втрат під час війни. Винуватці цього – Гітлер і німці. Ми не маємо права про це забути. Кожне покоління має дізнатися, як нас заганяли у клітки й катували, якими змученими, виснаженими, самотніми і голодними ми були.

Кров наших дітей, що тече з масової могили... Нестерпний біль батьків і матерів, котрі ведуть дітей на бійню... Живі скелети, що блукають, наче зомбі, лісами та полями, а потім у них відбирають життя... Одне мусить навіки закарбуватися у наших серцях: вічна помста за нашу пролиту кров.

ДОДАТКИ

Додаток І. Як було написано цей щоденник

Невдовзі після початку війни я усвідомив, що вона може тривати довго, і вирішив збирати відомості про неї. Я тримав усі свої записи вдома. Під час війни, у дуже важких умовах я щодня записував події і збирав фактичну інформацію.

Щойно я дізнався, що муситиму покинути власний дім у Свинюхах і рушити до гетто у Локачах, почав шукати спосіб, як зберегти вже зібрану інформацію і дані про майбутні події.

Щоби зберегти мої папірці й нотатки, я передав їх на збереження Чайці, моєму українському сусідові. Ми домовилися, що якщо зі мною щось трапиться, він передасть колекцію поважній єврейській організації або єврею, якому довірятиме. Чайка збирав усі записи майже до часу масового убивства.

За два тижні до різанини я почав нові нотатки і вів їх до моменту розставання з моїми друзями у лісі. Тримав ці аркуші у цераті¹ та водонепроникному пакеті. Я передав промоклі папери із детальним описом трагедії та життя у лісі Чайці після того, як ховався у річці.

Потім, коли я перебував у «могілі для живих» у Амвросія, він, як і Чайка, зберігав усі мої записи. Амвросій просив мене дозволити тримати матеріали в себе, а не передавати

їх Чайці, щоб була можливість довести, що він мені допомагав навіть у найважчі часи.

Від Амвросія я перейшов до Андрія Зелінського. Після кількох ночей у нього я передав Чайці всі аркуші та папірці з нотатками.

Після періоду блукання я потрапив до Трофимюка. В нього я мав змогу впорядкувати свої записи, а також суттєво доповнити додатковою інформацією про минулі й теперішні події.

За чотири дні до закінчення війни я зібрав усі записи. Мати Трофимюка зшила для мене спеціальну торбинку для паперів, яку можна було прив'язати до тіла.

Після звільнення я прибув до Луцька. 21 квітня 1944 року росіяни призвали мене до лав Червоної армії. Під час фізичних тренувань на початку моєї служби керівний офіцер помітив торбинку на моєму тілі й повідомив НКВС. Мене викликали на допит і наказали віддати торбинку. Я відмовився, але розповів про її вміст. Однак вони наполягали, що мають перевірити, чи немає там політичних матеріалів. Мені пообіцяли, що все повернуть за кілька днів. Через 15 днів мене викликали до кабінету старшого офіцера НКВС. Він приязно мене прийняв, повернув торбинку із записами і сказав: «Збережи її. Це особлива інформація. Я сподіваюся, що ти виживеш, поїдеш до Москви й опублікуєш усе». Він також дав мені спеціального листа від НКВС, котрий забороняв будь-кому відбирати в мене папери.

Після звільнення з Червоної армії я рушив до Польщі. Звідти ми виїхали до Ізраїлю як грецькі євреї. Щоби запобігти будь-яким проблемам, пов'язаним із легальністю перетину кордонів, керівники групи конфіскували в нас усі офіційні документи: водійські права, паспорти, інші папери, писані польською, російською або іншими мовами. Вони також забрали листа від НКВС. Назад я його так і не отримав. Вони хотіли забрати і мої записи, але я відмовився їх віддавати і погрожував не піти з усіма, якщо вони наполягатимуть.

На Кіпрі, на пропускному пункті до табору, в мене знову вимагали віддати записи, цього разу британські солдати. Вони забороняли проносити до табору гроші й письмові матеріали. Однак після палкої суперечки мені дозволили їх лишити.

У наметі на Кіпрі, при світлі газової лампи, я почав складати із моїх записів цілісний щоденник. У першій половині 1947 року я закінчив цю справу.

Таким чином щоденник і зберігався надалі: в оригінальному вигляді, автентичний, детальний і точний рукопис на 288 сторінках.

Додаток II. Пояснення затримки публікації книги

Після війни моїм головним завданням було розказати світові про події, в яких я брав участь або про які знав. Тож я старанно працював кожної вільної хвилини, аби закінчити щоденник. Це вдалося мені у 1947 році, в Ізраїлі.

У той час ми з дружиною жили в одній кімнаті з іншою родиною. Я працював на двох роботах, щоб мати хоч трохи грошей. Наша родина збільшувалася, а під час війни² було не до публікації щоденника.

Кінець 1940-х років в Ізраїлі можна назвати часом роздратування щодо тих, хто пережив Голокост. Я чув слова видатних лідерів, зокрема, Дульчина³: «Ми й так уже все добре знаємо про те, як ви йшли, немов вівці, на бійню». Не важко порівняти ці слова зі словами Трофимюка: «Лишайся з нами. Ми єдині, хто зможе тебе зрозуміти».

У 1950-х роках це роздратування не зникло. Тих, хто вижив, звинувачували у пасивності, у тому, що вони просто йшли на забір, без спротиву. А ті, хто вижив, вважали, що вони єдині протистояли ворогу. Люди уникали нас, ставилися до нас із недовірою, роздратуванням, без співчуття. Це ставлення з пізніх 1940-х і 1950-х перейшло й у 1960-ті. Ніхто не хотів говорити про минуле. Здавалося, що влада вірить оцим вигадкам про «баранів, які йшли на бійню». Офіційна політика ігнорувала Катастрофу і переймалася відновленням та відбудовою країни. Угода про репарації не розв'язала і не применшила проблему. Той, хто вижив, був змушений дистанціюватися від решти людей.

Усі ці роки, 1960–1980-ті, я хворів, часом навіть дуже сильно.

Я намагався опублікувати щоденник. В одному випадку я почув, що «це невідповідний матеріал для читача газет». В іншому – мене попросили оплатити видання, а грошей на це я не мав.

Здавалося, що ми зі щоденником були сиротами, або, як Мойсей, мусили блукати пустелею сорок довгих років.

Додаток III. Фотографії

Майкл Дімент і Лея Дімент. 1990 р.

Стоять, зліва направо: Хаїм Добровіцер, Єшуа Добровіцер, Мотл Волах, Девора (Мейзліш) Левкович, Майкл Дімент, Шрага Мейзліш, Моше Фіхман, Хава Фіхман, Лея Дімент, Шмуель (Дімент) Ягалом, Авраам Фінкель, Ціше Фейн. 1969 р.

Батія Шустер (Дімент) і Ціше Шустер. 1937 р.

Сидить у центрі: Пеші Шварц зі Свиноух. Навколо – її діти.
© Гаррі Земель

Символічний пам'ятник євреям села Свинохи, які загинули під час Голокосту. Балтимор, США

Додаток IV. Мапа Волинської області

ПРИМІТКИ

Примітки до Вступу

- ¹ Кадіш (арам. – «святий»), в юдаїзмі молитва-прославлення святості імені Бога та його могутності. Одна з її форм є поминальною молитвою.
- ² Амалекітяни – плем'я кочовиків, які жили у пустелі Негев та ворогували з євреями з часів пророка Мойсея до першого царя Ізраїлю Саула. Слово «амалек» перетворилося на прозивне поняття, яке слугувало на позначення затятих ворогів єврейського народу. Ймовірно, тут автор свідомо вживає його, аби уникнути назвати ім'я фюрера Третього райху.
- ³ Ідеться про Богдана Хмельницького, українського військового та політичного діяча. Під час війни під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої у середині XVII ст. єврейське населення України зазнало нищівних погромів та суттєвих втрат, через що у єврейській колективній історичній пам'яті це ім'я асоціювалося з прагненням винищити єврейський народ.

Примітки до Першого розділу

- ¹ Ідеться про Радянський Союз.
- ² Нині м. Володимир-Волинський Волинської області.

- ³ В англ. оригіналі книги – Walkie Niticuk.
- ⁴ Нині село Павлівка Іваничівського району Волинської області.
- ⁵ Імовірно, автор мав на увазі голову сільської ради.
- ⁶ Село на відстані 3 км від Локачів.
- ⁷ Мовою їдиш – «мир вам», традиційне єврейське вітання.
- ⁸ 23 червня 1941 року в с. Озютичі було розстріляно 76 євреїв. Імовірно, розповідається про цей випадок.
- ⁹ Київ було захоплено німецькими військами 19 вересня 1941 р.
- ¹⁰ Імовірно, йдеться про сільську управу – найнижчий орган місцевого самоврядування.
- ¹¹ Очевидно, щодо цього автор був погано поінформований. Перед відступом з Луцька (як і з багатьох інших міст Західної України) органи НКВС на підставі директиви народного комісара Держбезпеки СРСР від 23 червня 1941 р. розстріляли майже 2 тисячі в'язнів Луцької тюрми. Серед в'язнів були представники різних етнічних груп, у тому числі, ймовірно, 18 євреїв, про яких знав автор.
- ¹² В англ. оригіналі книги – Wici Bodj.
- ¹³ Йдеться про створення юденрату (від нім. *Judenrat* – «єврейська рада») та єврейської поліції (нім. *Ordnungsdienst* – «служба охорони порядку»). Відповідно до інструкцій окупаційної влади, у населених пунктах з єврейським населенням мав бути створений керівний виконавчий орган єврейської громади, до якого обирали або призначали відомих євреїв. На нього лягала відповідальність за виконання єврейським населенням наказів влади. Єврейська поліція підпорядковувалася юденрату, мала наглядати за порядком, була озброєна палицями.
- ¹⁴ В архіві Меморіального музею Катастрофи та опору єврейського народу «Яд Вашем» (Єрусалим) є запис про Ехескеля Гріншпуна, 1897 року народження, розстріляного під час німецької окупації.

- ¹⁵ В архіві «Яд Вашем» є запис про Іцхака Печорника, 1902 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ¹⁶ Ідеться про гебітскомісара – німецького керівника гебіту (округу) Горохів, якому підпорядковувалися районні управи Берестечківського, Горохівського, Локачинського і Озютицького районів Волині, у тому числі села Свинохи. Однак треба зазначити, що ці терени були передані під управління цивільної адміністрації Райхскомісаріату Україна приблизно через півтора місяці після часу, який описує автор. Втім, імовірно, що даний наказ про конфіскацію був виданий армійським командуванням місцевості.
- ¹⁷ Під поширеною, але помилковою назвою «гестапо» автор має на увазі силові структури – підрозділи СС-поліції, що були відповідальні за вирішення «єврейського питання».
- ¹⁸ Ідеться про гебітскомісара.
- ¹⁹ В англійському оригіналі книги – Ritz Spatachnko.
- ²⁰ Симон Петлора (1879, Полтава – 1926, Париж) – український державний, військовий та політичний діяч. Член Генерального секретаріату Української Центральної Ради на посаді Генерального секретаря з військових справ (28 червня – 31 грудня 1917). Головний отаман військ УНР (з листопада 1918). Голова Директорії УНР (9 травня 1919 – 10 листопада 1920). Був убитий 25 травня 1926 р. у Парижі анархістом єврейського походження С. Шварцбардом начебто у помсту за причетність військ, що підпорядковувалися С. Петлорі, до масштабних єврейських погромів в Україні у 1919 році.
- ²¹ Позаяк банківські установи були націоналізовані радянською владою, Ш. Горенштайн, імовірноше, працював завідувачем місцевого відділення радянського банку.
- ²² Ідеться про сільський комітет КП(б)У.
- ²³ Тобто гебітскомісара.
- ²⁴ В архіві «Яд Вашем» є запис про Горнштайна (Горнштейна), 1870 року народження, розстріляного під час німецької окупації.

- ²⁵ Оскільки, очевидно, єврейська громада отримала наказ про це від начальника місцевої допоміжної поліції, то автор вважає, що цей захід запровадили «українці з дозволу німців». Але насправді це розпорядження видала німецька окупаційна влада у зв'язку з тим, що управління цими територіями було передано від Вермахту (регулярної армії) до цивільної адміністрації Райхскомісаріату Україна. Остання запровадила інші засоби візуальної ідентифікації євреїв та довела це до відома єврейських громад через місцеві органи самоврядування і місцеву допоміжну поліцію.
- ²⁶ Ідеться про свято Рош-га-Шана (Новий рік) та день Йом Кіпур (День каяття) в юдаїзмі. Зазвичай припадають на вересень – початок жовтня.
- ²⁷ Мін'ян (івр. букв.: «рахунок», «підрахунок», «число») – кворум із десяти дорослих чоловіків, який необхідний для спільної молитви та низки релігійних церемоній.
- ²⁸ В архіві «Яд Вашем» є запис про Шломо Вальтера, 1892 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ²⁹ В архіві «Яд Вашем» є запис про Залмана Ліндвера, 1898 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ³⁰ В архіві «Яд Вашем» є запис про Авраама Шварца, 1920 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ³¹ В архіві «Яд Вашем» є запис про Герша Діманта, 1879 року народження, розстріляного під час німецької окупації.

Примітки до Другого розділу

- ¹ В архіві «Яд Вашем» є запис про Абраама Волаха, 1880 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ² В архіві «Яд Вашем» є запис про Іцхака Волаха, 1914 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ³ В англ. оригіналі книги – Nikito Omanse.
- ⁴ В архіві «Яд Вашем» є запис про Шмелке Вайцмана, 1987 року народження, розстріляного під час німецької окупації.

- 5 «Тарбут» (івр. – «культура») – єврейська культурно-просвітницька організація, під егідою якої у період між двома світовими війнами було створено мережу освітніх закладів із викладанням мовою іврит.
- 6 В архіві «Яд Вашем» є запис про Шломе Вальтера, 1892 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- 7 Частина для жінок у синагозі (зазвичай розташована позаду частини для чоловіків або на галереї).
- 8 Мається на увазі колишній колгоспний склад, адже формально за німецької влади колгоспів не існувало.
- 9 В архіві «Яд Вашем» є запис про Елієзера Мейзліша, 1880 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- 10 Тут ідеться про службовця єврейської поліції гетто.
- 11 Очевидно, автор має на увазі закриття приватних підприємств після встановлення радянської влади в регіоні у 1939 році.
- 12 З 1964 року – село Мирне Горохівського району Волинської області.
- 13 Песах – весінне свято у пам'ять про вихід євреїв з Єгипту, що святкують щорічно з 15 нісана за єврейським календарем упродовж восьми днів. У 1942 року свято Песах припало на 2 квітня.
- 14 Маца – бездріжджовий хліб, який, за єврейською традицією, дозволено вживати замість звичайного впродовж свята Песах.
- 15 Нині село Журавники Горохівського району Волинської області.
- 16 В архіві «Яд Вашем» є запис про Мейра Діманта, 1903 року народження, розстріляного під час німецької окупації.

Примітки до Третього розділу

- 1 19–23 серпня 1942 року була вбита більша частина мешканців Луцького гетто (близько 17 тисяч євреїв).

- ² Ель мале рахамім (івр. – «Бог, сповнений милосердя») – поминальна молитва за померлим(и).
- ³ 22 серпня 1942 року були вбиті мешканці Торчинського гетто (близько 2 тисяч євреїв).
- ⁴ В архіві «Яд Вашем» є запис про Гітеля Ліндвера, 1922 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ⁵ В архіві «Яд Вашем» є запис про Рівку Вайнштейн (Вейнштейн), 1890 року народження, розстріляну під час німецької окупації.
- ⁶ Талес (таліт) – єврейське ритуальне вбрання, прямокутне покривало з кількома синіми або чорними смугами; його надягають чоловіки щоранку під час молитви.
- ⁷ Волосяниця ще з часів давньої єврейської історії є символом каяття, страждання та скорботи.
- ⁸ Ямім нораїм (івр. – «грізні дні») – кілька днів у період між Рош-га-Шана та Йом Кіпур.
- ⁹ Бейт-мідраш (івр. – «дім навчання») – релігійний навчальний заклад, що розташовувався зазвичай у будинку синагоги або поруч із нею.
- ¹⁰ Невинних душ (івр.).
- ¹¹ Бог дає і Бог забирає (івр.).
- ¹² Бог єдиний, і ім'я його єдине (івр.).
- ¹³ Спи, моє дитятко, солодко спи, чому ж ти мусиш таким маленьким зі світу піти? (ідиш).
- ¹⁴ Останні кілька речень, що стосуються Ашера Інгбера, автор додав під час перекладу щоденника англійською.
- ¹⁵ В архіві «Яд Вашем» є запис про Батію Печорнік, 1902 року народження, розстріляну під час німецької окупації.

Примітки до Четвертого розділу

- ¹ У с. Привітне донині є Кандрашкова гора (великий пагорб), яка отримала назву через те, що колись там стояла хата баби Кандрашки.
- ² Тілім (івр. – «славослов'я») – Псалми.

- ³ Штетл (їдиш – містечко, зменшувальна форма від *штот* – місто) – невеликі міста з переважно єврейським населенням.
- ⁴ Вареників (їдиш).
- ⁵ В архіві «Яд Вашем» є запис про Гершла (Гершеля) Ліндвера, 1897 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ⁶ В архіві «Яд Вашем» є запис про Алтера Інберга, 1912 року народження, розстріляного під час німецької окупації.
- ⁷ Останні два речення автор додав під час перекладу щоденника англійською.
- ⁸ У березні–квітні 1943 року в багатьох населених пунктах Волині місцеві поліцейські (службовці «шутцманшафту») масово залишили місця служби і перейшли у ліси, аби приєднатися до загонів Української повстанської армії.
- ⁹ Тут ідеться про загони УПА.
- ¹⁰ Останнє речення автор додав під час перекладу щоденника англійською.
- ¹¹ В англ. оригіналі книги – *Arsimstick*.
- ¹² Останнє речення автор додав під час перекладу щоденника англійською.
- ¹³ Останні три речення автор додав під час перекладу щоденника англійською.

Примітки до Додатків

- ¹ Гумова підстилка для дитячої постелі.
- ² Ідеться про Війну за незалежність Держави Ізраїль (1947–1949).
- ³ Аріє Дульчин (1913, Мінськ – 1989, Тель-Авів) – громадський і сіоністський діяч у Державі Ізраїль.

Наукове видання

САМОТНІЙ ВИГНАНЕЦЬ
Щоденник про Свинюхи
та гетто в Локачах

Майкл Дімент

За редакцією *Шмуеля Ягалома (Дімента)*

Переклад з англійської *Віталій Бобров*
Науковий редактор перекладу *Михайло Тяглий*
Літературний редактор перекладу *Олена Пазюк*
Коректор *Наталія Анікеєнко*
Комп'ютерна верстка *Марина Кулікова*

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: holocaust_studies@ukr.net
uhcenter@holocaust.kiev.ua

Наклад: 1000 прим. Замовлення №16_01_17.
Видруковано: Видавництво ТОВ "Спринт-Сервіс".
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців:
Серія ДК №4365 від 17.07.2012 р.
Адреса: Україна, м. Київ-70, вул. Почайнинська, 28-б.